https://doi.org/10.15388/vu.thesis.517
https://orcid.org/0000-0003-2774-7078

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Neringa Latvytė

Holokausto atminties vietų komunikacija Lietuvoje XX a. II p. – XXI a. pr.

DAKTARO DISERTACIJA

Socialiniai mokslai,
Informacija ir komunikacija (S 008)

VILNIUS 2023

Disertacija rengta 2015–2023 metais (Vilniaus universitete).

Mokslinis vadovas – prof. dr. Rimvydas Laužikas (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, informacija ir komunikacija – S 007).

https://doi.org/10.15388/vu.thesis.517
https://orcid.org/0000-0003-2774-7078

VILNIUS UNIVERSITY

Neringa Latvytė

Communication of Holocaust Memorial Sites in Lithuania From Mid-20th Century to Early 21st Century

DOCTORAL DISSERTATION

Social Sciences,
Communication and Information (S 008)

VILNIUS 2023

The dissertation was prepared between 2015 and 2023 (in Vilnius University).

Academic supervisor – Prof. Dr. Rimvydas Laužikas (Vilnius University, Social Sciences, Communication and Information – S 008).

TURINYS

ĮVADAS 6

1. LIETUVOJE VEIKUSIOS HOLOKAUSTO ATMINTIES FORMOS IR JŲ PAGRINDU KONSTRUOTI NARATYVAI 22

1.1 Lietuvoje veikę Holokausto atminties konceptai 27

1.2. Oficialios ideologijos masinių žydų žudynių vietų konstruoti naratyvai 31

1.3. Žydų bendruomenės konstruoti naratyvai Holokausto vietų atžvilgiu 40

1.4. Holokausto atminties vietų komunikaciniai aspektai 56

1.4.1. Holokausto vieta kaip nusikaltimo lokacija 56

1.4.2. Holokausto vieta kaip viešoji erdvė 59

1.4.3. Holokausto vieta kaip atminties raiška 62

2. HOLOKAUSTO VIETŲ KOMUNIKAVIMAS LIETUVOJE TYRIMO TEORINIS PAGRINDAS IR METODIKA 71

2.1. Tyrimo teorinis pagrindas. J. Lotman'o semiosferos ir persidengiančių naratyvų teorijos pritaikymas Holokausto vietų komunikacijos tyrimams 71

2.2. Tyrimo metodologijos ir duomenų rinkimo proceso pristatymas 78

3. HOLOKAUSTO ATMINTIES VIETOS KAIP KOMUNIKACIJOS OBJEKTAS. TYRIMAS 91

3.1. Holokausto vietų komunikacinės strategijos persidengiančių diskursų konfliktiškoje vienovėje 91

3.2. Semiozinė elgsena 118

3.3. Kreolizacijos erdvės 136

IŠVADOS 150

BIBLIOGRAFINIŲ NUORODŲ SĄRAŠAS 155

PRIEDAI 179

ĮVADAS

Problema. Nors su nepriklausomybės atgavimu Holokausto Lietuvoje tema įgavo gana didelį pagreitį, tačiau tenka pastebėti, kad Holokausto vietų atminties tyrimai iki šiol nėra pakankamai išplėtoti, o koncentruojamasi tik ties chronologinio, statistinio ir biografinio pobūdžio darbais. Minėtina, kad suaktyvėjęs dėmesys žydų paveldui taip pat daugiausia reflektuojamas per fragmentiškas kultūros ir traumos reprezentacijas. Taip formuojamas fragmentuotas ir stereotipinis suvokimas, kuris kaip tik dėl to, kad yra daugiausiai tik faktologiškai pagrįstas bei geriausiai atpažįstamas per oficialius atminimo renginius, neskatina empatijos ir visuomenės įsitraukimo.

Nors šiandien Holokausto vietų vaizdinys tampa šalies istorinės sąmonės ir viešojo diskurso dalimi, o akivaizdų sąmoningumo poslinkį Lietuvos visuomenėje leidžia suvokti tai, kad Holokausto atminties vietos yra saugomos valstybės, Lietuvos žydų genocido aukų atminimo diena yra įtraukta į Lietuvos atmintinų dienų sąrašą, vis daugiau masinių žudynių vietų yra žymima pažintiniuose maršrutuose, vietos savivaldybės ir bendruomenės organizuoja atminimo renginius. Tačiau kyla klausimas, ar iš sovietmečio išlikusių primestinių valstybinių minėjimų nuoširdumas kelia empatiją ir suteikia galimybę reflektuoti trauminius įvykius, siejant juos su šiandienos pasauliu? Ar nesikartoja, kaip kad legitimuojant antrąją okupaciją sovietmečiu, akcentuojamas istorinės traumos reprodukavimu ir politinių tikslų įgyvendinimu pagrįstas „lozunginis patriotizmas“, bet ne asmeninio santykio su sava valstybe ieškančio, propagandai ir populizmui atsparaus piliečio ugdymas? Tyrimas kyla iš poreikio išryškinti vis dar nepakankamai tyrinėtus ir atskleistus komunikacinio pobūdžio sunkumus: bendruomenė, kurios trauminė atmintis yra komunikuojama – išnaikinta. Dominuojančiai ne žydų tautybės bendruomenei daugeliu atveju Holokaustas nėra trauminė patirtis; o jo atminties komunikacija dabartinėje Lietuvoje yra daugiasluoksnė naratyvų požiūriu, dažnai simuliakrinio pobūdžio, todėl neretai tampa informacinių karų tema.

Ištirtumas. Galima teigti, kad bendrame tiriamajam laikotarpiui skirtos istoriografijos kontekste darbų Holokausto vietų komunikacijos tema, kurie apimtų pristatomam tyrimui aktualius aspektus, iš esmės nėra gausu, tačiau naudingų įžvalgų suteikia atskirais klausimais atlikti tyrimai. Disertacijoje pateikiamoje apžvalgoje aptariami darbai, atlikti Holokausto faktologinės ir vietų fiksavimo, Holokausto atminties ir masinių žudynių vietų atminties, žydų bendruomenės pastangų įamžinti traumines patirtis srityse.

Holokausto faktologijos ir vietų fiksacijos tyrimai. Intensyvesni mokslininkų bandymai surinkti informaciją apie Holokausto eigą pastebimi nuo praėjusio amžiaus dešimtajame dešimtmetyje vykdytų tyrimų. Holokausto vietų

faktografinę bazę Lietuvoje formavo Arūnas Bubnys[1], Valentinas Brandišauskas[2], Christoph'as Dieckmann'as[3], Saulius Sužiedėlis[4], Stanislovas Buchaveckas[5], Alfredas Rukšėnas[6].

---

[1] BUBNYS, Arūnas. *Kauno getas (1941–1944).* Vilnius: Genocido ir rezistencijos centras, 2014; BUBNYS, Arūnas. *Vilniaus getas (1941–1943).* Vilnius: Genocido ir rezistencijos centras, 2013; BUBNYS, Arūnas. *Šiaulių getas (1941–1944).* Vilnius: Genocido ir rezistencijos centras, 2014; BUBNYS, Arūnas. *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Genocido ir rezistencijos centras, 2011; BUBNYS, Arūnas. Holokaustas Alytaus apskrityje 1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 1(31), 2012, p. 32–62; BUBNYS, Arūnas. Die Litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust. In *Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*. Koeln-Weimar-Wien, 2003, p. 117–131; BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944).* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 1998.

[2] BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis,* t. XIV, 1999, p. 135–152; BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Holokaustas Kėdainių apskrityje. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius, 2011, p. 223–236; BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Lazdijų apskrities žydų likimas nacių okupacijos metais. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m*. Vilnius, 2011, p. 237–257; BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m*. Vilnius, 2011, p. 194–222.

[3] DIECKMANN, Christoph, SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, 2006; DIECKMANN, Christoph. Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m. In *Lietuva Antrajame pasauliniame kare: straipsnių rinkinys.* A. Anušauskas, Č. Laurinavičius (eds.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 125–134. DIECKMANN, Christoph. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944.* Göttingen: Wallstein, 2011.

[4] SUŽIEDĖLIS, Saulius. Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai. In *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: leidykla „Vaga", 2001, p. 487–515.

[5] BUCHAVECKAS, Stanislovas. Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bedruomenės ir jų žūtis 1941 m. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2011, p. 331–356; BUCHAVECKAS, Stanislovas. Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis. In *Genocidas ir rezistencija*, 2(28), 2010, p. 31–54; BUCHAVECKAS, Stanislovas. Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis). In *Genocidas ir rezistencija*, 1(27), 2010, p. 58–80; BUCHAVECKAS, Stanislovas. Holokaustas Vilkaviškio apskrityje: Pilviškių žydų bendruomenė ir jos likimas 1941. In *Genocidas ir rezistencija*, 2(30), 2011, p. 7–39; BUCHAVECKAS, Stanislovas. Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m. In *Genocidas ir rezistencija*, 1(29), 2011, p. 7–29; BUCHAVECKAS, Stanislovas. Kražių valsčiaus

Memorialinių Holokausto vietų fiksavimo tyrimus yra atlikę Josifas Levinsonas[7] ir Milda Jakulytė[8], kurių darbai prisidėjo prie Holokausto vietų identifikavimo ir aktualinimo. Panašaus pobūdžio Holokausto vietų registracijos tyrimai yra atlikti Latvijoje, Baltarusijoje[9], Ukrainoje[10]. Prie aktualių darbų galėtų būti priskiriamos Jad Vašem tarptautinio Holokausto tyrimų instituto[11], Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus[12], Latvijos universiteto Judaikos tyrimų centro[13], Memorialo nužudytiems Europos

---

žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai. In *Genocidas ir rezistencija*, 2(26), 2009, p. 33–49.

6 RUKŠĖNAS, Alfredas. Holokaustas Lietuvoje: Kretingos apskrities Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį. In *Genocidas ir rezistencija*, 1(37), 2015, p. 26–46; RUKŠĖNAS, Alfredas. Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį. In *Genocidas ir rezistencija*, 2(36), 2014, p. 28–52; RUKŠĖNAS, Alfredas. Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941-ųjų metų mėnesiais. In *Papilė*. Vilnius: Versmė, 2 d. II, III, 2006, p. 464–504; RUKŠĖNAS, Alfredas. Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m. In *Veliuona*. Vilnius: Versmė, 2001, p. 264–270; RUKŠĖNAS, Alfredas. Veliuonos žydų žūtis 1941 m. In *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų darbai*, LVI, 2003, p. 39–47.

7 *Skausmo knyga. The Book of Sorrow.* J. Levinsonas (ed.). Vilnius: Leidykla „Vaga“, 1997.

8 *Holokausto Lietuvoje atlasas*. M. Jakulytė-Vasil (ed.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.

9 MELER, Meyer. *Jewish Latvia: Sites to Remember*. Riga: Association of Latvian and Estonian Jews in Israel, 2013; SMILOVITSKII, Leonid. Pinpointing Holocaust sites in Belarus. In *East European Jewish Affairs*, 31(1), 2001, p. 105–112.

10 АРАД, Ицхак. *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)*. *Украинская библиотека Холокоста*, том I-II. Днипро: Центр Ткума, 2007; КРУГЛОВ, Александр. *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 г. Хроника событий*. Могилев: Могилев-Полтавская райтипография, 1997; Shoah Attrocities Map [interaktyvus]. Tsal Kaplun Foundation (TKF), International Holocaust Remembrance Association (IHRA), the Ukrainian Center for Holocaust Studies (UCHS). 2019. Prieiga internete: https://shoahatlas.org/index.html [žiūrėta 2023 m. balandžio 28 d.].

11 The Untold Stories: The Murder Sites of the Jews in the Occupied Territories of the USSR [interaktyvus]. Yad Vashem. Prieiga internete: https://www.yadvashem.org/untoldstories/database/homepage.asp [žiūrėta 2021 m. rugpjūčio 29 d.]

12 Holokausto atlasas Lietuvoje [interaktyvus]. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus. Prieiga internete: http://holocaustatlas.lt/LT/ [žiūrėta 2019 m. sausio 25 d.].

13 Holocaust Memorial places in Latvia [interaktyvus]. Center for Judaic Studies at the University of Latvia. Prieiga internete: http://memorialplaces.lu.lv/map/ [žiūrėta 2019 m. vasario 1 d.].

žydams[14] atviros prieigos Holokausto vietas fiksuojančios duomenų bazės. Informacijos apie paveldosauginę masinių žudynių vietų situaciją teikia atviros prieigos Lietuvos Respublikos kultūros vertybių registras, į kurį yra įtraukos 147 vietos iš daugiau nei 220[15].

Holokausto atminties tyrimai. Holokausto atminties tyrimai didesnio dėmesio sulaukė praeito amžiaus devintame-dešimtame dešimtmetyje, pradėjus kreipti didesnį dėmesį į atminties studijas. Holokausto atminties tyrimų kontekste verti paminėjimo būtų Violetos Davoliūtės, Lino Veclausko, Odetos Žukauskienės, Salomono Atamuko, Irenos Šutinienės, Danutės Gailienės, Sauliaus Sužiedėlio ir Šarūno Liekio, Stanislovo Stasiulio, Šarūnės Sederavičiūtės, Justo Stončiaus, Gintarės Malinauskaitės, Giedrės Jankevičiūtės, Mildos Jakulytės, Ruth Reches, Vyganto Vareikio, Jay'aus Winter'io, Daniel'o Levy ir Natan'o Sznaider'o, Marianne'os Hirsch, Stefan'o Rohdawald'o, John-Paul'o Himka'os, Joanna'os Beata'os Michlic, Michael'o Rothberg'o Ekaterina'os Makhotina'os, Christine'os Beresniova'os, Volha'os Bartash, Hannah'os Pollin-Galay, Karina'os Barkane-Vicane, Anja'os Tippner,[16] atlikti darbai, skirtingais aspektais analizuojantys Holokausto patirtis,

---

[14] Information portal to European Sites of Remembrance [interaktyvus]. Memorialas nužudytiems Europos žydams. Prieiga internete: https://www.memorialmuseums.org/europe [žiūrėta 2019 m. vasario 9 d.].

[15] Kultūros vertybių registras [interaktyvus]. Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos. Prieiga internete: https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search [žiūrėta 2021 m. rugpjūčio 29 d.].

[16] BARKANE-VICANE, Karina. *Jewish religious life in the Latvian SSR (1944–1989)* [PhD Dissertation, Latvian University], 2021; BERESNIOVA, Christine. *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lexington Books, 2017; DAVOLIŪTĖ, Violeta. Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania. Iš *East European Jewish Affairs,* 51(1), 2021, p. 70–85. *https://doi.org/10.1080/13501674.2021.1952026;* JAKULYTĖ-VASIL, Milda. Lietuvos Holokausto paminklų istorija bei jų įtaka istorinei atminčiai. In *Kultūros paminklai*, 17, 2013, p. 133–143; JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė. Through the eyes of witnesses: visual evidence of the ghetto life in Vilnius and Kaunas during World War II. In *Art and the Holocaust: Reflection for the common future*, M. Gehta (ed.), Riga: Museum *Jews in Latvia*, Riga Jewish community, 2021, p. 36–48; MAKHOTINA, Ekaterina*. Erinnerungen an den Krieg–Krieg der erinnerungen. Litauen und der Zweite Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018; POLLIN-GALLAY, Hannah. *Ecologies of Witnessing: Language, Place, and Holocaust Testimony*. Yale University Press, 2018; SEDERAVIČIŪTĖ, Šarūnė. *Fotografija vokiečių okupuotoje Lietuvoje (1941–1944): tarp istorinio šaltinio ir interpretacijų.* [PhD Dissertation, Vilnius University], 2021; SEDERAVIČIŪTĖ, Šarūnė, Holokausto užmarštis kaip istorinis procesas: vabalninkiečių atminties atvejis. In *Lietuvos istorijos studijos*

jų reprezentacijas ir įprasminimą, perdavimą, kontraversijas, Holokausto atminties panaudojimo klausimus bei skirtingas recepcijos strategijas Rytų ir Vakarų Europoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose, Izraelyje.

37, 2016, p. 177–194; STASIULIS, Stanislovas. *Holokausto istoriografija Lietuvoje: tradicijos ir problemos*. [PhD Dissertation, Vilnius University], 2018; STONČIUS, Justas. Sovietinės sistemos kinas kaip Holokausto atminties palimpsestas. In *Istorija* (99/3), 2015, p. 68–92; ŠUTINIENĖ, Irena. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. In *Filosofija. Sociologija* (1), 2002, p. 57–62; SUŽIEDĖLIS, Saulius, LIEKIS, Šarūnas. Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania. In *Bringing the Dark Past to Light: the Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. J. P. Himka, J. B. Michlic (eds.). University of Nebraska Press Lincoln & London, 2013, p. 319–351; TIPPNER, Anja. Conflicting Memories, Conflicting Stories: Masha Rol'nikaite's Novel and the Soviet Culture of Holocaust Remembrance. In *East European Jewish Affairs* (48, 3), 2018, p. 372–390; ŽUKAUSKIENĖ, Odeta. Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos. In *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys*, 2014, p. 190–210; BARTASH, Volha. Family Memories of Roma as Sources for Holocaust Studies Insights from the Belarusian-Lithuanian Border Region. In *S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation* (4), 2007, p. 4–17; BARTASH, Volha. Towards ethnography of archival silence: Romani memory of Nazi genocide confronts the Soviet records. In *La Ricerca Folklorica* (74). Special Issue "Archive and Ethnography: the case of Europe's Sinti and Roma (19th–20st centuries)". E. Tauber, P. Trevisan (eds.), 2019, p. 13–29; LEVY, Daniel, SZNAIDER, Natan. *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Temple University Press, 2006; WINTER, Jay. The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom". In *Contemporary Historical Studies, German Historical Institute Bulletin* (27), 2000, p. 69–92; HIRSCH, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012; VAREIKIS, Vygantas. Ką atsiminti? Holokausto tyrimai Lietuvoje: problemos ir kontraversijos. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis.* V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio" spaustuvė, 2017, p. 25–35; ROTHBERG, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, 2009; ROHDEWALD, Stefan. Post-Soviet remembrance of the Holocaust and national memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania. In *Forum for modern language studies* (44, 2), 2008, p. 173–184; HIMKA, John-Paul; MICHLIC, Joana Beata. *Bringing the DarkPast to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe.* University of Nebraska Press Lincoln & London, 2013, p. 1–24; ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera, 1998; GAILIENĖ, Danutė. *Sunkių trauma psichologija: Politinių represijų padariniai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004; GAILIENĖ, Danutė. *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*. Vilnius: Eugrimas, 2015; GAILIENĖ, Danutė. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2021; RECHES, Ruth. *Holokaustą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimas*. Vilnius: Slinktys, 2020.

Holokausto atminties vietų tyrimai. Nors gali susidaryti įspūdis, kad Holokausto vietų tyrimai užima labai didelę dalį bendrame Holokausto atminties kontekste, tačiau išsamiau šia tema imta domėtis tik po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo. Ilgą laiką apsiribojęs vien faktų ir skaičių pateikimu, praeito amžiaus pabaigoje Holokausto vietų tyrėjai ėmė kelti klausimus apie trauminių patirčių atminimą bei jas įprasminančius simbolius, skirtingas atminties formas, bendruomenių pastangas ir įsitraukimą leidžiant visuomenei įsisąmoninti Holokausto patyrimą.

Kaip vienas pirmųjų mokslininkų, Lietuvoje pradėjusių Holokausto atminties raidos tyrimus akcentuojant vietos svarbą, išskiriamas Hektoras Vitkus[17]. Nors mokslininko darbai iš esmės galėtų būti pritaikyti Holokausto vietų komunikacijos tyrimų laukui, tačiau H. Vitkus labiau orientavosi į Holokausto atminties kultūros raidą teorinės prieigos prasme. Autorius išskyrė funkcionalistus, kurie Holokausto vietas supranta kaip svarbiausią atminimo proceso veiksnį ir universaliausią Holokausto atminimo kultūros modelį, ir intencionalistus, kurie Holokausto vietas supranta kaip išskirtines, su tik su joms būdingais savitais bruožais. H. Vitkus disertacijoje kalba apie Holokausto atmintinų vietų kultūrą ir raidą, memorializaciją, greičiau kuriančią simuliakrinį santykį su praeitimi nei keliančią empatiją ar skatinančią trauminės patirties įveiką. Plačiąja prasme disertacijos autorė sutinka su autoriumi, tačiau žymens įrengimas – tai jau komunikacinis veiksmas, savotiška materiali atminties atspirtis, suteikianti vietai atminties ragintojo funkciją[18]. Manfred'as Gerstenfeld'as teigė, kad Holokausto paminklų pagrindinė funkcija – pažymėti vietą ir priminti – yra įmanoma tik bendrystėje su atminimo ritualais ir ceremonijomis. Minėtai bendrystei autorius suteikia istorinio įvykio inkaro funkciją, kuris patį įvykį nuleidžia į kolektyvinę sąmonę, galinčią palaikyti arba ginčyti hegemoninį istorinį pasakojimą[19]. Peter'as Carrier'as paminklą įvardijo kaip socialinį procesą,

---

[17] VITKUS, Hektoras. Memorialinių vietų veiksnys holokausto atminimo kultūroje: sampratos gairės ir tyrimo metodai. In *Genocidas ir rezistencija* 1(19), 2006, p. 86–115; VITKUS, Hektoras. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. [PhD Dissertation, Klaipėda University], 2007.

[18] RÜSEN, Jörg. Istorika: istorikos darbų rinktinė. Z. Norkus (ed.). Vilnius: Margi raštai, 2007.

[19] GERSTENFELD, Manfred. *The abuse of Holocaust memory: Distortions and Responses.* Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs, Institute for Global Jewish Affairs, 2009.

kuriam prasmę suteikia visuomeninės veiklos[20]. Cituodamas Robert'ą Musil'ą, kuris 1927 m. parašytoje esė „Monuments" yra nurodęs, kad nėra nieko labiau pasaulyje nematomo kaip paminklas[21], P. Carrier'as teigia, kad simboliai atmintį koduoja, o ją išlaiko santykis su praeitimi ir visuomenės noras integruoti atmintį į kasdienį gyvenimą.

Aktualindamas įmemorialintos vietos reikšmę, kaip vieną iš svarbiausių atminties garantų, pasitelkdamas Panerių memorialo atvejo studiją, nagrinėjo Zigmas Vitkus[22]. David'as E. Fishman'as, kalbėdamas apie žydų tautinės savimonės simbolius, jų masinių žudynių vietą Paneriuose pasirinko, kaip potencialios simbolinės vietos pavyzdį, nes ji atitinka visus reikiamus bruožus (išsaugota ir pažymėta bei komunikuojama), tačiau yra išstumiama paradigminių trauminio vietų, tokių kaip Aušvicas ir Treblinka. Disertacijos autorė nesutinka su autoriaus išsakyta mintimi ir teigia, kad žydų masinių žudynių vietos reikšmė yra fragmentuota dėl Holokausto kulkomis[23] percepcijos ypatybių, bet ne dėl konkuravimo su paradigminėmis trauminės atminties vietomis, kurios nekvestionuoja Panerių reikšmės ir neišstumia į atminties paraštes. Holokausto vietos – tai bendrą vardiklį turinčios trauminės patirtys (praeitis), kurios sąveikaudamos tarpusavyje Holokausto atminties (dabartis) erdvėje, persidengia priklausomai nuo skirtingų atminties bendruomenių komunikacijos poreikio ir evoliucionuoja (per)kurdamos skirtingas reikšmes.

Verta būtų išskirti autorius, akcentavusius Holokausto vietų, kaip fizinių erdvių istorinius, geografinius, atminties bei komunikacinius saitus su bendruomenėmis, kurių veiklos dėka šios vietos yra aktualinamos pasitelkiant

---

[20] CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2005, p. 22.

[21] Ibid., p. 15.

[22] VITKUS, Zigmas. *Memorialas atminimo politikoje: Panerių atvejo tyrimas*. [PhD Dissertation, Klaipėda University], 2019.

[23] Holokausto kulkomis (angl. *Holocaust by bullets*) terminas nurodo masinį žydų naikinimą aukas sušaudant masinių žudynių duobėse miškuose, laukuose, šalikelėse netoli jų gyvenamosios vietos. Viešajame diskurse šį terminą pristatė dvasininkas prof. Patrikas Desbois 2004 m. įkūręs organizaciją Yahad – In Unum užsiimančia žydų ir romų masinių žudynių vietų Rytų Europoje identifikavimu ir įamžinimu. DESBOIS, Patric. *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: St. Martin's Griffin, 2009.

tiek fizinius, tiek komunikacinius elementus. James'o E. Young'o darbai[24] buvo pirmieji praėjusiame amžiuje, kuriuose išsamiau nagrinėjama Holokausto memorialų atsiradimo Europoje ir Amerikoje raida ir įtaka ne tik bendruomenėms, bet ir individams, turintiems skirtingą patirtį ir tradicijas. Anot autoriaus, paminklai nusikaltimo vietose – tai puikus visuomenės vertybių, idealų ir politikos krypties barometras, primenantis praeitį nevienodai, priklausomai nuo to, kur ir kieno yra pastatyti. Todėl skirtinga trauminio paveldo *in situ* vieta skirtingai atsimena bei pagerbia, ir tai nėra kažkas blogo, o priešingai – tai gali būti suprantama, kaip pačios vietos išskirtinumas. Jo nuomone, paminklas masinių žudynių vietoje yra ne tik nusikaltimo patvirtinimas, bet ir ragintojas prisiminti aukas ne iš nusikaltėlių požiūrio, bet žvelgiant gerokai plačiau iš šiandieninės perspektyvos. Anne Kelly Knowles, Tim'as Cole'as ir Alberto Giordano[25] išryškina geografinę Holokausto atminties vietų svarbą, kaip būdą norint suprasti istorinį įvykį. Anot autorių, vieta – erdvinis žmonių intencijų sukurtas aspektas, kurį tie patys žmonės komunikuoja istorinių įvykių metu ir po jų. Tai ir traumos įveikos, ir atminimo vieta, kuri gali būti interpretuojama skirtingai. Jessica Rapson, analizuodama atminties vietą kaip kraštovaizdį pagal Buchenvaldo koncentracijos stovyklos memorialo, Holokausto vietos Babin Jar ir žudynių vietos Lidice atvejus, pabrėžia paminklų bei memorialų performatyvumą ir dinamiką, taip pat jų gebėjimą sutelkti skirtingas grupes dialogui. Mokslininkė pažymi, kad kančios vietos nėra statiškos, o nuolatinio virsmo procese, kuris priklauso nuo atminties grupių interakcijų[26]. Rebecca L. Golbert[27], atlikusi atminties vietų memorializavimo tyrimus Ukrainoje, teigia, kad akmenyje įkūnytos masinio žydų naikinimo vietos formuoja socialiai atsakingą atmintį, kurios palaikymui, be abejonės, reikalinga ne tik archyvinė, bet ir gyvoji atmintis bei, tegu ir ideologizuoti, ritualai. Aleida Assmann savo darbuose vietai *in situ* suteikė kontakto zonos, galinčios

---

[24] YOUNG E. James. *The Changing Shape of Holocaust Memory*. New York: The American Jewish Committee, 1995; YOUNG E. James. *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Jewish Musem and Prestel, 1994; YOUNG E. James. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Heaven: Yale University Press, 1993.

[25] KNOWLES, Anne Kelly, COLE, Tim, GIORDANO, Alberto. *Geographies of the Holocaust.* Indiana University Press, 2014.

[26] RAPSON, Jessica. *Topographies of Suffering: Buchenwald, Babi Yar, Lidice*. New York, Oxford: Berghahn, 2015.

[27] GOLBERT, Rebecca L. Holocaust Sites in Ukraine: Pechora and the Politics of Memorialization. In *Holocaust and Genocide Studies*, 18(2), 2004, p. 205–233.

perkelti praeities savybes į dabartį, statusą[28], o pokarinį Antrojo pasaulinio karo patirčių įmemorialinimo procesą įvardijo kaip naujosios kolektyvinės atminties gramatiką[29] be prieškarinių kodų. Tarsi pratęsdamas jos mintį P. Carrier'as rašė, kad prieškarinė kolektyvinės atminties paradigma – nugalėjimas, pergalė, garbė – netiko atliepti trauminėms patirtims ir tai buvo iššūkis visuomenei bandant atrasti tinkamą būdą karo nusikaltimų įveikai[30]. Disertacijos autorė nesutiktų su minėtų autorių įžvalgomis, kadangi įmemorialinimo procesas yra daugiasluoksnė skirtingų kodavimo sistemų sąveika, kurios galutinis rezultatas nėra „teisingo" naratyvo sukūrimas paneigiant „senąjį", bet visų egzistuojančių ir persidengiančių naratyvų koegzistencija. Pasiremiant Christoph'u Klessmann'u, kuris, atsižvelgdamas į Vokietijos pavyzdį, nagrinėjo visuomenės santykį su praeitimi per atminties žymenis, tokius kaip paminklai, memorialinės vietos, simboliai, ritualai, galima sutikti, kad visi minėti semantiniai ženklai yra tarsi kolektyvinės atminties įteisinimo garantas. Tačiau reikia nepamiršti, kad jų interpretacija yra kintanti, turinti skirtingus, kiekvienai naujai generacijai priimtinus kodus, bet visuomet siejamus komunikacijos[31].

Holokausto vietų atminties raidos pokyčių buvusioje Sovietų Sąjungoje tyrimai. Verta paminėti kelis pagrindinius šią kryptį formuojančius autorius. Arkadij'aus Zeltser'io monografijoje detaliai nagrinėjamos žydų bendruomenės po Antrojo pasaulinio karo įdėtos pastangos įamžinti nužudytųjų atminimą totalitarizmo sąlygomis, taip pat aptariamos Holokausto memorialų raida ir svarba Sovietų Sąjungoje[32].

---

[28] ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume: Formen Und Wandlungen Des Kulturellen Gedächtnisses*. Munich: Beck, 1999 p. 217.

[29] ASSMANN, Aleida. Individuelles und kollectives Gedächtnis – Formen Funktionen und Medien. In *Das Gedächtnis der Kunst. Geschichte ind Erinnerung in der Kunst der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Hatje Cantz Verlag, 2000, p. 21–27.

[30] CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2005, p. 21.

[31] KLESSMANN, Christoph. Istorijos politika ir kolektyvinis atminimas: sąvokos, problemos ir istoriniai pavyzdžiai. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 25–38.

[32] ZELTSER, Arkadi. *Unwelcome Memory. Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, The International Institute for Holocaust Research, 2018.

Mordechai Altshuler'is[33] ir Zvi Gitelman'as[34] savo tyrimuose atskleidžia žydų tapatybės svarbą Holokausto aukų įamžinimo procese ir bendruomenės pastangas rasti balansą tarp tradicijų puoselėjimo bei sovietinės valdžios brukamos atminties politikos klišių. Andrej'us Kotlijarchuk'as[35] Holokausto vietų raidą Ukrainoje analizuoja bendrame kontekste, o be to ir per atvejo Babin Jar Kijeve pjūvį, taip atskleidžiant esminius Holokausto ir romų genocido Ukrainoje naratyvus bei atminties praktikos pokyčius. Minėtina, jog Babin Jar atvejis labai panašus į žydų masinio naikinimo vietos Paneriuose atvejį. A. Kotljarchuk'as pabrėžia šiose vietose pastatytų memorialų svarbą, kurie ne tik suteikia sakralinę reikšmę masinio naikinimo kapams, bet taip nurodo, kiek tam tikros grupės atminimas gali būti įtrauktas arba neįtrauktas į bendrą atminties naratyvą. Taip pat memorialai suteikia unikalią galimybę susieti istorinio įvykio datą su atmintimi bei atminimo praktikų veikėjais, kuriems autorius skiria didelę reikšmę formuojant ir palaikant atminties procesus. Pati vieta geografiškai turi tam tikrą istorinį krūvį, tačiau tik nuo atminties veikėjų priklauso, kokiu pavidalu ir forma tas krūvis pasieks visuomenę.

---

[33] ALTSHULER, Mordechai. *Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941–1964.* Brandeis University Press, 2012; АЛЬТШУЛЕР, Мордехай. Деятельность евреев по увекавечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина. In *Яд Вашем Исследования* (1), Иерусалим, 2009; ALTSHULER, Mordechai. Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR under Stalin. In *Yad Vashem Studies* (XXX), Jerusalem, 2002, p. 271–296.

[34] GITELMAN, Zvi. *Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity*. Cambridge University Press, 2012; GITELMAN, Zvi Y. Internationalism, Patriotism, and Disillusion: Soviet Jewish Veterans Remember World War II and the Holocaust. In *The Holocaust in the Soviet Union*, Washington, USHMM, 2005, p. 96–126; GITELMAN, Zvi Y. *Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity*. Cambridge University Press, 2012; GITELMAN, Zvi Y. History, Memory and Politics: the Holocaust in the Soviet Union. In *Holocaust and Genocide Studies*, 5(1), 1990. Great Britain: Pergamon Press.

[35] KOTLJARCHUK, Andrej. The Memory of Roma Holocaust in Ukraine. Mass Graves, Memory Work and the Politics of Commemoration. In *Disputed Memories: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*. T. Sindbæk Andersen & B. Tornqvist-Plewa (eds.).Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2016, p. 149–174; KOTLJARCHUK, Andrej. Babi Yar and the Nazi Genocide of Roma. Memory narratives and memory practices in Ukraine, *In Nationalities Papers* 3(50), 2022, p. 450–470.

Reikšmingais laikytini į regioninius Holokausto vietų tyrimus orientuotų mokslininkų Samuel'io Barnai[36], Marek'o Kucia[37], Alexandra'os Tcherkasski[38], Bella'os Zisere[39], Leonid'o Smilovitsky[40] darbai.

Požiūrį į tradicinius žydų gedėjimo ritualus ir tradicines praktikas išplėtė Sarah Garibov[41] atlikusi tyrimą Baltarusijoje ir Ukrainoje. Autorė teigia, kad traumuotose totalitarinėse visuomenėse tradicinės gedėjimo praktikos įgavo naują pobūdį, nes kapinėmis buvo pradėtos vadinti ir masinių žudynių vietos, o nuo religinės gedėjimo tradicijos buvo pereita prie visuomeninės, ritualizuotos, ideologiškai formuojamos.

---

[36] BARNAI, Samuelis. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto. In *Lietuvos žydai*, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 483–507.

[37] KUCIA, Marek. (Ne)prisimenant žydų naikinimo Lietuvoje ir Lenkijoje. In *Holokaustas nacių okupuotuose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. Kaunas: „Spindulio" spaustuvė, 2017, p. 148–176; KUCIA, Marek. The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe. In *East European Politics & Societies*, February (30, 1), 2016, p. 97–119; KUCIA, Marek. Holocaust Memorials in Central and Eastern Europe: Communist Legacies, Transnational Influences and National Developments. In *Remembrance and Solidarity Studies in 20th Century European History*, 5, 2016, p. 159–184.

[38] TCHERKASSKI, Alexandra. Hier ruhen friedliche Sowjetbürger. Die NS-Judenermordung in der sowjetischen Erinnerungskultur zum Zweiten Weltkrieg, Wiesbaden: Harrassowitz, 2022; ЧЕРКАССКИ, Александра. Место Холокоста в Советском мемориальном ландшафте. In *Война, Холокост и историческая память: материалы двадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Т. IV, Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах "Сэфер", 2013, p. 85–103; TCHERKASSKI, Alexandra, TERUSHKIN, Leonid. Soviet Jewish Community Strategies, Concerning Memory Perpetuation (Erection of Memorials to Jews-Fascism Victims Case Study). In *Bylye Gody*, 29(3), 2013, p. 69–74; TCHERKASSKI, Alexandra. The location of remembrance (memory) of the Nazi's annihilation of Jews in the Soviet memorial landscape. In *History and Historians in the Context of the Time*, 9, 2012, p. 30–35; TCHERKASSKI, Alexandra. External and Internal Impact on Soviet Memorial Landscape Development by the World War II. In *Bylye Gody*, 25(3), 2012, p. 82–89.

[39] ZISERE, Bella. The Memory of the Shoah in the Post-Soviet Latvia. *In East European Jewish Affairs*, 35(2), 2005, p. 155–165.

[40] SMILOVITSKY, Leonid. *Jewish Life in Belarus.The final decade of the Stalin regime, 1944–1953*. Budapest-New York: Central European University Press (CEU Press), 2014; SMILOVITSKY, Leonid. Nazi crimes in the Soviet Union as reflected in letters, diaries and memoirs of natives of Belarus (1941–1945): a comparative analysis. In *Belarusian Review*, 26(1–2), 2014, p. 10–14.

[41] GARIBOV, Sarah. *Jewish Mourning Rituals and Commemorative Practices in Postwar Belarus and Ukraine*. [PhD Dissertation, Michigan University], 2017.

Šios disertacijos autorė nagrinėjo žydų bendruomenės pastangas įprasminti Holokausto patirtis pasitelkdama vietos dvasios konceptą. Šio darbo autorė teigia, kad Holokausto vietoms *in situ* išskirtinumą suteikė beprecedentinis trauminis įvykis: išgyvenusiems – tai jų artimųjų, kaip aukų neturinčių savo kapų, o tik duobę miške ar nuošalioje palaukėje, deramas pagerbimas, disonuojantis su judaizmo religinėmis normomis ir oficialiąja valstybine pozicija, vietinės ne žydų bendruomenės dalyvavimas Holokausto įvykiuose ir todėl taip pat traumuotos bei pokariu besistengiančios atitolti nuo vietos, palaikančios sovietinės ideologijos formuojamą *nesančių* Holokausto vietų įvaizdį, nepriklausomybės laikotarpiu – konkuruojančią lietuviškąją martirologinę patirtį. Holokausto vietos dabartizavimas nėra susijęs tik su atminties objektu (pranc. *genius loci ar lieux de memoire*), bet tai ir dabarties kultūros elementai, tampantys aktyvūs per bendruomenių veiklas ir skirtingas interpretacijas[42].

Atskirai paminėtini darbai, susiję su skirtingų atminties naratyvų komunikacija (Jose van Dijck'as[43], Rimvydas Laužikas[44], Gintarė Malinauskaitė[45], Rūta Šermukšnytė, Vasilis Banachas, Ivanas Choma, Irina Hnidik, Serhijus Koniuchovas, Salvinijus Kulevičius, Julija Kurdina, Romanas Kuzminas,

---

[42] LATVYTĖ, Neringa. #Never Forget: Teaching Trauma Experiences at Historical Places. In *Engaging with Historical Traumas. Experiential Learning and Pedagogies of Resilience*. London, New York: Routledge, 2021, p. 86–101; LATVYTĖ-GUSTAITIENĖ, Neringa. Žydų muziejus Vilniuje: pirmieji bandymai įprasminti trauminę patirtį ir skatinti tvarią atmintį. In *Knygotyra*, 71. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018, p. 130–160. DOI: 10.15388/Knygotyra.2018.71.6; LATVYTĖ-GUSTAITIENĖ, Neringa. (Ne) pamirštas Vilniaus Genius Urbis: Vilniaus Geto biblioteka. In *Knygotyra*, 68. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 2017, p. 107–131. DOI: 10.15388/Knygotyra.68.10717

[43] VAN DIJCK, Jose. *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford University Press, 2007.

[44] LAUŽIKAS, Rimvydas. Komunikaciniai Lietuvos valstybingumo atkūrimo 100-mečio iššūkiai. In *Lietuvos kultūros tyrimai*, 9. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017, p. 26–45.

[45] MALINAUSKAITĖ, Gintarė. *Mediated Memories: Narratives and Iconographies of the Holocaust in Lithuania*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2019.

Jaroslavas Lisejko, Polina Verbicka, Odeta Žukauskienė[46], Alvydas Nikžentaitis[47]), kurie teoriniu požiūriu buvo svarbūs disertacijai.

Apibendrinant galima teigti, kad Holokausto atminties vietų, o tuo labiau – jų komunikacijos studijos, sovietinės okupacijos laikotarpiu Lietuvoje nebuvo išsamiau vykdomos. Užsienio autoriai geriausiu atveju tik fragmentiškai paminėdavo Holokausto vietas Lietuvoje ir atminimo praktikas (dažniausiai Panerių ar Kauno IX forto memorialuose) jose. Nuo dešimto dešimtmečio studijos buvo orientuotos į faktologinius tyrimus, atskleidžiančius masinio žydų naikinimo organizavimo ir vykdymo aplinkybes, taip pat bendrakontekstinius niuansus. Pastaruoju metu konkrečiai žydų trauminio paveldo ir atminties temos tyrimai, nors ir yra fragmentuoti, mokslininkai jau bando telkti dėmesį į Holokausto vietų atminties komunikavimo problemas, tačiau koncentruojasi į problemų, bet ne priežasčių išryškinimą.

Disertacijoje sprendžiama mokslinė problema. Panašu, kad Lietuvoje egzistuoja kelios skirtingos Holokausto atmintys, dėl kurių nesutariama[48] jau

---

[46] ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta, BANACHAS, Vasilis, CHOMA, Ivanas, HNIDIK, Irina, KONIUCHOVAS, Serhijus, KULEVIČIUS, Salvinijus, KURDINA, Julija, KUZMINAS, Romanas, LAUŽIKAS, Rimvydas, LISEJKO, Jaroslavas, VERBICKA, Polina, ŽUKAUSKIENĖ, Odeta. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

[47] NIKŽENTAITIS, Alvydas. Katynė ir Jogailaičių idėja: atminties ir atminimo kultūros modeliai Vidurio ir Rytų Europoje. In *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010 p. 17–18.

[48] ŠUTINIENĖ, Irena. Trauma ir kolektyvinė atmintis sociokultūrinis aspektas. In *Filosofija ir sociologija,* 1, 2002, p. 57–62; ŠUTINIENĖ, Irena. Holokausto (Šoa) atminties ypatumai. Iš *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 27–42; ŠUTINIENĖ, Irena. „Sava“ ir „svetima“ praeitis: Vilniaus atminties kultūros erdvinių reprezentacijų reikšmės miesto gyventojų komunikacinėje erdvėje. In *Atminties daugiakultūriškumas. Miestas, valstybė, regionas*. A. Nikžentaitis (ed.). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 397–429; *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai.* D. Gailienė (ed.).Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004; GAILIENĖ, Danutė. *Ką jie su mumis padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2011; RECHES, Ruth. *Holokaustą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimas*. Vilnius: Slinktys, 2020; NIKŽENTAITIS, Alvydas. Atminties ir istorijos politika Lietuvoje. In *Atminties daugiakultūriškumas. Miestas, valstybė, regionas*. A. Nikžentaitis (ed.). Villnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 517–538; MAŽEIKIS, Gintaras. Dvasinė ir dialektinė atgaila kaip sielos savivalda po Aušvico ir Gulago. In *Darbai ir dienos* (62). Kaunas: Vytautos Didžiojo universitetas, 2014, p. 83–107; JONUTYTĖ,

Jurga. Kaltė anapus kaltinimų, arba bendruomeninės Holokausto atmintys Lietuvoje. In *Darbai ir dienos* (62). Kaunas: Vytautos Didžiojo universitetas, 2014, p. 127–138; LIEKIS Šarūnas. Vokietijos kaltė ir lietuviška gėda. In *Darbai ir dienos*. Kaunas: Vytautos Didžiojo universitetas, 2014, p. 151–160; ČEPAITIENĖ, Rasa. Daugiakultūrinių miestų paveldas: reprezentacijos problemos ir galimybės. In *Lietuvos istorijos studijos*, 21, 2008, p. 86–101; BERESNIOVA, Christine. *Holocaust Education in Lithuania. Community, Conflict, and the Making of Civil Society.* Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books; SUŽIEDĖLIS, Saulius, LIEKIS, Šarūnas. Conflicting Memories: the Reception of the Holocaust in Lithuania. In *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. J. P. Himka, J. B. Michlic (eds.). Lincoln&London: University of Nebraska Press, 2013, p. 319–351; STALIŪNAS, Darius. From Ethnocentric to Civic History: Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies. In *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised*. K. Matsuzato (ed.). Hokkaido, 2005, p. 327; VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties raida Lietuvoje. [PhD Dissertation, Klaipėda University], 2007; VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio" spaustuvė, 2017, p. 123–136; KUCIA, Marek. (Ne)prisimenant žydų naikinimo: Holokausto memorialai Lietuvoje ir Lenkijoje. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio" spaustuvė, 2017, p. 148–176; 51; DAVOLIŪTĖ, Violeta. The Gaze of the Implicated Subject: Non-Jewish Testimony to Communal Violence during the German Occupation of Lithuania. In *East European Politics and Societies*, 37 (2), 2022. https://doi.org/10.1177/08883254211070852; DAVOLIŪTĖ, Violeta. Local Testimony and the (Un)Silencing of Sexual Violence in Lithuania under German Occupation during WWII. In *Humanities*, 10 (4), 129, 2021. https://doi.org/10.3390/h10040129; DAVOLIŪTĖ, Violeta. The Baltic Model of Civic-Patriotic History. In *Journal of Genocide Research,* 24 (2), 2021, p. 264–275. https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968145; DAVOLIŪTĖ, Violeta. Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania. In *East European Jewish Affairs*, 51:1, 2021, p. 70–85. https://doi.org/10.1080/13501674.2021.1952026; FOTI, Silvia. *Vėtra Lietaus šalyje: Jono Noreikos anūkės pasakojimas.* Vilnius: Kitos knygos, 2022; VANAGAITĖ, Rūta. *Mūsiškiai.* Vilnius: Alma litera, 2016; LUPSHITZ, Daniel. Noriu, kad mes – lietuviai, žydai, Lietuvos žydai – kartu mokytumėmės savo istorijos ir kultūros. [interaktyvus]. Bernardinai, 2017 m. liepos 20 d. Prieiga internete: https://www.bernardinai.lt/2017-07-20-d-lupshitzas-noriu-kad-mes-lietuviai-zydai-lietuvos-zydai-kartu-mokytumemes-savo-istorijos-ir-kulturos/ [žiūrėta 2018 m. spalio 14 d.]; LUPSHITZ, Daniel. Žydo sąrašas Lietuvai: apie ką bent pagalvoti. [interaktyvus]. Delfi, 2022 m. sausio 14 d. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/daniel-lupshitz-zydo-sarasas-lietuvai-apie-ka-bent-pagalvoti.d?id=89175305 [žiūrėta 2022 m. vasario 6 d.]; JURKUTĖ, Mingailė. Noreikos išgalvojimas [interaktyvus]. Bernardinai, 2021 m. gruodžio 29 d. Prieiga internete: https://www.bernardinai.lt/jono-noreikos-isgalvojimas/ [žiūrėta 2022 m. sausio 3 d.]; Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

gana ilgai, todėl daroma prielaida, kad šis užsitęsęs procesas yra nesuprastų pastarųjų veikimo mechanizmų pasekmė. Kol nesuprasime minėtų mechanizmų, negalėsime spręsti problemos. Konfliktuojančios atmintys skaido visuomenę ir tai gali būti panaudojama informacinių karų, antisemitizmo, propagandos eskalavimui. Norint, kad dėl skirtingų Holokausto atminčių būtų užmegztas tarpusavio dialogas, reikia tirti ir suprasti jų veikimo mechanizmus.

Tyrimo objektas. Holokausto vietų komunikacija Lietuvoje.

Tyrimo tikslas. Identifikuoti Holokausto atminties vietų Lietuvoje komunikacinius naratyvus, nustatyti jų atsiradimą paskatinusius ir šiuolaikinėje komunikacijoje palaikančius veiksnius.

Tyrimo klausimai:

1. Kaip veikia persidengiančių naratyvų mechanizmai?
2. Kokie yra persidengiančių naratyvų veikimo principai ir atpažinimo elementai?
3. Kokie yra skirtingų naratyvų sąlyčio ir skirties mechanizmai visuomenėje?
4. Kaip persidengiantys naratyvai rėmina Holokausto vietą?

Tyrimo klausimai leidžia iškelti šias hipotezes:

H1. Sovietinė Holokausto vietų komunikacija, kaip hitlerizmo/fašizmo aukų vieta, daro įtaką dabartinei visuomenei.

H2. Šiandieninė istorinė sąmonė yra persidengianti ir nemažai visuomenės elgesio normų yra paveldėtos iš sovietmečio, o jas palaikantys veiksniai taip pat siejasi su iš to laikotarpio ateinančiomis idėjomis. Dėl įvairių priežasčių skirtingi veikėjai įvairiais būdais ir priemonėmis darė įtaką, t. y. skleidė įvairias idėjas, kurios veikia iki šių dienų.

H3. *Persidengiantys* naratyvai, nors ir rėminami dominančio diskurso, išlaikė skirtingas patirtis (de)koduojamas dvigubos atminties standartais, skatino, tačiau neužtikrino dialoginio santykio su trauminiu paveldu.

H4. Chronologiškai tolstant nuo trauminio įvykio Holokausto vietos tampa artimesnės.

H5. Trauminės patirtys riboja komunikacinį diskursą ir pasitarnauja antisemitizmo eskalavimui.

Ginamieji teiginiai:

---

centro atsakymai į G. A. Gochino kaltinimus dėl Jono Noreikos dalyvavimo Holokauste [interaktyvus]. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2018 m. liepos 18 d. Prieiga internete: http://genocid.lt/centras/lt/2969/a/ [žiūrėta 2020 m. kovo 21 d.].

1. J. Lotman'o semiosferos modelis gali būti pritaikomas analizuojant Holokausto vietų komunikaciją.

2. Holokausto vietų komunikacijoje neegzistuoja grynieji naratyvai. Visi jie yra persidengiantys.

3. Sovietinės fašizmo/hitlerizmo vietų komunikacijos schemos išlieka pagrindiniu ir šiandienos Holokausto vietų komunikacijos modeliu.

4. Persidengiantys naratyvai išlaikė skirtingai koduojamas patirtis, tačiau neužtikrino dialoginio santykio su trauminiu paveldu.

Darbo struktūra ir taikoma metodologija. Disertaciją sudaro įvadas, dvi tyrimo prieigą perteikiančios dalys, tyrimas, išvados, bibliografinių nuorodų sąrašas ir priedai.

Pirmoje disertacijos dalyje pasirinkta tema nagrinėjama daugiausiai teoriniu lygmeniu. Apžvelgus Lietuvoje veikiančias Holokausto atminties formas, išskiriami ir analizuojami Lietuvoje veikę oficialiosios ideologijos ir Holokaustą patyrusios žydų bendruomenės masinių žudynių vietų atžvilgiu konstruojami naratyvai, pristatomi Holokausto atminties vietų komunikaciniai aspektai.

Antroje dalyje, remiantis teorinės dalies įžvalgomis, paaiškinamas teorinis Holokausto atminties vietų komunikavimo Lietuvoje tyrimo modelis, kurio pagrindą sudaro persidengiančių naratyvų konceptui pritaikomos Jurij'aus Lotman'o semiosferos ir Robert'o T. Craig'o komunikacijos kaip veiksmo teorijos. Minėtas modelis leidžia analizuoti ir atskleisti dviejų komunikacinių sistemų – valstybinės ir bendruomenių semiosferų – galimą ryšį, sąveiką, persidengimus ir dominuojančių naratyvų problematikos aspektus ir kaitą skirtingais laikotarpiais Holokausto atminties vietų atžvilgiu. Antroje dalyje taip pat yra pateikiamas tyrimo metodologijos ir duomenų rinkimo bei analizės procesas.

Trečiojoje disertacijos dalyje pristatomas disertacijos autorės atliktas tyrimas. Šioje dalyje įvardijamos praktikoje veikiančios Holokausto atminties vietų komunikacinės strategijos, tyrimo metu identifikuoti daugiasluoksniai ir daugiaprasmiai naratyvai, turintys savo specifines apraiškas ir tikslines auditorijas, žymintys skirtingų atminties elementų susidūrimą, jų įtampos taškus, vertinimą ir interpretacijas.

Atskiroje disertacijos struktūrinėje dalyje pateikiamos visą darbą apibendrinančios išvados, pateikiamas bibliografinių nuorodų sąrašas, priedai.

1. LIETUVOJE VEIKUSIOS HOLOKAUSTO ATMINTIES FORMOS IR JŲ PAGRINDU KONSTRUOTI NARATYVAI

Istorinė atmintis yra bendras kiekvienos politinės bendruomenės vardiklis, dėl kurio yra formuojamas tiek kolektyvinis, tiek individualus tapatumas, kuriamas ir perduodamas tam tikras praeities vaizdinys vertybės bei moralinio elgesio modeliai. Tiek tapatumas, tiek atmintis nėra stabilūs, nes veikiami išorinių faktorių yra linkę keistis. Tačiau bandant išlaikyti tam tikrą tapatumą dažnai pasitelkiami stereotipizuoti kolektyvinės atminties ar kultūros paveldo elementai[49]. Totalitariniais režimais Lietuvoje buvo siekiama perinterpretuoti praeitį, sukuriant homogenišką ir neabejotinai teisingą jos vaizdinį, kuris pasitarnautų įtvirtinant valdžios teisėtumą. Lietuvoje labiausiai pozicionuoja du kolektyvių atminčių komponentai:

- Trauminių įvykių atmintis – pirmosios kartos atmintis. Į jos sąvoką be sovietinės ir nacių okupacijos įeina Holokaustas, kolaboravimas, represijos, pasipriešinimas.
- Tranzitinė atmintis – tai jau ir netiesiogiai išgyventa patirtis. Jos sąvoka yra susijusi su pokarinio periodo prisitaikymu, stagnacija, (de)kodavimo raiška[50].

Siekiant suprasti skirtingus Antrojo pasaulinio karo vertinimus ir juos nulėmusias skirtingas kolektyvines patirtis reikia aptarti individualios, kolektyvinės ir kultūrinės traumos atspirties taškų aspektus, kadangi tai yra vieni pagrindinių disertacijos teorinių konceptų. Trauminių įvykių kolektyvinės atminties atspirties taškas yra išgyventa atmintis, siejanti įvykius išgyvenusiuosius į tam tikrą grupę ir formuojanti tiek jų individualų, tiek grupinį tapatumą. Bendrą grupės atmintį palaiko ir įtvirtina komunikacinės veiklos: pasakojimai, ritualai, ženklai, primenantys išgyventus įvykius, bendri veiksmai. Reikia nepamiršti, kad ši atmintis yra veikiama aplinkos ir taip pat yra susijusi su galios santykiais, todėl nuolat kinta – blėsta ar apauga naujais atsiminimais, o užrašyti atsiminimai praranda savo tikrąjį autentiškumą, įgauna tam tikro subendrinimo ir tampa istorija[51].

---

[49] ČEPAITIENĖ, Rasa. Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos. In *Lituanistica*, t. 53, 4(72), 2007, p. 36–50.

[50] Ibid.; STARIKOVIČIUS, Vytautas. Antrojo pasaulinio karo padariniai Lietuvos atminties kultūroje: kontekstai, vertinimai ir sampynos. In *Lietuvos istorijos studijos*, t. 35, 2015 p. 120–142.

[51] HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, p. 45–49, 189–190.

Alexander'is Etkind'as atmintį dalina į „kietąją" – įtvirtintą įstatymuose bei atminties paminkluose, ir „minkštąją" – reprezentuojamą tekstais[52]. Atmintį socialiai rėmina kalba, per kurią prisiminimai yra išreiškiami žodžiais, o tam tikri simboliai ar orientyrai, dėliojami laike chronologiškai arba vertybiškai pagal bendruomenei pripažįstamą reikšmingumą, padeda sieti individą su kitais, žymėdami jo vietą socialinėje struktūroje[53]. Galima pasakyti, kad bendrumas kyla iš patirtinių prisiminimų, o tokių stingant, ar iš viso nesant, stinga arba iš viso nėra bendrumo. Iš to tai pat kyla ir skirtingi vertinimai. Trauma, kaip įprastą gyvenimą ir jos vertinimą sugriaunanti krizė, taip pat daro negrįžtamą įtaką visuomenės gyvenimui, atminčiai ir vertinimų konstravimui, riboja komunikaciją, kuri yra vienas iš svarbiausių elementų reikalingų palaikyti kolektyvinei atminčiai. Būtent dėl komunikacinio pobūdžio, Jan'as Assmann'as kolektyvinę atmintį įvardijo komunikacine atmintimi, kuri yra tarsi kasdieninis kolektyvinės atminties pavidalas, apimantis maždaug tris kartas ir yra potencialus, kol yra gyvas įvykius išgyvenęs asmuo, galintis dalintis savo prisiminimais[54]. Individuali atmintis – tai paties asmens tiesioginio santykio išraiška su įvykiu. Tai tarsi grynoji atmintis, dažnai oficialiai nepripažįstama, nepaveikta (ar bent minimaliai paliesta) ideologinio spaudimo (pvz., „Mums, gyviems anų laikų dalyviams, žūtbūtinių mūšių su hitleriniais okupantais dalyviams, visos šios vietos yra daugiau negu muziejiniai eksponatai. Jos primena sunkią ano meto tikrovę, sukelia daug prisiminimų"[55]).

Antrosios ir kitų kartų atmintis jau nėra išgyventa, tad gali būti suvokiama kaip tranzitinė atmintis. Marianne Hirsch antrosios kartos atmintį vadina *postmemory*. Santykis su minėta atmintimi yra ne per tiesioginius išgyvenimus, bet per vaizduotę, tam tikras projekcijas. Tai tarp kartų esanti, traumos vaizdinį ir netiesioginę patirtį perimanti atmintis, kuri jau yra tiesiogiai veikiama išorinių veiksnių. Tai lyg susidūrimas su savimi dabartyje, ir kitu – praeityje. *Postmemory* kartai masinių žudynių vieta, nepaisant jos

---

[52] ETKIND, Alexander. Hard and Soft Memory: Political Mourning in Russia and Germany. In *Grey Room: Memory. History. Democracy,* 16, 2004, p. 39–40.

[53] HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, p. 45–49, 189–190; ŠUTINIENĖ, Irena. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. In *Filosofija, sociologija.* 1, 2002, p. 57–62; RUBAVIČIUS, Vytautas. *Vėluojanti savastis*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2014, p. 139–141.

[54] ASSMANN, Jan. Collective Memory and Cultural Identity. In *New German Critique,* 65, 1995, p. 125–133.

[55] RUBINSONIENĖ-GINAITĖ, Sara. *Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*. Vilnius: Margi raštai, 1999, p. 168.

trauminio krūvio, turi kitą reikšmę nei grynosios atminties turėtojui. Pastebima, kad Holokausto erdvė jiems tampa daug heterogeniškesnė: santykis su ja vyksta per tėvų atminties prizmę ir dabarties lūkesčius. Pati vieta/erdvė dažnai yra tabuizuojama ar mitologizuojama per nostalgiškas istorijas, tokia atmintis yra daug talpesnė nei tikrieji tėvų prisiminimai [56] (pvz., „Jeigu taip žiūrint iš vaiko pusės – tai yra kapinės. Ir žmonės, ir kažkas palaidotas. Kas yra nužudymas? Ir vėlgi, tu vaikas nesupranti. Atsimeni per senelius, tėvus...) [57].

J. Assmann'o nuomone, lemtingi praeities įvykiai yra pažymimi tam tikrais žymenimis, kurie yra tarsi rėmai, įtvirtinantys tapatumų tvirtumą, turintys ir užtikrinantys vertybinę ar prasminę reikšmę, stiprinantys socialinius ryšius, ir tai gali būti įvardinta kaip kultūrinė atmintis. Jai būdingas komunikacinis aspektas, siejantis dabartį su praeitimi, taip pat jungiantis socialines grupes, ugdantis susitapatinimo jausmą. Tai yra institucionalizuojama, konstruojama ir palaikoma specializuotų atminties nešėjų (atminties institucijų) atmintis [58], kuria dažnai manipuliuoja valdantysis elitas bandydamas legitimuoti valdžią.

Visoms atminties rūšims yra būdinga ne tik prisiminti, bet ir užmiršti, nes kaip žinoma, atmintis yra selektyvi, išryškinanti tik tuos praeities įvykius, kurie atitinka dabartinės visuomenės poreikius ar lūkesčius ir turi prasmę dabartyje [59]. Atmintyje formuojami bendri prasmių blokai „pasitelkiami individualiems ir grupiniams tapatumams (per)kurti, o ypač jiems įtvirtinti viešoje erdvėje. Pervertindami praeitį ir (per)kurdami tapatumus žmonės išstumia iš atminties daugybę jiems „nepatogių" faktų ir vertinimų, sąmoningai ar nesąmoningai formuoja tam tikrą užmaršties nuostatą, tampančia svarbiu grupinį tapatumą įtvirtinančiu veiksniu" [60]. Būtent taip sovietinis režimas, kurdamas sovietinio žmogaus tapatumą, bandė pertvarkyti kolektyvinę atmintį, trinant tai, kas buvo neparanku ir trukdė diegti „sovietines vertybes". Buvo brėžiamos naujos ribos, kuriamos naujos praktikos, atsirado nauji socialiniai sluoksniai. Paul'as Connerton'as tai

---

[56] HIRSCH, Marianne. Past Lives: Postmemories in Exile. In *Poetics Today*. 17(4), 1996, p. 662.

[57] N. Latvytės interviu su A. Taicu. 2023 m. sausio 19 d.

[58] ASSMANN, Jan. Collective Memory and Cultural Identity. In *New German Critique*, 65, 1995, p. 125–133.

[59] HALBWACHS, Mauruce. *Mémoires collectives.* A. Michel (ed.). Paris: Presses Universitaires de France, 1997.

[60] RUBAVIČIUS, Vytautas. *Vėluojanti savastis.* Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2014, p. 144.

įvardijo kaip senosios tvarkos pasmerkimą naujosios tvarkos kuriamuoju veiksmu[61].

Antrojo pasaulinio karo metu Lietuva neteko didžiosios dalies žydų bendruomenės, todėl jų egzistavimą liudijantys paveldo objektai buvo pritaikomi „naujai“ visuomenei arba tiesiog naikinami kaip naujajai sovietinei tapatybei nepriimtini simboliai. Išnaikintos žydų bendruomenės pokarinis gyvenimas buvo varžomas, trauminė bendruomenės atmintis – niveliuojama, paverčiant žydų aukas „tarybiniais piliečiais“, o sovietinei ideologijai nepaklususius – „bešakniais kosmopolitais“. Yuri Slezkine'as kaip tokio sovietinės valdžios požiūrio į žydus priežastį įvardino tai, kad jie, nebuvo vietinė tauta, todėl jų buvo neįmanoma įtalpinti ir į sovietinės tautos sąvoką. Tai buvo tautinė diaspora, įsipareigojusi išorinei tėvynei ir todėl iš prigimties nepataisomai svetima. Puoselėjantys jidiš kultūrą buvo vadinami „nacionalistais“, besitapatinantys su rusų kultūra – „bešakniai kosmopolitai“[62]. Toks atminties redagavimas nardino individus ir bendruomenes į gilią socialinę amneziją[63].

Apžvelgus trauminius kolektyvinės ir kultūrinės atminčių komponentus, kolektyvinės atminties formavimuisi ir palaikymui svarbius aspektus, tik pasitelkus J. Lotman'o semiosferos konceptą[64], galima aptarti skirtingų laikotarpių Holokausto atminties per(si)dengimų interakcijas. Per(si)dengimas – tai atminties sluoksniavimas stengiantis neužgožti prieš tai buvusių faktų, rodant atminties dominantes, įžvelgiant pridėtinių verčių kūrimą per sąveikas, tuo bandant kelti ir išlaikyti visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams[65]. J. Lotman'o

---

[61] CONNERTON, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 6.

[62] SLEZKINE, Yuri. Žydų šimtmetis [interaktyvus]. Šiaurės Atėnai, 2010 m. liepos 23 d. Prieiga internete: http://www.satenai.lt/2010/07/23/zydu-simtmetis/ [žiūrėta 2022 m. rugpjūčio 2 d.].

[63] SAMALAVIČIUS, Almantas. *Kaita ir tęstinumas: kultūros kritikos esė*. Vilnius: Kultūros barai, 2008, p. 79.

[64] LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. A. Sverdiolas (ed.). Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. VI-XIV, 3–21.

[65] Išplėtota Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo antipaminklo „Recycled Memory“ ir Svetlanos Boym „virtuvinės atminties“ pagrindinės idėjos. Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo kūrinys „Recycled Memory“ pristatytas Kauno bienalėje 2017 [interaktyvus]. Kauno bienalė, 2017. Prieiga internete: https://bienale.lt/2017/en/horst hoheisel-and-andreasknitz-v/ [žiūrėta 2018 m. rugpjučio 4 d.]; BOYM, Svetlana. Soviet Everyday Culture: An Oxymoron? [interaktyvus] University of Nevada, Las Vegas, 2001. Prieiga internete: http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.].

semiosfera – tai visa apimanti, evoliucionuojanti laike ir erdvėje, sinchroninė sisteminio pobūdžio struktūra, kurios pagrindinės funkcijos yra susijusios su tam tikrais atminties mechanizmais, išsaugančiais ir komunikuojančiais praeities ir dabarties elementus bei kuriančiais naują informaciją. Ši struktūra yra užpildyta įvairiomis skirtingomis ženklinio pobūdžio elementų kolokacijomis (struktūromis, ženklais, naratyvais), skirtingai sąveikaujančiomis tarpusavyje. Tai yra ir globali, visus galimus ženklus, tekstus, interpretacijas, simbolius, informaciją, žinias ir jų reprezentacijas, taip pat jų visų tarpusavio ryšius ir formuojančius sisteminio pobūdžio ženklinius reiškinius integruojanti, semiotinė sistema. Darni jos sąveika yra galima tik tam tikrame semiotiniame kontinuume, užpildytame įvairaus tipo ir įvairaus organizacijos lygio semiotinių darinių. Semiosferos prasmė gali būti suvokiama tik įvertinus visų jos elementų tinklinio pobūdžio tarpusavio sąveikas, taip pat elementų ir visumos sąveiką sisteminiame lygmenyje.

Pritaikydami semiosferos teoriją trauminės patirties įprasminimo ir komunikavimo tyrimų kontekste, galėtume remtis prielaida apie kultūrinių procesų tęstinumą, leidžiantį suvokti praeitį (kaip patirtį) ir dabartį (kaip progresą) kaip to paties, erdvėje ir laike nefragmentuoto kontinuumo susijusias dalis, bet ne dabarties ir praeities supriešinimą – neva dabartis yra praeitį paneigiantis dalykas. Tyrimo požiūriu trauminės patirties ir atminties priešprieša suvokiama ne kaip vienas kitą paneigiantys veiksniai, o kaip dviejų tos pačios semiosferos veiksnių sisteminio ir abipusio pobūdžio sąveika. Tiek trauminės patirtys ir jų įprasminimas, tiek tai tiriantys mokslai gali būti suvokiami kaip nuo konkrečios kultūros ar konteksto priklausomos, atviros, nuolat kintančios, progresuojančios, tačiau vientisos ir sistemiškos semiosferos struktūros, kurios sąveikauja (randa bendrą dialogą) su kitomis ženklinėmis struktūromis (pvz., kitais mokslais ar kitomis įprasminimo tradicijomis) ir semiosferoje „klajojančiais“ praeities ženklinių struktūrų (kultūrų) fragmentais.

Aptardami Holokausto atminties vietų, kaip paveldo (praeities) ir atminties (dabarties) santykį J. Lotman’o semiosferos teorijos kontekste[66], galime pastebėti nuolatinį kultūrinių procesų evoliucionavimą tiek praeities, tiek dabarties atžvilgiu: kaip toje pačioje erdvėje ir laike egzistuojančias dalis, kaip tradicijos ir dabarties (ritualų ir kontra-ritualų) priešpriešą. Minėta priešprieša gali būti interpretuojama kaip ne vienas kitą paneigiantys veiksniai, o kaip dviejų semiosferų tarpusavio sąveika per tam tikras

[66] LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. A. Sverdiolas (ed.). Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. VI-XIV, 3–21.

kreolizuotas erdves, kurioms yra svarbi Holokausto komunikacija (pvz., lietuvių, žydų, romų bendruomenės). Tačiau tuo pačiu metu egzistuoja semiozinės erdvės, kurios išlieka atskiros, sudarydamos taip vadinamus komunikacinius burbulus (pvz., lietuvių, žydų, romų pilietinės bendruomenės arba lietuvių, žydų, romų tautinės bendruomenės; valstybinės oficialiosios ir alternatyvios bendruomenių ir pan.). Visa tai galėtų reikšti, kad tai, kaip dabar yra suvokiamos Holokausto atminties vietos, yra natūralaus proceso reiškinys, kurių interpretacijas visuomenė perima ir adaptuoja pagal visuomenės raidos poreikius. Holokausto vieta, kaip trauminio paveldo vieta, dabartinėje kultūroje yra įveiklinama per komunikaciją, kuri suteikia prasmę kitoms funkcijoms: informacijos (paveldo kaupimo ir išsaugojimo) bei tolimesnių tyrimų, kurie būtų negalimi be informacijos išsaugojimo. Holokausto vietų komunikacija yra išskirtinė tuo, kad yra negalima be paveldo objekto, mokslinių žinių apie objektus ir pastarųjų interpretavimo, nes tik tokiu būdu paveldas yra susiejamas su dabartimi ir pradeda veikti ne kaip iš praeities atkeliavęs ir praeitį reprezentuojantis objektas, o kaip šiuolaikinės kultūros įrankis, veikiantis per bendruomenes jungiančias idėjas[67].

Apibendrinant galima teigti, kad Holokausto atminties formos, buvo rėminamos skirtingų totalitarinių patirčių, jų įveikos būdų bei jų pagrindu konstruojamų atminčių interpretacijų. Nors ir buvo bandoma išlaikyti visuomenės empatiją istoriškai sunkiems praeities siužetams, tačiau trauminės žydų bendruomenės patirtys buvo sąmoningai niveliuojamos (per)dengiant jas propagandinio pobūdžio ženklinimo elementais ir tokiu būdu įtvirtinant oficialaus požiūrio dominantes. Nepaisant to, žydų bendruomenės patirtys ir atmintis išliko perduodama iš kartos į kartą kaip svarbi šios tautos tapatybės dalis, tačiau, tenka pripažinti, tik simboline ne žydų bendruomenėms.

1.1 Lietuvoje veikę Holokausto atminties konceptai

Ilgą laiką nesuvokta kaip integrali kultūrinės atminties dalis, persidengdama su sovietinių represijų patirtimis, Holokausto tema viešajame trauminių atminčių diskurse išlieka aktuali ir jautri. Viešojoje erdvėje Holokaustas vis dar interpretuojamas kaip išskirtinai žydų bendruomenės trauminė patirtis, o tuo tarpu sovietmetis suvokiamas kaip lietuvių tautos

[67] LAUŽIKAS, Rimvydas. Komunikaciniai Lietuvos valstybingumo atkūrimo 100-mečio iššūkiai. Iš *Valstybė ir kultūra: Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmetį pasitinkant. In Lietuvos kultūros tyrimai,* 9. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017, p. 27.

martirologinės patirties trauma. Minėtų naratyvų priešprieša išlieka tiek valstybinėje, tiek visuomeninėje, tiek institucinėje ar socialinių medijų erdvėje.

Šiandieninės litvakų kolektyvinės atminties, nutrauktos Antrojo pasaulinio karo ir cenzūruojamos antrosios sovietinės okupacijos metu, tęstinumas dažniausiai yra suprantamas per simbolines trauminės atminties raiškas, kurios daugiau liudija atminties praradimo baimę nei skatina suvokimą, emocinį ryšį ar dialogą su vietos bendruomene. Tokios trauminės atminties raiškos formuotei reikšmės turėjo sociopolitinė aplinka: pokaris, skurdas, silpnas socialinis solidarumas ir pan. O ir pati traumos sąvoka sociokultūriniu lygmeniu buvo suprantama skirtingai: sovietinei valdžiai formuojant masinę *Didžiojo Tėvynės karo* netekčių atmintį, išgyvenusiems Holokaustą apsiribojant Holokausto kaip žydų kolektyvinės traumos reiškinio apibrėžtimi; ne žydų bendruomenei iš principo atmetant sovietinės valdžios primetamas klišes, o žydų bei kitų bendruomenių trauminės kolektyvinės patirtys iš viso nebuvo aktualios.

Samuel'io Barnai požiūriu, Holokausto atmintį Lietuvoje rėmina keletas pagrindinių aplinkybių:

1. Išgyvenusiųjų siekis atkurti bendruomenę ir įamžinti kultūrinį žydų palikimą bei nužudytųjų atminimą.

2. Žydų migracijos procesas, kurį skatino sudėtingi santykių tarp etninių grupių kūrimo momentai, valdžios, nepripažinusios ypatingos žydų trauminės patirties pobūdžio, vykdoma politika, lietuvių nacionalinis pasipriešinimo judėjimas, eskalavęs vietos gyventojų priešiškumą išgyvenusių žydų atžvilgiu.

3. Visų minėtų aplinkybių įgalintas „lietuvio-kolaboranto ir žydų žudiko" įvaizdis[68].

Šiuose aplinkybių rėmuose išryškėjo sovietmečiu konstruojama, ideologinių normų veikiama, oficialioji atmintis, išgyvenusios Holokaustą žydų bendruomenės siekis įteisinti traumines patirtis įsteigiant Žydų muziejų Vilniuje (1944–1949 m.). Tačiau nelikus žydų gyventojų, Holokaustą išgyvenusieji neturėjo realios terpės visuomenėje, kur jų patirtys būtų suprastos ir priimtos. Sovietinė ideologija stengėsi Žydų muziejaus veiklas išnaudoti propagandiniais tikslais, tačiau nepavykus, muziejus buvo

[68] BARNAI, Samuel. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto. *In Lietuvos žydai*. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė (eds.). Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 486–487.

uždarytas, o bendruomenės atmintis buvo palaikoma dvigubos atminties rėmų erdvėje.

XX a. 5 dešimtmečio viduryje Rytų Europos visuomenės susidūrė su fenomenaliu žydų masinių žudynių vietų atveju ir totalitarinės valstybės diktuojama šių vietų interpretacija. Ir nors Josef'as Hayim'as Jerušalmi išskyrė *Zakhor* (liet. *Atsimink*) tradiciją, kaip išskirtinį žydų atminties elementą[69], tačiau trauminės patirties kontekste, išgyvenusieji Holokaustą ne visuomet galėjo masines naikinimo vietas rėminti minėta tradicija. Išnaikinta Lietuvos žydų bendruomenė nors ir stengėsi, tačiau nepajėgė įamžinti virš 230 masinių žudynių vietų, o ir komunistinė TSRS valdžia Maskvoje ir Lietuvos TSR vietiniai valdžios organai to daryti neskubėjo, nes iš esmės nebuvo jokios aiškios politikos šiuo konkrečiu klausimu. Vienintelis dalykas, kurio buvo baiminamasi buvo tai, kad masinių žudynių vietos netaptų bendruomenę nacionaliniu pobūdžiu vienijančiomis vietomis. „Hitlerinių nusikaltimų prieš taikius tarybinius piliečius" plotmėje, jos turėjo mobilizuoti visuomenę kaip „tarybinių patriotų" martirologiniai atminties žymenys, nukreipti perkrauti vietinės bendruomenės gyvajai atminčiai. Pamažu į šalį besikeliantys lojalūs sovietinei valdžiai atvykėliai iš „broliškųjų respublikų" padėjo kurti ideologijai palankų socialinį-politinį klimatą ir sovietinį tapatumą, neutralizuoti nacionalines apraiškas ir suardyti kultūrinės bei kolektyvinės atminties saitus. Ryšių tarp visų socialinių organizacijų sutraukymas, valstybės kontroliuojamas veikimas socialinėje erdvėje, toponimų kaita, naujų simbolių ir sovietinių tradicijų kūrimas buvo ne kas kita kaip „istorijos perrašymas" ir siekis mobilizuoti visuomenę Sovietų sąjungos kovos prieš fašizmą pergalei ir tuo įteisinti komunistinę santvarką bei skleisti komunizmo ideologiją. Chruščiovinio atšilimo laikotarpiu, anot Živilės Mikailienės, saikingos nuosaikaus lietuviško, bet ne jokio kito, nacionalizmo dotacijos buvo viena iš priemonių kontroliuoti gyventojų nuotaikas ir užtikrinti sovietinės valdžios bei liaudies suartėjimą, tuo užsitikrinant valdžios pripažinimą[70]. Aiškiai lokalizuota etnografinė lietuvių valstiečių kultūra, kaip tipinė išnaudojamųjų klasės kultūra, buvo priimtinesnė sovietinei ideologijai, skatinanti ryšį su gyvenamąja vieta ir kartu išreiškianti lojalumą sovietinei sistemai, negu „neįvietinta", daugiau „buržuazinio" nei proletarinio pobūdžio

---

[69] ЙЕРУШАЛМИ, Хайм, Йосеф. Захор: Еврейская история и еврейская память. Москва: Мосты культуры, 2004.

[70] MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiškumo. *In Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys*. A. Nikžentaitis (ed.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 206–207.

nepriklausomybės laikus menanti daugiau miestietiška (*štetlų*) žydų kultūra. Sovietinei ideologijai nebuvo priimtinas ir žydų bendruomenės „kalbėjimas tautos vardu, plati labdaros veikla, ryšiai su užsienio žydų organizacijomis, iniciatyvos rinkti pinigus, statyti paminklus Holokausto aukoms ir apskritai viešinti holokausto temą.“[71]

Edvardas Gudavičius[72] išskiria policentrinį, pilietinį ir civilizacinį požiūrį, kurio slinktis, be abejonės, darė įtaką ir Holokausto atminties konceptų kaitai, transformuojant tarpdisciplininius atminties tyrimus nuo asimetrinio savęs ir kito vertinimo link dialogiškumo tendencijos paieškų. Irena Šutinienė teigia, kad žmonių atminties sampratos kaitai įtakos turi tiek oficialūs, tiek ir neoficialūs atminties perdavimo kanalai, o be to ir pačių žmonių pasirinkimai. Atminties radikalėjimo tendencijos, „objektyvių“ istorinių įvykių reikšmės kūrimas išlieka konfrontuojantis su etninių lietuvių ir tautinių mažumų istorijų pasakojimais. Beje, pastarųjų formavimosi procese galima įžvelgti atminčių ir hibridizacijos apraiškų, kai skirtingos atminties grupės papildo savo pasakojimus kitų grupių naratyvų detalėmis, tačiau vis dar gausu marginalizacijos momentų[73].

Apibendrinant galima teigti, kad persidengdami[74] toje pačioje erdvėje egzistavo tiek oficialusis, tiek ir alternatyvusis naratyvai, o joje sąlyčio taškai buvo (de)koduojami dvigubos atminties standartais. Nors totalitarizmo sąlygomis persidengusi atmintis ir jos konstruojami naratyvai buvo viena iš sėkmingiausių komunikacijos formų, tegu ir turinti ezopinės komunikacijos

---

[71] LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanistica*, t. 58, 4 (90), 2012, p. 296.

[72] GUDAVIČIUS, Edvardas. Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijos požiūriu. In *Istoriografija ir atvira visuomenė.* Tarptautinė mokslinė konferencija Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas. 1998 m. rugsėjo 24–29 d., Vilnius: Vilniaus universitetas, 1998, p. 182–207.

[73] ŠUTINIENĖ, Irena. Istorinė Paribio gyventojų sąmonė ir jų integracija Lietuvos valstybėje. In *Paribio Lietuva. Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža.* R. Grigas (ed.). Vilnius: Vilniaus filosofijos ir sociologijos institutas, 1996, p. 33–60; ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta, BANACHAS, Vasilis, CHOMA, Ivanas, HNIDIK, Irina, KONIUCHOVAS, Serhijus, KULEVIČIUS, Salvinijus, KURDINA, Julija, KUZMINAS, Romanas, LAUŽIKAS, Rimvydas, LISEJKO, Jaroslavas, VERBICKA, Polina, ŽUKAUSKIENĖ, Odeta. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019, p. 64–65.

[74] *Perdengta atmintis* suponuojanti atminties sluoksniavimą, neužgožiant prieš tai buvusių faktų, rodant atminties dominantes, tačiau tuo pat metu ir skatinant visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams.

bruožų, tačiau ji neretai leido susidaryti tariamą bendrumo empatijos iliuziją, kuri, anot Gintaro Aleknonio, daliai visuomenės cenzūruojamoje aplinkoje koduojamą ir tik jai suprantamą kalbą prilygino galimybei laisvai mąstyti[75]. Oficialusis Holokausto atminties, kaip „Hitlerinių nusikaltimų prieš taikius tarybinius piliečius“ konceptas, siekiantis žydų aukų įamžinimą išnaudoti pateisinant sovietinės okupacijos legitimumą, persidengė su alternatyviuoju Holokausto atminties konceptu, kuriuo siekiama pagerbti žydų aukas. Per masinių žudynių vietų memorializavimą galima įžvelgti dialogo, koduojamo ezopinės komunikacijos, bet kiekvienai pusei, nors ir savaip, bet suprantamo, galimybes. Žinoma, reikia nepamiršti, kad sovietinės Lietuvos žydų bendruomenė atsidūrė savotiškuose bendruomenės tapatumą iškraipančiose ir trauminę atmintį blukinančiose pinklėse, kurių įveika priklausė nuo pačios bendruomenės sąmoningumo lygio, balansuojant tarp sovietinio mito ir žydiškos tapatybės išlaikymo.

Holokausto tema į viešąjį diskursą sugrįžo nepriklausomybės laikotarpiu. Iš pradžių – integraliame, Antrojo pasaulinio karo aukų konfrontuojančiame su sovietinio genocido nusikaltimais, kontekste. Archyvams atsivėrus – kolaboravimo kontekstuose, bet, vėlgi, disonuojant su antisovietinio pasipriešinimo dalyvių patirtimis Antrojo pasaulinio karo metais. Randantis daugiau erdvės trauminės atminties naratyvams, buvo atkreipta daugiau dėmesio į išgyvenusiųjų pasakojimus, kurie „varžėsi“ su Sibiro tremtinių atmintimi. Beje, reikia pastebėti, kad žydų bendruomenės tremtys ilgą laiką liko atminties paraštėse tiek pačioje žydų, tiek ir ne žydų bendruomenėje. Romų trauminės patirtys liko masinį naikinimą patyrusių šeimų paslaptimi.

1.2. Oficialios ideologijos masinių žydų žudynių vietų konstruoti naratyvai

Šioje dalyje, remiantis J. Lotman’o semiosferos teorija, teigiančia, kad semiosfera – tai globali sistema, integruojanti visus galimus ženklus (tekstus, interpretacijas, reprezentacijas, simbolius, informaciją tarpusavio ryšius) ir erdvinis mechanizmas, kurio pirminė funkcija yra išsaugoti buvusią, komunikuoti esamą ir kurti naują informaciją, bus analizuojama ženklų sistema naudojama praeities kodavimui, aptariama, kaip praeities suvokimas evoliucionavo per skirtingų naratyvų dekodavimą ir kaip minėtus kodus pažino ir suprato bendruomenių nariai.

---

[75] ALEKNONIS, Gintaras. *Naujoji cenzūra*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011, p. 9.

Sovietiniame naratyve žydų, kaip „taikių tarybinių piliečių“[76], žudynių naratyvas įsitvirtino dar 1942–1943 m., sąmoningai ir tikslingai ne tik nutylint nužudytųjų tautybę, bet tuo ir niveliuojant Holokausto išskirtinumą. „Fašistinių buržuazinių nacionalistų“ prieš „taikius tarybinius piliečius“ naratyvas vietinėje spaudoje buvo formuojamas jau nuo pat Raudonosios armijos įžengimo į Lietuvą. 1944 m. rugpjūčio 13 d. dėl nacių atsakomybės už padarytus nusikaltimus Lietuvoje buvo sudaryta LKP(b) CK sekretoriaus Antano Sniečkaus vadovaujama Respublikinė Lietuvos TSR Ypatingoji valstybinė komisija vokiškųjų fašistų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti[77]. Minėta taryba rinko informaciją apie nacių okupacijos metais įvykdytus nusikaltimus, skaičiavo patirtus nuostolius, vykdė ekshumacijas masinių žudynių vietose, NKGB darbuotojai rinko liudininkų parodymus, sudarinėjo civilių ir sovietinių karo belaisvių aukų bei nukentėjusiųjų sąrašus. Visoje Lietuvoje buvo suorganizuotos 22 apskričių ir 4 miestų – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio pakomisijos, o apskričių komisijos dažnai turėjo poskyrius valsčiuose[78]. Nors informacijos apie visas masinių žudynių vietas nei Respublikinei, nei miestų ir apskričių komisijoms surinkti nepasisekė, tačiau joms bent jau pavyko identifikuoti, lokalizuoti ir aprašyti žudynių vietas, kartais netgi pateikti topografinius vietų planus. Lietuvoje surinka medžiaga buvo siunčiama Valstybinei Ypatingajai Komisijai (rus. *Чрезвычайная Государственная Комиссия, ChGK*) Maskvoje[79]. Surinktos medžiagos pagrindu, sovietinės propagandos tikslais vietinėje spaudoje buvo skelbiamos publikacijos, kurios formavo visuomenės požiūrį į žydų masinių žudynių vietas, žydų aukas įvardindamos „taikiais tarybiniais piliečiais“.

Pasak Reginos Laukaitytės, sovietinė propaganda gerai išnaudojo didžiulius aukų skaičius, sukrečiančius pasakojimus apie žudynių mastą,

---

[76] ALTMAN, Ilya. *Victims of Hate: The Holocaust in the Soviet Union 1941–1945*. Moscow: Foundation “Kovcheg”, 2002.

[77] *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos tarybų socialistinėje Respublikoje*. Kaunas: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1945, p. 1–30.

[78] *Vokiškųjų grobikų įvykdytoms piktadarystėms tirti aktai*. Nedatuoti. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 159, vnt. 110, lap. 1–3.

[79] *Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory from the USSR*, 1941–1945. Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus archyvas (toliau – USHMM), f. RG-22.002M, reel 19, files 1–3 , 42, 418, 419, 421, 422, 424, 426–436, 438–440, 460.

nusikaltimų pėdsakų slėpimą ideologiniams tikslams. Viešojoje erdvėje „masinių žudynių vietas įvardijo kaip „brolišKus nekaltų aukų“, „Lietuvos gyventojų“, „šimtų tūkstančių iššudytų Lietuvos žmonių“, išskirtiniu atveju – „žydų, lietuvių, lenkų ir rusų“, „ne vien žydų, bet ir rusų, lietuvių, baltarusių ir kitų tarybinių patriotų“ kapus. Propagandinės klišės neabejotinai buvo pasiekusios absurdo lygmenį: „Tai motina, paaukojusi savo ir savo kūdikių gyvybę už laisvą Tarybų Lietuvą“, – rašyta „Tiesoje“ apie Trakinių masinėje kapavietėje aptiktus motinos su dviem kūdikiais glėbyje palaikus“ [80].

Skaudi Antrojo pasaulinio karo patirtis, netekčių našta, istorinę tiesą sujaukę propagandiniai lozungai ilgam laikui suformavo bendrą ideologinėmis klišėmis paremtą sovietinio–partinio pobūdžio požiūrį į *Didįjį Tėvynės karą*, kurio atmintis buvo visiškai pajungta sovietinės valdžios poreikiams. Tuometiniai istorikai vykdė ne mokslinius, bet užsakomuosius ideologinius ir politinius praeities tyrimus apie tai, kaip karas turi būti interpretuojamas ir pateikiamas visuomenei. Ir nors ideologiškai atrinkta faktografinė medžiaga, priklausomai nuo politinės situacijos, buvo laipsniškai įvedama į diskursą, tačiau jos uždavinys buvo ne atskleisti tiesą, o ugdyti sovietinį patriotizmą, proletarinį pseudointernacionalizmą, neabejotinai pabrėžiant Raudonosios armijos išvaduotojos nuopelnus ir reokupacijos teisėtumą.

Hektoras Vitkus pristatydamas Holokausto sampratą sovietinės okupacijos laikotarpiu Lietuvoje, šalia dominuojančio/oficialaus požiūrio mini ir santykinai alternatyvų. Kaip dominuojančiojo užuomazgas jis įvardija „[y]patingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti“ įsteigimą, su kurios veikla politinę galią įgavę LKP(b) CK ir NKVD organai formavo kertinę Holokausto sampratą ir pavertė ją politinio diskurso dalimi LTSR [81]. „Karo nusikaltėlių procesų Lietuvos SSR kaltinamosios medžiagos turinys asocijuotas su „buržuaziniais nacionalistais“ (partinėmis, paramilitaristinėmis ir visuomeninėmis „buržuazinės Lietuvos“ (pvz., Lietuvių Tautininkų Sąjunga, Lietuvos Šaulių Sąjunga, Ateitininkų

---

[80] LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanistica*, t. 58, 4(90), 2012, p. 301.

[81] VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 2017, p. 127; ZELTSER, Arkadi. *The Holocaust in the USSR: Interpretation of Events and Specific Problems of Sources*. Pranešimas skaitytas tarptautinėje konferencijoje „Annihilation, Archive, Autobiography: Networks of Testimony in German-Occupied Europe“ Ilinojaus universitete, 2011 m. kovo 10 d.

korporacija ir kt.)) organizacijomis taip pat ir pokario antisovietiniu ginkluotu pogrindžiu), išeivijos (DP stovyklose Vokietijoje ir Vakarų valstybėse), politinėmis grupėmis bei Katalikų bažnyčios dvasininkija (pvz., vyskupų: Vincento Borisevičiaus, Vincento Brizgio, Juozapo Skvirecko ir kitų dvasininkų diskreditavimo „kampanijų“ atvejai).“[82] Savaime suprantama, kad vadinamojo sovietinio teisingumo intencijos nekėlė pasitikėjimo, todėl komunistų partijos ir KGB nurodymu bei iniciatyva pokariniais dešimtmečiais Lietuvoje buvo skelbta ne tik straipsnių, bet išleista monografijų, brošiūrų, dokumentų rinkinių smerkiančių lietuvių „buržuazinių nacionalistų” veiklą Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. 1958 m. gegužės 12 d. Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto biuro nutarimu „Dėl geresnio archyvinių dokumentų ir faktų, demaskuojančių buržuazinius nacionalistus, panaudojimo partinėje propagandoje“[83] buvo numatyta išleisti trijų tomų archyvinių dokumentų ir straipsnių rinkinį, demaskuojantį „buržuazinius nacionalistus“ ir atspindintį „Lietuvos darbo žmonių kovą už Tarybų valdžią“. Tuo tikslu tų pačių metų rugsėjo 26 d. Lietuvos TSR Ministrų Taryba potvarkiu Nr. 1749p nutarė įsteigti archyviniams dokumentams skelbti redakciją[84], kurios vyriausiuoju redaktoriumi paskyrė sovietinio saugumo pareigūną Boleslavą Baranauską. Archyvinė medžiaga publikacijoms patekdavo iš LTSR Valstybės saugumo komiteto (KGB) ir LTSR Centrinio valstybinio archyvo (dabar Lietuvos centrinis valstybės archyvas). 1960–1965 m. pasirodė archyvinių dokumentų rinkinio „Faktai kaltina“ serija[85], po jos sekęs

---

[82] VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis.* V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 2017, p. 127.

[83] *Lietuvos komunistų partijos (toliau LKP) Centro komiteto (CK) biuro nutarimas. 1958 m. gegužės 12 d*. Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 191, b. 527, l. 11–12.

[84] Redakcijos medžiaga tapo Partijos istorijos instituto prie LKP CK archyvo (buvęs Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas, dabar Lietuvos ypatingasis archyvas) apyrašu nr. 55. 1960–1976 m. Archyviniams dokumentams skelbti redakcija išleido 15 dokumentinių rinkinių, periodinėje spaudoje paskelbė nemažai straipsnių ir publikacijų.

[85] *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai žudikai Kretingoje*. [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija]. Serija Faktai kaltina, 1. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. Serija Faktai kaltina, 2. B. Baranauskas, G. Erslavaitė (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. [2-as papildytas leid.]. Serija Faktai kaltina, 2. B. Baranauskas ir G.

dokumentų rinkinys „Masinės žudynės Lietuvoje“[86] (I d., išleista 1965 m., II d. – 1972 m.). 1970 m. buvo išleistas dokumentų rinkinys „Nacionalistų talka hitlerininkams“[87]. Siekiant sumenkinti Lietuvos pasipriešinimo judėjimą ir laisvės siekį sovietinė propaganda ypač stengėsi išnaudoti visuotinę „lietuvių buržuazinių nacionalistų“, prisidėjusių prie masinio „taikių sovietinių piliečių“ naikinimo klišę[88]. Kaip jau buvo minėta, sovietiniame naratyve žydų, kaip „taikių tarybinių piliečių“[89], žudynių naratyvas įsitvirtino sąmoningai nutylint žydų aukas dar 1942–1943 m., o „buržuazinių nacionalistų“ sąvoka, įsigalėjusi po karo, buvo tikslingai reliatyvizuojama kuo labiau ją išplečiant, įvardijant ir tikrus nacių kolaborantus bei karo nusikaltėlius, ir lietuvių rezistencijos dalyvius, o taip pat ir visus nesovietiškai nusiteikusius asmenis, suponuojant kolektyvinę atsakomybę visiems abejojantiems sovietų valdžios politika ir komunistine ideologija.

Nereikia pamiršti, kad Holokausto temos plėtojimui neabejotiną įtaką visuomet turėjo Izraelio valstybės susikūrimas ir su tuo susijusi „kova su kosmopolitizmu“, kilusi antisionistinė kampanija, kurios metu buvo likviduotas Žydų antifašistinis komitetas, tegu ir dviprasmiškai vertinamas, tačiau vienintelis Sovietų sąjungoje atstovaujantis išgyvenusiuosius

---

Erslavaitė (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. [3-as papildytas leid.]. Vilnius: Mintis, 1983; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*. Serija Faktai kaltina, 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*. Serija Faktai kaltina, 4. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*. Serija Faktai kaltina, 5. B. Baranauskas, J. Vicas (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; *Archyviniai dokumentai: Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*. Serija Faktai kaltina, 6. V. Ditkevičius (ed.). Vilnius: Mintis, 1964; *Archyviniai dokumentai: „Geležinis vilkas“*. Serija Faktai kaltina, 7. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Mintis, 1965; *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai parašiutininkai*. Faktai kaltina, 8. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Mintis, 1966; *Archyviniai dokumentai*: *Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis*. A. Vabalas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

[86] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944):* dokumentų rinkinys, 1 dalis (1965). Vilnius: Mintis; 2 dalis (1973), Vilnius: Mintis.

[87] *Nacionalistų talka hitlerininkams*. Vilnius: Mintis, 1970.

[88] BULAVAS, Juozas. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944).* Vilnius: LTSR Mokslų akademijos Centrinė biblioteka, 1969, p. 272.

[89] ALTMAN, Ilya. *Victims of Hate: The Holocaust in the Soviet Union 1941–1945*. Moscow: Foundation “Kovcheg”, 2002.

Holokaustą oficialiame lygmenyje. Minėtos kampanijos metu, Lietuvoje buvo uždarytas Žydų muziejus Vilniuje[90], uždrausta švietimo ir ugdymo institucijų veikla, perstatytas Holokaustą išgyvenusiųjų pastangomis 1948 m. Paneriuose pastatytas paminklas žydų aukoms[91], dekoruojant jį pergalės vainiku bei penkiakampe žvaigžde viršūnėje ir dedikuojant jį „Fašizmo aukoms“, pati vieta neteko memorialinio objekto statuso[92]. Vėliau buvusi „gydytojų kenkėjų byla“, po jos – „valiutininkų byla“ darė įtaką dar griežtesniam Holokausto diskurso rėminimui ir žydų aukų bei su žydų istorija ir kultūra susijusių temų stigmatizavimui. Religinių kulto reikalų taryba prie SSSR Ministrų Tarybos, laikydamasi ribojimo linijos, kontroliavo religinės žydų bendruomenės (pradžioje tik Vilniuje ir Kaune, vėliau – Šiauliuose) ribotą veiklą, pageidautina tik sinagogos viduje, taip užtikrinant susirenkančiųjų kontrolę.

Remdamasis vokiečių, lenkų, rusų ir anglų istorikų įžvalgomis, H. Vitkus teigia, kad „6–7-ame dešimtmečiais sovietinio režimo ir istorijos politikoje bei atminimo kultūroje susiformavo savitas žydų genocido aktualizacijos ir ideologinės panaudos šuolis“[93], siekiant įtakos Vakaruose bei reaguojant į vykstantį Adolf’o Eichmann’o procesą Izraelyje, o tuo pačiu formuojant ideologiškai pageidaujamą „hitlerizmo nusikaltimų“ diskursą manipuliuojant dokumentine baze. Šiuo laikotarpiu atsirado galimybė žydų saviveiklos raiškai, kuri nors ir buvo kritikuojama dėl, neva segregacinio pobūdžio (turint galvoje saviveiklininkų pasirodymus jidiš kalba), tačiau žydų teatro, vaikų choro, estradinio ansamblio veiklos nebuvo sustabdytos.

Atminties politikos lūžis, siekiant kurti lietuviškojo socializmo kryptį, pastebimas 7 dešimtmetyje. Tuo laikotarpiu buvo bandoma ieškoti visuomenei patrauklių, aktualių, skaudžių temų, žinoma, nenukrypstant nuo didžiojo naratyvo (pvz., eskaluojama Pirčiupio tragedija, 16-osios Lietuviškosios divizijos kultas, pabrėžiamas „liaudies gynėjo“ vaidmuo antisovietiniame pasipriešinime). Lietuvos TSR Centrinio archyvo ir Kauno IX forto kolekcijų pagrindu, „Minties“

---

[90] *Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 „Dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“. 1949 m. birželio 10 d.* Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau –LCVA), f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 117.

[91] 1949 m. sausio 26 d. visiškai slapta LSSR MGB ministro D. Jafimovo ataskaita LKP CK sekretoriui Antanui Sniečkui. Iš *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija (1944–1953).* Vilnius: Margi raštai, 2009, p. 154.

[92] LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanistica*, t. 58, 4(90), 2012, p. 303.

[93] VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas, Iš *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 2017, p. 131.

leidykla išleido knygelių, skirtų antinaciniam pasipriešinimui Kauno gete, seriją[94], taip pat didžiausioms masinių žudynių vietoms Lietuvoje – Paneriams, Kauno IX fortui, kur gana ribotai, tačiau galima rasti informacijos apie žydų masines žudynes, kurios yra pateikiamos „buržuazinių nacionalistų“, naikinančių „taikius tarybinius piliečius“, kontekste, nesiekiant istorinės tiesos atstatymo. 6–7 dešimtmetyje dėmesys telkiamas memorialinei-monumentinei propagandai, nes pasitelkiant ją buvo bandoma dar labiau įtvirtinti „hitlerizmo nusikaltimų“ naratyvą. Pavyzdžiui, dviejose didžiausiose masinių žudynių vietose Lietuvoje įsteigti muziejai[95] „vokiškųjų fašistinių okupantų“ nužudytoms aukoms: IX forte Kaune (1958 m.) ir Paneriuose (1960 m.), o pačios vietos planuojamos transformuoti į memorialinius parkus[96]. Visoje Lietuvoje „hitlerinių/fašizmo aukų“ paminklais buvo pažymėta nemažai žydų masinių žudynių vietų. Taip tarsi sukuriant nepavojingų erdvių nišą, skirtą realizuoti aukų pagerbimą, tiesa, jau iš anksto apeliuojant į jų socialinį statusą. Anot Zofia'os Wóycicka'os, totalitarinė valstybė, žymėdama masinių žudynių vietų teritoriją savo simboliais, uždėjo areštą žydų teisei į gedulą[97]. Naujų statybų akivaizdoje nyko žydų urbanistinis paveldas, buvo naikinamos ir vandalų niokojamos senosios kapinės, ūkiniais tikslais grobstomi paminklai[98]. Vadovaujantis stropiu ideologinės linijos įgyvendinimo planu, net ir LTSR Kultūros paveldo objekto statusą turinti Didžioji sinagoga, laikyta Lietuvos Jeruzalės simboliu, buvo nugriauta, o jos vietoje 1964 m. iškilo vaikų darželis.

Reikia paminėti, kad apie Holokausto vietas, nepaisant dokumentų selektyvumo ir kupiūravimo, pirmą kartą viešai visuomenei imta kalbėti

---

[94] КАПЛАНАС, Осиас. *Девятый форт обвеняет.* Вильнюс: издательство «Минтис», 1964; *Panerių memorialas. Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus filialas*. Vilnius: Mintis, 1966; EGLINIS-ELINAS, Mejeris. Mirties fortuose. Vilnius: Mintis, 1966; *Ir be ginklo kariai*. S. Binkienė (ed.). Vilnius: Mintis, 1967; ELINAS, Mejeris, GELPERNAS, Dmitrijus. *Kauno getas ir jo kovotojai*. Vilnius: Mintis, 1969; KAPLANAS, Osias. *IX fortas kaltina*. Vilnius: Mintis, 1970; КАПЛАНАС, Осиас. *Девятый форт обвеняет.* Вильнюс: издательство «Минтис», 1977; BISTRICKAS, Stasys. *Ką ošia ošia Panerių pušys*. Vilnius: Mintis, 1977.

[95] *Lietuvos TSR muziejai*. J. Kasperavičius (ed). Vilnius: Mintis, 1977, p. 11, 14.

[96] CIBAS, A. Panerių aukoms atminti. *Tiesa*, 1960 m. gruodžio 4 d., p. 6; *Lietuvos TSR muziejai.* J. Kasperavičius (ed). Vilnius: Mintis, 1977, p. 15.

[97] WÓYCICKA, Zofia. *Arrested Mourning: Memory of the Nazi Camps in Poland.1944–1950*. Frankfurt am Main, New York: Peter Lang, 2014.

[98] *Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos įgaliotinio Justo Rugieniaus raštas Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos pirmininkui V. Gostevui. 1957 m. gegužės 6 d.* LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 93, l. 24; *Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos įgaliotinio B. Pušinio raštas LTSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui V. Niunkai*, ibid., b. 89, l. 47.

dviejų dalių rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“. Dviejų tomų leidinyje pirmąkart buvo pateiktas masinių žudynių vietų registras, pagal kurį jos 1973 m. buvo įtrauktos į Lietuvos TSR Kultūros ministerijos parengtą Lietuvos TSR paminklų sąrašą [99]. Minėtas dokumentų rinkinys vėliau tapo ir naujų istorijos tyrinėjimų atrama [100]. Įdomu tai, kad antroje rinkinio dalyje masinių žudynių vietos yra pateiktos be nuorodos į aukų tautybę, tikslingai šį svarbų faktą nutylint. Reikia nepamiršti, kad rengiant šį rinkinį buvo kruopščiai tikrinamas masinių žudynių vietų pobūdis, siunčiant oficialias redaktorių užklausas vietinėms valdžios institucijoms, prašant detalizuoti aukų tautybę, politines pažiūras [101]. Svarbu tai, kad Lietuvoje spausdinami dokumentų rinkiniai, aprašantys nacių okupacijos laikotarpį, išversti į anglų kalbą, taip pat buvo platinami užsienyje [102]. Apie tai 1984 m. gruodžio 12 d. Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-osios valdybos 3-čiojo skyriaus agentūrinės-operatyvinės veiklos ataskaitoje apie informacijos, susijusios su asmenų veikla Antrojo pasaulinio karo metais, platinimą, siekiant sukiršinti užsienio lietuvius ir atitraukti juos nuo antisovietinės veiklos, pateikia minėto skyriaus viršininkas papulkininkis Z. Osipovas [103].

8–9 dešimtmečiais išryškėja bandymai sieti Holokausto atmintį su „sionistų imperialistų“ įvaizdžio eskalavimu. Neva Vakarų šalys, kuriose jau formavosi žydų naikinimo, kaip išskirtinio genocido, samprata, siekia finansinio suinteresuotumo Rytuose. Manipuliuojant Holokausto atmintimi taip pat buvo siekiama diskredituoti žydų repatriacijos pastangas, „formuojant šios tautinės grupės, kaip „tarybinei valdžiai nedėkingo elemento“,

---

99 *Lietuvos TSR Kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Pergalė, 1973.

100 I-oje dalyje skelbiami nacių vadovybės ir okupacijos režimo pareigūnų įsakymai ir instrukcijos persekiotiir naikinti okupuotų kraštų gyventojus, dokumentai apie masinio žydų ir komunistų žudynių organizavimą ir vykdymą ne tik didžiuosiuose miestuose, bet ir jų apylinkėse, Vilniaus ir Kauno getų dokumentai, lietuvių policijos batalionų veiklą Baltarusijoje. II-oje dalyje pateikiami vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės A grupės veikla, žydų ir komunistų masinių žudynių organizavimas ir vykdymas 20-yje Lietuvos apskričių, taip pat „Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistų ir jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti“ aktai bei komisijai duoti liudininkų parodymai, pokario metais sovietiniams tardytojams duoti parodymai.

101 *Partijos istorijos instituto prie LKP CK Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialo Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos instituto archyviniams dokumentams skelbti redakcijos veiklos bylų apyrašas Nr. 55.* LYA, f. 3377, ap. 55, b. 11.

102 *Documents accuse*. Vilnius: Gintaras, 1970.

103 *Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-osios valdybos 3-čiojo skyriaus viršininko papulkininkio Z. Osipovo agentūrinės-operatyvinės veiklos ataskaita. 1984 m. gruodžio 12 d.* LYA, f. K-41, ap. 1, b. 782, l. 1–42.

įvaizdį“[104]. M. Gorbačiovo siūlomos pertvarkos idėjas Lietuvos žydai sutiko su viltimi, kad pagaliau išsispręs repatriacijos klausimas, o kartu ir atsiras liberalesnės galimybės tapatumo plėtojimui Lietuvoje. 1987 m. antroje pusėje lietuvių ir žydų atstovai rašė į oficialias institucijas su pasiūlymais „viešai pripažinti Lietuvos žydų ilgaamžės kultūros istorinę reikšmę, sudaryti palankias sąlygas ją plėtoti, atkurti Vilniuje valstybinį žydų muziejų, įgyvendinti priemones, padedančias parodyti Vilnių, kaip Lietuvos Jeruzalę, kaip svarbų istorinį žydų kultūros centrą, taip pat deramai paženklinti Vilniaus geto rajoną, viešai pasakyti, kad dauguma Paneriuose nužudytų žmonių buvo žydai, sukurti jiems paminklą“[105]. Tais pačiais metais prie Lietuvos kultūros fondo buvo įsteigta Žydų kultūros rėmimo iniciatyvinė grupė, kurios pirmininku buvo išrinktas Emanuelis Zingeris. Grupės tikslai buvo susiję su žydų paveldo ir kultūros plėtojimu. 1988 m. grupės filialas Kaune, padedant kitoms valstybinėms atminties institucijoms, tuometinėje Kauno valstybinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Paveikslų galerijoje surengė parodą „Žydų dailė Lietuvoje“, kuri eksponuojama tris savaites, buvo pirmoji pristatantį žydų paveldą po 40 metų viešo nutylėjimo. Svarbiu žydų bendruomenės gyvenime tapo 1989 m. kovą įvykęs Lietuvos žydų kultūros draugijos suvažiavimas, kuriame Sąjūdžio garbės pirmininkas prof. Vytautas Landsbergis pripažino lietuvių dalyvavimą žydų žudynėse. Vėliau, Romualdas Ozolas, šį poelgį įvardijo kaip atsiprašymą („[...] atsiprašyta buvo sodriai [...]“[106]). 1989 m. spalį buvo įsteigtas Valstybinis žydų muziejus, kurio pirmoji ekspozicija „Katastrofa“ buvo skirta Holokausto Lietuvoje temai. Ekspozicijoje pirmą kartą viešai buvo prabilta apie kolaboravimą.

Apibendrinat reikėtų pasakyti, kad oficialusis sovietinės valdžios naratyvas kodavo masines žydų žudynes kaip „tarybinės lietuvių tautos kovą su fašizmu“, formuojant nuomonę, grįstą socialiniu statusu, tai yra, kad buvo nužudyti paprasti darbininkai ir inteligentijos atstovai, kurie kovojo už savo idealus – komunistų partijos idėjas. Būtent kova, tame tarpe ir klasių kova getuose (darbininko – geto kalinio ir kapitalisto – geto administracijos atstovo), buvo svarbus sovietinio naratyvo elementas, kuriuo išgyvenusieji

---

[104] VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas, In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 2017, p. 131.

[105] ATAMUKAS, Salamonas. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera, 1998, p. 345.

[106] *Lietuvos žydai*. *Istorinė studija*. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė (eds.). Vilnius: Baltos lankos; OZOLAS, Romualdas. 2007. *Žvaigždės blėsta auštant: sugyvenimai, arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai*. Vilnius: Vaga, 2012, p. 431.

žydai, pagal sovietinę ideologiją, nebuvo reprezentuojami kaip aukos. Nors ir buvo dedamos didžiulės pastangos, bet komunistinės propagandos indoktrinuojamas *Didžiojo tėvynės karo* naratyvas Lietuvoje neprigijo. Kolektyvinėje atmintyje vis dar gyvavo nepriklausomos Lietuvos vaizdiniai, kurie labai aiškiai disonavo su „naująja tarybine santvarka“. Tai suprato sovietinė valdžia ir į nepriklausomybės laikotarpį buvo atsižvelgiama, tačiau tik todėl, kad „nepalankūs sovietiniai elementai“ nenukryptų į disidentinį lygį. Tačiau ilgainiui sovietinėje visuomenėje formavosi pokariu gimusi karta, kuriai pagrindiniu trauminio pažinimo šaltiniu tapo oficialus diskursas, formavęs moralinį abejingumą ir nejautrą Holokausto atžvilgiu. Susiklostė paradoksali situacija: visuomenė, nors ir suvokė Holokausto mastą, kadangi atmintyje dar buvo gyvi karo įvykių pasakojimai, bet ideologiškai rėminama, sąmoningai pasirinko nutylėjimą. Totalitarinio režimo sąlygomis tai buvo tarsi *disonuojančios atminties* iššūkio normalizavimas, tačiau tam tikros tokios semiozinės elgsenos schemos transformavosi į nepriklausomybės laikotarpio konstruojamus naratyvus. Pavyzdžiui, Panerių memoriale sovietinės valdžios pastatytas paminklas dedikuotas „Fašizmo aukoms“, dekoruotas pergalės vainiku ir penkiakampe žvaigžde viršūnėje, yra išlikęs iki šių dienų, net turint galvoje, kad sovietų ir nacių simbolika Lietuvoje nuo 2008 m. yra draudžiama įstatymu. Šalia minėto paminklo 2015 m. rugpjūtį Romų visuomenės centro, Vaikų dienos centro Kirtimuose ir tuometinio Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorikų iniciatyva pastatytas alternatyvus atminimo ženklas, simbolizuojantis vežimo ratą, romų aukoms, sušaudytoms Paneriuose atminti [107] (Nuotrauka nr. 17).

1.3. Žydų bendruomenės konstruoti naratyvai Holokausto vietų atžvilgiu

Šioje dalyje stengiamasi išryškinti pirmuosius, vis dar nepakankamai tyrinėtus ir atskleistus, Holokaustą išgyvenusiųjų litvakų bandymus Sovietų sąjungos okupuotoje teritorijoje, dar nesibaigus Antrojo pasaulinio karo veiksmams, surinkti ir išsaugoti sunaikintos bendruomenės gyvenimą bylojančius liudijimus ir oficialiai įprasminti nužudytų bendruomenės narių netektis ne tik *in situ*, bet per Žydų muziejų Vilniuje, kuris šioje dalyje bus pristatomas ir kaip įrankis, ir kaip simbolis, kaip vienas pagrindinių pokarinės žydų bendruomenės naratyvų, kaip viena iš kertinių tapatybės dalių, ir kaip fenomenas, egzistavęs konfliktiškoje vienovėje bei formuojantis požiūrį į Holokausto atminties vietą.

[107] N. Latvytės asmeninė kolekcija.

Išgyvenusiems Holokaustą žydams sovietinėje Lietuvoje buvo svarbu institucionalizuoti bendruomenės narių netektis, kultūrinius ir dvasinius praradimus, nes tik taip tuo metu jie galėjo įteisinti save kaip bendruomenę ir legalizuoti savo trauminę patirti. Išnaikinta žydų bendruomenė jau iš karto po karo susidūrė su nutylėjimo politika, įvairiomis masinio žydų naikinimo fakto neigimo formomis, žydų aukų niveliacija, priskiriant jas „taikių tarybinių žmonių“ kategorijai, taip tuomet rėminant trauminės Holokausto patirties diskursą ir mobilizuojant visuomenę, nes skirtingų bendruomenių skirtingas Antrojo pasaulinio karo patirčių komunikavimas nebuvo naudingas okupacinei valdžiai, siekiančiai pateisinti savo legitimumą šalyje. Sovietmečiu konstruojama atmintis neišvengiamai buvo veikiama ideologinių normų. Praeitis buvo suvokiama kaip priemonė, argumentuoti modernizacijos, industrializacijos ir urbanizacijos procesus, taip pat įteisinti Raudonosios armijos nugalėtojos „Didžiajame tėvynės kare“ mitą. Anot Jörn'o Rüsen'o, „politinis režimas ar santvarka neįgyja stabilumo tol, kol jo neįteisina tam tikros bendruomenės atmintis“[108], todėl leisdama įsteigti Žydų muziejų, sovietinė valdžia tikėjosi jį išnaudoti sovietinės ideologijos indoktrinacijos tikslais.

Žydų muziejus Vilniuje, įkurtas 1944 m. lapkritį[109] prieš karą buvusioje „Meficei Haskala“, o nacių okupacijos metu – Vilniaus geto bibliotekoje, Holokaustą išgyvenusiųjų pastangomis. „Mūsų Luvru“[110] tarp žydų bendruomenės narių vadintas, jis užėmė ypatingą vietą kolektyvinėje litvakų atmintyje. Tai buvo pirmasis ir unikaliausias bandymas Rytų Europoje pristatyti nacių ir vietinių kolaborantų vykdytą masinį žydų naikinimą kulkomis ir nacių koncentracijos stovyklų dujų kamerose, kultūrinių ir dvasinių vertybių grobstymą bei išgyvenusiųjų pastangas surinkti ir išsaugoti žydiško paveldo likučius. Muziejus buvo ne tik savotiškas *genius loci*[111] – gyva, tiek materialiai, tiek mentaliai įprasminta bendruomenės dalis, kelianti

---

[108] RÜSEN, Jörn. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Z. Norkus (ed.). Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 23.

[109] *Еврейский музей в Вильнюсе*. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 66.

[110] KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced books and archives plundered from enemies of the Nazi regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-era looted cultural assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.

[111] Doc. dr. Rūta Šermukšnytė mini, kad „metafora *genius loci* nusakoma tai, kas gyva, dinamiška, funkcionuoja kaip tam tikro kolektyvo gyvenamojo pasaulio dalis“ (ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta. Muziejus ir genius loci: sąveikos įvairovė. Iš *Vietos dvasios beieškant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014 p. 119).

emocijas, teikianti savotišką saugumo jausmą ir skatinanti dialogą[112], bet ir, remiantis J. Lotman'o semiosferų teorija, tam tikras ženklas, buriantis idėjas, kurios, naudojant tam tikras taisykles, buvo jungiamos į kodus, pristatė praeities visuomenės (ne tik žydų bendruomenės) mentalines idėjas. Muziejus buvo žmonių sukurtos ir nulemtos kultūros sistemos dalis, kurią konkrečios kultūros nariai taikė tarpusavio komunikacijai, o visuomenės sukurti tekstai, naudojant tam tikrą to meto kodavimo sistemą, buvo atpažįstami ir suprantami visų tekstą skaitančių bendruomenės narių.

Muziejaus poreikio svarbą rodo faktas, kad jis veikė ir geto sąlygomis[113], o praėjus vos kiek daugiau nei porai savaičių nuo Raudonosios armijos įžengimo į Vilnių, Holokaustą išgyvenusieji[114] pradėjo aktyvią veiklą, susijusią su jo įsteigimu pokariniame Vilniuje[115]: rinko po buvusią geto teritoriją išslapstytą ir išblaškytą istorinę medžiagą, knygas, skulptūras, dokumentus. Visa surinkta medžiaga iki 1944 m. lapkričio buvo vežama į trijų kambarių Abraomo Suckeverio ir Šmerelio Kačerginskio butą Gedimino g. 15, kur įsikūrė neoficialus laikinas Žydų meno ir kultūros muziejus, tapęs savotišku kultūros centru visiems Holokaustą išgyvenusiems Vilniaus žydams. Čia vykdavo įvairios diskusijos, ieškantys savo artimųjų siuntė laiškus šio neoficialaus muziejaus adresu[116]. A. Suckeveris apie muziejaus

---

[112] NORA, Pierre. Between memory and history: Les Lieux de Mémoire. *In Representations*, 26, 1989, p. 7–24 (Special Issue: Memory and Counter-Memory).

[113] *Muziejaus steigiamojo komiteto kvietimas Z. Kalmanovičiui dalyvauti susirinkime*. 1942 m. rugsėjo 8 d. Žydų tyrimų institutas Niujorke (toliau – YIVO), f. RG 223.1, b. 449; *Muziejaus komiteto kvietimas dalyvauti projektuose*. 1942 m. rugsėjo 25 d. YIVO, f. RG 223.1, b. 453; *Geto administracijos patvirtinimas nr. 47, kad Moišė Lereris yra muziejaus darbuotojas*, YIVO, f. RG 223.1, b. 454.

[114] Šmerelis Kačerginskis, Abraomas Suckeveris, Chaimas Grade, Aba Kovneris, Šlomo Beilis-Legis, Ružka Korčak, Noime Markeles, Akiva Geršater, Leonas Bernšteinas, Rachela Krinsky, Leizeris Ranas.

[115] 1944 m. liepos 29 d. Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjas Banaitis buvusiam Vilniaus geto kaliniui, geto pogrindžio kovotojui Šmereliui Kačerginskiui davė leidimą rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įsteigimui (*Meno reikalų valdybos prie Lietuvos TSR vedėjo Banaičio 1944 07 29 leidimas Š. Kačerginskiui rinkti medžiagą Žydų muziejaus Vilniuje įkūrimui*. YV, f. P. 18, b. 49, nenumeruotas lapas).

[116] МАРГОЛИС, Рахиль. Начало. In *Еврейский музей.* Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 1994, p. 12; КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 январь-февраль. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 149; Š. Kačerginskis ir A. Suckeveris vykdė ir išgyvenusiųjų

pirmtakės Mokslinės komisijos[117] veiklą laiške Antifašistiniam komitetui Maskvoje rašė, kad „Gedimino 15/29 įkurtas dabar muziejus, į kurį sunešti karo metu slėptuvėse paslėpti ir išlikę daiktai. Kol kas rastos tik dvi slėptuves. JIVO pastatas sudegė, o jame sudegė ir paslėptos vertybės. Muziejuje jau surinkta nemažai medžiagos, tarp jos ir daug dokumentų apie geto gyvenimą: dienoraščiai, nuotraukos, įvairūs skelbimai bei pats neįprasčiausias laikraštis pasaulyje „Getto-Jedijes“, leidžiamas Vilniaus gete.“[118] Eksponatų kiekiui augant, 1944 m. rudenį Mokslinio komiteto nariai prašė Antifašistinio komiteto Maskvoje[119], su kuriuo glaudžiai bendradarbiavo, pagalbos. Dauguma įsitraukusiųjų į žydiškų kultūrinių vertybių paieškas ir gelbėjimą, buvusią „Meficei Haskala“, vėliau – Vilniaus geto biblioteką (Strašuno g. 6), įsivaizdavo kaip vienintelę ir tinkamiausią vietą žydų muziejui įkurti[120], nes, pasak Š. Kačerginskio, vieno iš aktyviausių muziejaus įkūrimo iniciatorių, „tokio pastato neverta perduoti kokiai nors institucijai: istorinis kampelis pats savaime primena žydams apie tai, kas čia vyko“[121]. Ši vieta buvo tinkamiausia išsaugoti ir pristatyti litvakų kultūros atminties likučius *in situ*. Ji, Š. Kačerginskio nuomone, turėjo tiesiogines sąsajas su atmintimi: „Negalima

Holokaustą anketavimą. Anketos klausimynas buvo paruoštas lenkų kalba (*Kwestionariusz.* YV, f. O. 46, file 39, nenumeruotas lapas).

[117] 1944 m. rugpjūčio 26 d. įsakymu Nr. 37 Lietuvos TSR švietimo liaudies komisaras J. Žiugžda „vokiškųjų fašistinių okupantų išdraskytai buv. Vilniaus Žydų Mokslo Instituto, muziejaus ir archyvo medžiagai, o taip pat kitiems judaistikos dokumentams ir mokslinei medžiagai surinkti, sutvarkyti, susisteminti ir apsaugoti, taip pat parengti tai medžiagai tolimesniems mokslo darbams“ sudarė Mokslinę komisiją, vadovaujamą Abraomo Suckeverio (*Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisaro J. Žiugždos isakymas Nr. 37. 1944 m. rugpjūčio 26 d.* LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 27; *Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui Memorandumas. 1944 m. lapkričio 5 d*. YV, f. O. 46, b. 39, nenumeruotas lapas [šio ir kitų dokumentų kalba netaisyta]).

[118] СУЦКЕВЕР, Авраам. *Письмо из Вильно*. USHMM, f. RG-22.028M, reel 61, file 136, p. 663.

[119] КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. *Первые дни освобожденной Вильне*. USHMM, f. RG-22.028M, reel 61, file 137, p. 651–652.

[120] КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 январь-февраль. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 151. Autorius taip pat mini, kad buvo ir keletas prieštaraujančių („negali būti jokio sugrižimo atgal į getą“) muziejaus įkūrimui buvusioje Vilniaus didžiojo geto teritorijoje.

[121] МАРГОЛИС, Рахиль. Начало. In *Еврейский музей.* Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 1994, p. 12.

pamiršti, kas tarp šių sienų įvyko. Jos mums turi apie tai priminti nuolat.“ [122] Sumaištis kilo tuomet, kai nuo 1944 m. lapkričio 1 d. Mokslinės komisijos veikla buvo nutraukta [123], tačiau jos per tris veiklos mėnesius surinkta kolekcija [124] tapo Žydų muziejaus Vilniuje pagrindu. Vykdomasis komitetas buvo įpareigotas apsaugoti muziejaus įstaigos žinioje esamas kultūrines vertybes bei paminklus, sudaryti tinkamas muziejaus veiklai darbo sąlygas, teikti transporto priemones ir padėti visuose muziejaus ūkio reikaluose [125]. Muziejaus direktoriumi tapo prieš karą buvęs „Jung Vilne“ (liet. *Jaunasis Vilnius*) narys, rašytojas Š. Kačerginskis ir tai buvo vienintelis žydų muziejus visoje Sovietų Sąjungoje. Nepaisant to, kad 1945 m. viduryje muziejus buvo oficialiai įregistruotas, jo darbuotojai ir vykdoma veikla buvo stebima saugumo tarnybų [126].

Muziejaus veikla pirmiausia buvo orientuota į paveldo išsaugojimą, o tai įrodo muziejaus veiklą pristatantys dokumentai. Pavyzdžiui, muziejaus bendradarbis Leizeras Aizenas dokumente Antifašistiniam komitetui apie su masiniu žydų naikinimu susijusius dokumentus rašė, kad per aštuonis muziejaus veiklos mėnesius į jį buvo suneštas beveik visas išlikęs geto tarybos (Judenrato) ir geto institucijų archyvas, medžiaga, susijusi su žydų žūtimi Estijoje, Mejerio Jelino dovanoti eksponatai, susiję su Kauno getu (E. Lurje paveikslas, 53 auksiniai dantys, kuriuos naciai išlupo savo aukoms IX forte) [127]. 1944–1948 m. muziejaus darbuotojų pastangomis buvo surinkta apie keliasdešimt tonų išblaškytos archyvinės medžiagos, žydiškos spaudos

---

[122] КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 январь-февраль. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 151.

[123] *Valstybines Etatų Komisijos prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos 1944 m. gruodžio 8 d. įsakymas Nr. 180*. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 166.

[124] *Komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio rankraštinis Memorandumo dokumentas rusų ir jidiš kalbomis.* 1944 m. lapkričio 5 d. Vilniaus žydų muziejaus dokumentai (1944–1949). Nekataloguoti, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcija; *Mokslinės komisijos pirmininko pavaduotojo A. Kovnerio ir mokslinio sekretoriaus S. Amaranto pasirašytas lietuvių kalba spausdintas Memorandumas Lietuvos TSR Švietimo Liaudies komisarui.* 1944 m. lapkričio 5 d. YV, f. O. 46, f. 39, nenumeruoti lapai.

[125] *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų tarybos nutarimas Nr. 179.Dėl Lietuvos TSR Muziejų veikimo atnaujinimo.* 1944 m. lapkričio 9 d. LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 16, l. 40. Šiuo nutarimu buvo suteiktas leidimas atkurti 34 muziejus visoje Lietuvoje.

[126] *Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimas Nr. 74 „Dėl Valstybinio archyvinio Sąjungos SSR fondo dokumentinės medžiagos surinkimo ir išsaugojimo“. 1944 m. liepos 23 d.* LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 97–98.

[127] АЙЗЕН, Лейзер. *Вильнюский еврейский музей.* USHMM, f. 22. 028M, reel 103, file 253, p. 72–74. Vertė dr. Lara Lempertienė.

rinkinių, 35000 knygų įvairiomis kalbomis, žymių menininkų skulptūrų ir paveikslų, vokiečių okupacijos metais vykdomo žydų naikinimo dokumentų (fotožemėlapių, skelbimų, dienoraščių, užrašų, pogrindžio ir pasipriešinimo organizacijos dokumentų), geto laikotarpio buities daiktų[128]. Muziejaus rinkiniuose buvo saugomi 4847 eksponatai, iš kurių 236 paveikslai, 52 skulptūros, 2162 nuotraukos, 141 judaikos objektas, 2230 senųjų spaudinių[129]. Medžiaga buvo renkama kryptingai, pagal tematiką skirstoma į 9 skyrius: Žydų teatro archyvas; žydų visuomeniniai judėjimai; buvusių žydų institucijų, įstaigų ir visuomenės organizacijų archyvas; revoliucinio judėjimo Lietuvoje archyvas; vokiečių okupacijos laikų Lietuvoje istorijos archyvas; žydų literatūros archyvas; etnografiniai ir kraštotyros rinkinėliai; žydų kalbos istorijos archyvas; spaudos archyvas[130]. Muziejuje buvo sukaupta turtinga biblioteka: 14550 įvairaus turinio knygų hebrajų ir jidiš kalbomis, 7500 tomų senųjų leidinių, 1730 tomų judaikos, 4200 tomų religinio turinio knygų, 3500 žurnalų ir 108 laikraščiai. Muziejininkai buvo atrinkę ir pagal temas suskirstę 271 aplanką archyvinės medžiagos[131], tačiau, anot Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus, muziejaus eksponatų metrika nebuvo sudaryta, kartoteka neužvesta, „eksponatai [...] guli neapkūrenamame kambary bet kaip į krūvą suversti“. Tačiau bene daugiausiai nerimo jam kėlė ne blogos darbo ar eksponatų saugojimo sąlygos, o tai, kad „ir biblioteka ir archyvinė medžiaga – Glavlito netikrinta.“[132]

Slinktis, nuo kryptingai orientuotos į paveldą link orientuotos į tuometinę dabarties visuomenę, yra pastebima kartu su muziejininkų rengiama paroda, skirta pristatyti masines žydų žudynes. Stendinė ir artefaktus eksponuojanti paroda, kurios pirminis pavadinimas „Apie vokiečių okupantų žvėriškumus

---

[128] *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, l. 65.

[129] SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. In *Kultūros paminklai*, [Kn.] 6, 2000, p. 62.

[130] *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus. VŽMP 5.

[131] *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus. VŽMP 5.

[132] *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus. VŽMP 5; КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 март-апрель. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 152–153.

Lietuvos žydų atžvilgiu“[133] vėliau pakeistas į „Vokiškieji žvėriškumai Lietuvos TSR žydų atžvilgiu“[134], buvo rengiama buvusiose Vilniaus geto kalėjimo patalpose. Muziejaus darbuotojams buvo svarbu parodyti visuomenei tai, kas tuo metu išgyvenusiems žydams buvo svarbiausia: kas, kodėl ir kaip buvo prarasta. Ekspozicija turėjo būti atidaryta dviejų aukštų buvusios Vilniaus geto bibliotekos penkiose salėse[135]. Pagal to meto metanaratyvo kodą paroda buvo vadinama antifašistine, tačiau net ir toks prisitaikymas, nesuteikė galimybės gauti finansavimą parodai[136].

Ekspoziciją sudarė kelios temos: Vilniaus getas, Kauno getas ir Paneriai. Anot Rachilės Margolis, Vilniaus getui buvo skirtos dvi salės, kuriose eksponuojami Žydų tarybos ir kiti oficialūs dokumentai, gete vykusių spektaklių, koncertų, chorų pasirodymo programos, afišos, kvietimai į paskaitas, renginius, dienoraščiai, piešiniai, geto pogrindžio atsišaukimai. Pagrindinis ekspozicijos akcentas – plastinis-reljefinis Vilniaus geto planas, kurį pagal nacių užsakymą padarė Vilniaus geto kaliniai dailininkai. Deja, dalis plano buvo prarasta. Vitrinoje buvo eksponuojami skiriamieji geto kalinių ženklai: geltonos žvaigždės ir metaliniai žetonai, nacių koncentracijos stovyklos kalinio uniforma. Panerių masinių žudynių vietai skirtame kambaryje, prie pat įėjimo buvo eksponuojama lentelė su užrašu „Įėjimas uždraustas ir Vermachto karininkams“. Ji dar visai neseniai kabojo ant Panerių žudynių vietą juosiančios tvoros. Stiklinėse vitrinose buvo rodomos kelio į Panerius, žudynių nuotraukos, bunkeris, kuriame buvo įkalinti lavonus turėję ekshumuoti ir deginti Vilniaus geto kaliniai ir sovietiniai karo belaisviai, sugriauto Vilniaus geto vaizdai. Ties išėjimu buvo eksponuojami 24 piešiniai

---

133 *1946 m. gegužės mėn. projektas apie LTSR muziejų veiklos atstatymą pasirašytas (parašų nėra) LTSR Ministrų Tarybos pirmininko M. Gedvilo ir LTSR CK KP sekretoriaus A. Sniečkaus*. Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau–LLMA), f. 476, ap. 1, b. 7, l. 89.

134 *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, l. 65; Spėjama, kad dar vėliau muziejaus darbuotojai pakeitė parodos pavadinimą į „Fašizmas–tai mirtis“.

135 *Žydų muziejaus direktoriaus raštas Nr. 300 (be datos) Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 445, l. 65.

136 *1945 m. spalio 8 d. muziejaus direktoriaus J. Gutkovičiaus raštas Lietuvos SSR Liaudies Švietimo komisariatui*. Asmeninė kolekcija; *Еврейский музей в Вильнюсе.* LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 65.

iš nacių priverstinio darbo stovyklos Kloogoje, į kurią, likvidavus Vilniaus getą, buvo išvežti jo kaliniai [137].

Muziejaus direktorius Jankelis Gutkovičius 1946 m. kovo 9 d. rašte Antifašistiniam komitetui aprašė fotografijų ekspoziciją, kurioje buvo eksponuojami Vilijampolės geto Kaune, žudynių Paneriuose ir Kauno IX forte vaizdai, getų likvidavimo nuotraukos. Buvo skirta vietos ir fotomontažams, pristatantiems mirties stovyklas Lenkijoje, pasipriešinimams gete, žydų partizanų kovoms [138]. Leizer'is Ran'as taip pat mini, kad Vilniaus getui buvo paskirti du kambariai, kuriuose buvo eksponuojamas

> „visas žydų sunaikinimo kaleidoskopas, sudarytas Judenrato dokumentų pagrindu, priešais buvo parodytas geto penicilinas – geto kalinių dvasinės – kūrybinės veiklos kūriniai ir dokumentai: geto bibliotekos renginių, geto jidiš ir hebrajų teatrų pastatymų medžiagos, chorų, viešų skaitymų, paskaitų, šventinių koncertų afišų, ataskaitų, programų dokumentai [...], atsišaukimai, buvo ruošiami eksponuoti geto dienoraščius, laiškus, eilėraščius, fotonuotraukas bei piešinius, žydų mokyklų gete medžiagą, geto pogrindžio organizacijos atsišaukimus ir kt., plastinį Vilniaus geto planą, pagamintą (didesniame mastelyje gestapui, mažesniame – Judenratui), Vilniaus geto menininkų. Stovėjo Judenrato stalas ir dvi kėdės su išdegintomis ant atlošų geto emblemomis, kabojo apsiaustas su prisiūtu ant jo geltonu lopu, metaliniai kalinių numeriai ir koncentracijos stovyklos kalinio drabužis" [139].

Antras kambarys buvo skirtas didžiausiai Lietuvoje masinių žudynių vietai – Paneriams. L. Ran'as jį aprašė:

> „Prie įėjimo pilka, pelenų spalvos lentelė, kuri kabėjo prie įėjimo į spygliuota viela aptvertą Panerių žudymų plotą: „Įėjimas draudžiamas ir Vermachto karininkams". Ant sienų ir stiklinėse vitrinose užrašai „Paskutiniam keliui atsiminti". Siena – kelias iš geto į Panerius nufotografuotas kas 100 metrų – Mirties nebylus paveikslas (fotografas Geršateris). Siena – kelio pabaiga – egzekucijų vaizdai: lavonus neša prie laužo, žuvusieji sniege, ekshumacija, teisinė ekspertizė, lavonų degintojų bunkeris, Panerių metinės, išgyvenę Katastrofą – jie buvo

---

[137] МАРГОЛИС, Рахиль. Начало. In *Еврейский музей.* Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 1994, p. 16.

[138] ГУТКОВИЧ, И. *Еврейский музей v Вильнюсе.* USHMM, f. 22.028M, reel 178, file 498, p. 458–463. Vertė dr. Lara Lempertienė.

[139] RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaiem D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

> Panerių duobėse. Siena – miręs getas, kiemas po kiemo, gatvelė po gatvelės, Vilne jau „Judenfrein“ (fotografas Geršateris). Stiklinėse vitrinose – atmintis apie Panerius – dokumentai, pasai, darbo ir gyvenimo šainai, paveikslai, žydų iš įvairių miestų ir šalių laiškai, talitų ir tfilinų gabalai, suplėšytos, kruvinos ir apdegtos knygos [...], vaikų žaislai ir... ir pelenai, Vilniaus pelenai iš Panerių. Prie išėjimo stovi stalas su 24 paveikslais iš Kloogos, Estija, kur 1 800 Vilniaus žydų pabaigė savo kankinimus bendrame lauže 1945 m. per Roš Ha‘Šana. Tarp geto ir Panerių medžiagos išeksponuoti išgelbėti paveikslai ir skulptūros iš YIVO ir Š. Anskio muziejų. Dar dviejose suremontuotose kamerose turėjo būti eksponuojamos išgelbėtos knygos, dokumentai iš YIVO ir M. Strašuno bibliotekos. Seni spaudiniai, rabinistinės bei pasaulietinės žydų literatūros unikalūs leidiniai.“ [140]

Galimybę ruošti parodą lėmė ne žydų atžvilgiu sušvelnėjęs sovietinės valdžios požiūris, bet VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko Michailo Suslovo išvykimas iš Lietuvos. Beje, artėjo trečiosios Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinės ir oficialiai buvo sakoma, kad paroda bus dedikuota paminėti būtent šią sukaktį.

Mažame kambarėlyje L. Ran’as parengė ekspoziciją, skirtą žymiam žydų rašytojui Šolomui Aleichemui. Iš apie 100 surinktų minėto autoriaus leidinių, rinkinių, atsiminimų ir kritinių straipsnių L. Ran’as sudarė atskirą Š. Aleichemo rinkinį ir jo pagrindu parengė ekspoziciją, kuri, kaip jis pats teigia, „turėjo tarnauti tvirtam sovietiniam kultūros pamatui, ir būti nuoroda būsimai sovietinės žydų literatūros parodai. Šita paroda galėjo tenkinti ir besilankančius muziejuje svečius, inspektorius ir kontrolierius iš NKVD, kurie vis daugiau rodė savo susidomėjimą ir mėginimą išsiaiškinti, kuo kvepia šitas žydų tautinis muziejus.“ [141]

Yra išlikusių dokumentų bylojančių, kad muziejaus darbuotojai parodoje taip pat rengėsi eksponuoti Antifašistinio komiteto vadovo Iljos Erenburgo atrinktą medžiagą iš jo asmeninės kolekcijos (laiškus, žydų karių ir partizanų nuotraukas, rankraščius, I. Erenburgo kūrinius). Ją į Vilnių atvežė dailininkas Rafailas Chvolesas, vykęs į meno parodą Maskvoje. Kaip laiške I. Erenburgui rašė muziejaus direktorius J. Gutkovičius, tai buvo „didelė pagalba turtinanti

---

[140] RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaiem D‘Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

[141] Ibid.

Žydų muziejų.“[142] Muziejaus darbuotojai taip pat įsteigė ir komisiją, rinkusią medžiagą knygai apie masinį žydų naikinimą Rytų Europoje, kurią ruošėsi išleisti Antifašistinis komitetas su I. Erenburgu priešakyje[143].

1947 m. pavasarį muziejaus darbuotojų Aleksandro Rindziunskio, Šlomo Kowarskio ir Izraelio Kroniko pakviestas, I. Erenburgas apsilankė Žydų muziejuje Vilniuje, kur gausiam susirinkusių klausytojų būriui jis pasakė kalbą. Nors ir išlaikydamas sovietines retorikos klišes, jis vis nuklysdavo į karą ir Holokaustą. Šio vizito metu I. Erenburgas muziejui pažadėjo padovanoti originalių dokumentų iš rengiamo leidinio „Juodoji knyga“ kolekcijos: šimtus laiškų ir tiesioginių paliudijimų apie vokiečių nusikaltimus. Anot jo, „šie laiškai yra susieti su žydų krauju [...]. Aš dariau viską, kas yra mano jėgoms, kad jie atsirastų. Deja, jų neįmanoma išspausdinti“[144]. Šiuos dokumentus I. Erenburgas dovanojo su viena sąlygą – kad jie būtų rodomi Žydų muziejaus Vilniuje ekspozicijoje. Muziejaus uždarymo atveju visa minėta medžiaga turėjo būti grąžinta jam. Tarp muziejaus ir I. Erenburgo buvo pasirašyta sutartis ir po trijų savaičių vienas iš muziejaus bendradarbių vyko į Maskvą atrinkti dokumentų aplankų[145]. Nors muziejaus ekspozicija nebuvo oficialiai atidaryta, bet R. Margolis prisimena, kad „muziejų lankydavo žydai, atvykę į Vilnių iš kitų vietų, daugelis lenkų ir lietuvių, padėjusių žydams karo metais. [...] Minsko žydų teatro aktoriai rodė didelį susidomėjimą tuo, kas buvo rodoma muziejuje.“[146]

Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektorius V. Bortkevičius, 1948 m. ataskaitiniame pranešime, nors ir kritikavęs muziejaus darbo metodus, vis tik muziejaus ekspozicinę veiklą vertino teigiamai, minėdamas, kad „ didžiausias 1947 metais muziejaus atliktas darbas – paroda „Fašizmas tai mirtis“. Laukiama tik atsilankant drg. Preikšto – ir parodą galima bus atidaryti. Parodai skirta dvi salės; jose sukaupta medžiaga vaizduojama iš vienos pusės fašizmas su visais jo žiaurumais, iš kitos – atkakli masių kova prieš okupantus; techniškai paroda apipavidalinta gan kruopščiai ir skoningai,

---

142 *Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus laiškas Antifašistinio komiteto vadovui I. Erenburgui. 1946 m. gruodžio 20 d*. YV, P. 21, f. 8, p. 1.

143 КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 март-апрель. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 149.

144 RUBENSTEIN, Joshua. *Tangled Loyalities: The Life and Times of Ilya Ehrenburg.* London: I. B. Tauris&Co. Ltd., 1999, p. 254.

145 Ibid., p. 255.

146 МАРГОЛИС, Рахиль. Начало. In *Еврейский музей.* Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 1994, p. 16.

neabejotinai palieka stiprų įspūdį. Trečioji ekspozicijų salė skirta žydų menininkų kūriniams, kurių tarpe yra ir labai vertingų paveikslų bei skulptūrų (Aronsono, Antokolskio ir kt.). Mažame koridoriuke – parodėlė – „Penkmečio planas“ [147].

Kaip savo ataskaitoje Kultūros ir švietimo įstaigų komitetui minėjo muziejaus direktorius J. Gutkovičius, muziejui visą jo egzistavimo laikotarpį trūko transporto ir papildomų darbuotojų, su kurių pagalba būtų galima greičiau rinkti ir gabenti tūkstančius archyvinių dokumentų, kurie per karą buvo paslėpti rūsiuose, sandėliuose, palėpėse, kaminuose ir įvairiose kitose slėptuvėse tiek pačiame Vilniaus gete, tiek už jo ribų, o taip pat provincijoje. Direktorius prašė komiteto muziejui skirti daugiau darbo vietų ir mašiną [148], su kuria planavo važinėti po Lietuvą bei gelbėti žydų kultūros paveldo likučius. Deja, atsainus komiteto požiūris pasmerkė neįkainojamą žydų istorijos ir kultūros medžiagą sunaikinimui. Didelė dalis dokumentų ir leidinių tapo makulatūros perdirbimo žaliava ar buvo sukūrenta fabrikuose.

Kadangi muziejus buvo vienintelis toks visoje Lietuvos SSR, buvo prašyta suteikti muziejui nacionalinį statusą [149]. Nors statusas suteiktas nebuvo, nuo 1948 m. sausio 1 d. 10-čiai metų buvo pratęsta pastatų Strašuno g. 6 ir Lydos g. 7, kuriuose buvo įsikūręs muziejus, nuoma [150]. 1948 m. balandį muziejaus statybos darbams buvo skirta 100 rublių dotaciją iš 11 315 rublių bendro Valstybinio LTSR sostinės Vilniaus atstatymo biudžeto [151].

Be dokumentinės ir kultūrinės medžiagos rinkimo muziejaus darbuotojai rūpinosi masinių žydų žudynių kapaviečių įamžinimo ir paminklų aukoms pastatymo Kaune, Panevėžyje, Zarasuose, Utenoje ir kt. [152] Pirmasis ir bene pats unikaliausias paminklas Lietuvoje žydų aukoms buvo pastatytas 1948 m. Panevėžyje [153] Š. Peiferto iniciatyva. Ant paminklo buvo iškalti užrašai jidiš ir

---

147 *Muziejų ir senovės paminklų skyriaus vyr. inspektoriaus V. Bortkevičiaus ataskaitinis pranešimas*. 1948 m. lapkričio 18 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus. VŽMP 5.

148 *Еврейский музей в Вильнюсе.* LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 65–66.

149 *Ibid*.

150 *Išrašas iš Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto protokolo Nr. 550 dėl pastatų Strašuno g. 6 ir Lydos g. 7 perdavimo Žydų muziejui*. 1947 m. rugsėjo 18 d. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 3.

151 *LTSR Ministrų Tarybos Valstybinės Plano komisijos pirmininko M. Šumausko valstybinis planas LTSR Ministrų Tarybos pirmininkui A. M. Gedvilui*. 1948 m. balandžio 15 d. Priedas Nr. 4 „Iš eilės einančių statybos darbų programa“. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 20, l. 31.

152 *Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis.* 1947 m. rugsėjo 30 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 106–108.

153 Nuotraukų kolekcija. YV 230E02.

rusų kalbomis. Rusų kalba buvo užrašyta: „Panevėžio ir apylinkių žydų, žvėriškai nukankintų fašistinių banditų 1941 m. rugpjūtį, broliškas kapas“, o tuo tarpu užraše jidiš kalba buvo iškalta – „Panevėžio ir apylinkių žydų, žvėriškai nukankintų vokiškų-lietuviškų banditų 1941 m. rugpjūtį, broliškas kapas“. „Paminklui buvo surinkta 60 tūkst. rb. Lėšos taip pat buvo renkamos dalijant daiktus, gautus iš JAV ir Pietų Afrikos žydų bendruomenių“[154]. Ieškodamas provincijoje išgelbėtų žydų vaikų, 1947 m. Š. Peifertas buvo nužudytas. Paminklui žydų aukoms, kuris buvo pastatytas 1946 m. rugpjūtį Zarasuose[155], iš nužudytųjų giminių buvo surinkta 35 tūkst. rublių. Svarbu yra tai, kad abu minėti paminklai buvo pastatyti be valdžios leidimo[156], tačiau sovietmečiu nebuvo nugriauti. Paminklas Panevėžyje yra išlikęs nepakitęs, o Zarasuose paminklinis užrašas buvo pakeistas 10 dešimtmetyje.

1946 m. muziejaus darbuotojai su prašymu dėl masinių žudynių vietos Paneriuose sutvarkymo kreipėsi į Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininką M. Gedvilą, Lietuvos TSR Aukščiausiojo Prezidiumo pirmininką J. Paleckį ir Lietuvos TSR Komunistų partijos vadovą A. Sniečkų. Buvo prašoma aptverti Panerius žemės pylimu, prie vartų, vedančių į masinių žudynių vietą, pastatyti memorialinę lentą, taip pat pastatyti paminklą aukoms pagerbti, kurio statybai buvo siūloma leisti visuomeniniam komitetui pradėti savanorišką rinkliavą[157] (Nuotrauka nr. 18).

Žydų muziejaus Vilniuje darbuotojai kreipėsi į Kultūros-švietimo įstaigų komitetą prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos dėl kilnojamos parodos apie vietinių kolaborantų vykdytus nusikaltimus, kuri galėtų papildyti Revoliucijos muziejaus parodą. Muziejininkai prašė Kultūros-švietimo komiteto tarpininkavo gaunant prieiga prie įvairių ministerijų dokumentų[158], tačiau ar šį jų prašymą buvo atsižvelgta – duomenų nėra. L. Ran’as mini, kad „Kuo toliau, tuo labiau NKVD pradėjo kištis į muziejaus darbą, piktybiškai trukdyti jam ir jokiu būdu neperdavinėti muziejui jokių svarbių eksponatų, pvz., Rozenbergo štabo dokumentų, Vilniaus plastinio plano, pagaminto

---

154 ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera, 1998, p. 299.

155 Nuotraukų kolekcija. YV 6100/5, 6100/7.

156 ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera, 1998, p. 299.

157 *Žydų muziejaus Vilniuje kreipimasis*. 1947 m. rugsėjo 30 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 106–108.

158 *Žydų muziejaus Vilniuje raštas Kultūros-švietimo įstaigų komitetui prie Lietuvos TSR Liaudies Komisarų Tarybos*. 1947 m. kovo 7 d. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 553, l. 61.

Vilniaus gete ir t.t. NKVD darbuotojai pradėjo peržiūrinėti ir konfiskuoti jau esamą muziejuje medžiagą, pavyzdžiui, pilną komplektą lenkų dienraščio „Gazeta Vilenska“, kuris buvo leidžiamas nacių okupuotame Vilniuje. Muziejus prašė nors keletą dienraščio numerių eksponuoti parodoje, bet jų prašymas buvo atmestas.“ [159]

1948–1949 m. Religinių kultų reikalų taryba gavo direktyvinius nurodymus dėl žydų laikytis „ribojimo linijos“ [160]. Iki tol vyravęs atsainus požiūris į bendruomenės veiklą, paveldo išsaugojimą, kultūrinės ir švietimo veiklos skatinimą pamažu ėmė įgauti radikalesnes formas. Didžioji dalis aktyviausių muziejaus darbuotojų jau buvo išvykę į Lenkiją, o likusieji, pasak filosofo Tomo Venclovos, tegalėjo puoselėti „savąjį aš“ etninio nacionalizmo rėmuose: prisitaikydami, bet tuo pačiu širdyje ar šeimose laikydamiesi tradicijų [161]. Griežtėjant sovietų valdžios požiūriui į muziejaus veiklą, įsivyravo dvejopa praktika: muziejaus darbuotojai ir toliau rinko bei saugojo eksponatus, tačiau drauge rūpinosi ir jų išgabenimu į saugesnę vietą. Išvykdami iš Lietuvos intelektualai stengėsi slapčia išvežti ir muziejaus eksponatus [162].

Muziejus veikla tęsėsi beveik penkerius metus, tačiau ekspozicija oficialiai taip ir nebuvo atidaryta. Kaip 1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. Dmitrijaus Jefimovo ataskaitoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pogrindinę veiklą buvo rašoma, „tarp muziejaus darbuotojų susidariusi nuomonė, kad muziejus iki šiol neatidarytas tik dėl vienpusės, parodančios žydų tautos kovą su vokiškaisiais

---

[159] RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaiem D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.

[160] LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanistica*, t. 58, 4 (90), 2012 p. 296.

[161] VENCLOVA, Tomas. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus]. 2015 04 24. Prieiga internete: http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256 [žiūrėta 2016 m. kovo 17 d].

[162] FISHMAN, E. David. *The Book Smugglers. Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis*. University Press of New England: ForeEdge, 2017, p. 217.
Prof. D. Fishman knygoje mini, kad likusiems Vilniuje muziejaus darbuotojams teko nelengvas iššūkis, susijęs išvežtų vertybių deficitu rinkinių registracijos knygose ir paties jų praradimo fakto pateisinimo. Buvo netgi atvejų, kai muziejaus darbuotojai kreipėsi į valdžios institucijas, kaltindami buvusius muziejaus darbuotojus vagystėmis. Žinodami, kad nemažai vertybių pasiekė YIVO institutą Niujorke, kreipėsi į minėtą instituciją ragindami grąžinti muziejui priklausančius artefaktus.

fašistais ir aktyvų lietuvių nacionalistų dalyvavimą žvėriškumuose prieš žydus, parodos. Muziejaus darbuotojams atrodo, kad jiems, greičiausiai, pasiūlys pakeisti muziejaus profilį ir įrengti kitas parodas, charakterizuojančias ne tik žydų, bet ir kitų tautų kovą su vokiškaisiais fašistiniais okupantais Lietuvoje.“[163] Vieną iš muziejaus kambarių muziejininkai buvo skyrę ekspozicijai žydų literatūros klasikui Š. Aleichemui. Anot ilgametės Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktoriaus pavaduotojos ir Holokausto ekspozicijos vadovės Rachilės Kostanian, „muziejaus administracija, matydama sovietinių valdžios organų priešiškumą, nusprendė, gelbėdama muziejų, vieną kambarį skirti žydų rašytojui Š. Aleichemui arba pavadinti muziejų Šolom Aleichemo valstybiniu istoriniu-literatūriniu muziejumi. Mat sovietai pripažino šį didįjį žydų literatūros klasiką.“[164]

Tačiau sovietinė valdžia unikalumo muziejaus eksponatuose neįžvelgė, veiklos svarbos nevertino ir stalininės antisemitinės kampanijos įkarštyje Vilniaus žydų muziejus Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1949 m. birželio 10 d. nutarimu „Dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų“ muziejus buvo „reorganizuotas“, t.y. uždarytas. Muziejaus sukauptos kolekcijos ir eksponatai išdalinti Lietuvos muziejams, archyvams, bibliotekoms: kraštotyrinė medžiaga palikta Vilniaus kraštotyros muziejui; archyvinė medžiaga perduota Lietuvos centriniam valstybės archyvui; eksponatai, turintys revoliucinę reikšmę, atiduoti Valstybiniam istorijos-revoliucijos (vėliau – Ateizmo) muziejui; dailės kūriniai atiteko Meno reikalų valdybai; knygos – Lietuvos TSR Knygų rūmams. Muziejaus pastatas ir muziejaus inventorius perduotas Kultūros ir švietimo įstaigų komitetui, kuris patalpas paskyrė bibliotekininkystės technikumui[165], vėliau – Vilniaus J. Tallat-Kelpšos aukštesniajai muzikos mokyklai (nuo 2004 m. pervadinta konservatorija).

---

[163] *1949 m. sausio 26 d. LSSR MGB ministro mjr. D. Jefimovo ataskaitoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos žydų pogrindinę veiklą*. LYA, f. K-1, ap. 10, b. 62, l. 87.

[164] KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. In *Žydų muziejaus almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 13.

[165] *Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 411 dėl žydų muziejaus Vilniuje perorganizavimo į Vilniaus kraštotyros muziejų*. 1949 m. birželio 10 d. LCVA, f. R-754, ap. 2, b. 133, l. 117.

Religinio pobūdžio bendruomenių[166]„interesai netilpo į sovietinių vertybių ribas, dėl politinių priežasčių jie galėjo būti kurį laiką pakenčiami, bet ne puoselėjami.“[167] O ir sąvoką „religinis“ Religinių kultų reikalų tarybos „pareigūnai tapatino su sąvoka „nacionalistinis“. Sovietinė valdžia bijojo, kad bendrą atmintį vienijančios vietos, įskaitant ir žydų muziejus, taps žydus mobilizuojančiomis vietomis. Buvo bandoma negausią žydų bendruomenę ir jos atmintį padaryti nesančia[168]. Viešojoje atminimo kultūroje ji beveik nebuvo pristatoma keturis XX a. dešimtmečius. Tačiau bendruomenės viduje, dalijantis prisiminimais, jų klausantis, savinantis, buvo palaikoma vadinamoji virtuvinių bendruomenių[169] kontratmintis kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Bet ir ji per laiko slinktį tapo fragmentuota, sovietinės ideologijos neutralizuota, trauminės patirties įveikoje daugelį esminių dalykų nutylinti ir tik per simbolius bandanti išlaikyti istorinės vertės aspektus. Kalbėdama apie nevienakrypčių atminčių sluoksnių sovietinės atminties politikoje pasireiškimą Ž. Mikailienė yra pabrėžusi, kad „praeities įvykių interpretacija negalėjo peržengti oficialaus diskurso nustatytų ribų ir selektyvus bei adaptuotas kai kurių tautinio naratyvo elementų panaudojimas buvo kryptingos komunistų valdžios, formavusios naują atminties kultūrą, politikos dalis.“[170] Anot I. Šutinienės, „oficialioji sovietinė doktrina buvo įsisavinama drauge su neįvardinta norma, leidžiančia privačiame ir praktiniame gyvenime ja nesiremti ir pagal galimybę manipuliuoti. Žmonės aiškiai matė naujosios sistemos diegiamų doktrinų neatitikimą jų patirčiai ir realybei ir jau tada formavosi „dviguba moralė“ ir mokėjimas manipuliuoti oficialiojo gyvenimo taisyklėmis.“[171] Toks savotiškas susidvejinimas buvo tarsi atsvara pačiai

---

[166] Žydų judėjų religinė bendruomenė – taip visą sovietmetį buvo vadinama žydų bendruomenė Lietuvoje, kurios veiklą stebėti ir reglamentuoti buvo pavesta 1944 m. rudenį įkurtam vienam iš Religinių kultų reikalų tarybos prie SSSR Ministrų Tarybos skyriui.

[167] LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanistica, t.* 58, 4 (90), 2012, p. 295.

[168] Ibid., p. 305.

[169] BOYM, Svetlana. Soviet Everyday Culture: An Oxymoron? [interaktyvus] University of Nevada, Las Vegas, 2001 [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.] Prieiga internete: http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html

[170] MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiškumo. In *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys*. A. Nikžentaitis (ed.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 215.

[171] ŠUTINIENĖ, Irena. Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose. In *Panemunėlis*. Vilnius, 2010, p. 11.

traumai bei neleido bendruomenei susitapatinti su sistema ir išlaikyti bent jau selektyvius ikitotalitarinės kolektyvinės atminties elementus, nors, kaip jau minėta, gana dažnai Holokausto praradimai ir su tuo susijusi trauminė patirtis buvo nutylima ir išstumiama net ir privačioje sferoje.

Apibendrinant galima teigti, kad geriausiai Žydų muziejaus Vilniuje (1944–1949 m.) bandymus įamžinti visuomenėje tai, ką buvo stengiamasi ištrinti, ir šios unikalios atminties institucijos desperatiškus siekius išlikti totalitarinio režimo diktato sąlygomis nusako persidengiančios atminties konceptas. Holokausto temos, kaip kertinės išgyvenusiųjų tapatybės ašies, centralizavimo muziejuje nepajėgė neutralizuoti nei ekspozicijų naratyvą priverstinai adaptavus pagal sovietinės klasių kovų kanono ir *Raudonosios armijos nugalėtojos Didžiajame tėvynės kare* mito klišes, nei integruojant „Penkmečio plano“ parodas. Muziejaus kalbėjimas bendruomenės vardu, Holokausto viešinimas, žydiškos *Zakhor* (liet. *Atsimink*) tradicijos išlaikymas kontrastavo su naujai kuriamu sovietiniu didžiuoju naratyvu ir tam tikra prasme netgi atrodė pavojingas ar mažų mažiausiai keliantis nerimą. Net ir antisemitinės kampanijos įkarštyje 1949 m. birželį Žydų muziejų Vilniuje uždarius buvo stengiamasi neutralizuoti muziejaus sukauptus judaikos ir Holokausto rinkinius, išsklaidant juos po įvairius Lietuvos muziejus ir archyvus, bibliotekas[172]. Ir tik 1989 m. rugsėjo 6 d. atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus[173], kuriam 1997 m. buvo suteiktas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus vardas, o 2020 m. pervadintas Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejumi, pratęsė pokarinio Žydų muziejaus tradicijas: 1991 m. atidarė pirmąją ir ilgą laiką buvo vienintelę Holokausto parodą „Katastrofa“, kuri buvo parengta pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje parodos pagrindu ir inicijavo masinių žydų žudynių sutvarkymo ir žydų aukų įvardijimo projektą. Pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje koncepcija išliko ir 2010 m. atnaujinant Holokausto ekspozicijos parodą[174]. Tad nors oficialiai apie žydų istoriją, kultūrą ir tradicijas, masinį žydų naikinimą buvo nutylima 40 metų, tačiau (de)koduota dvigubos atminties standartais visą sovietmetį buvo palaikoma virtuvinių bendruomenių kontratmintis išlaikiusi

---

[172] *Kultūros-švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko įsakymas. Nr. 113 "Dėl žydų muziejaus Vilniuje turto ir pastatų perdavimo-priėmimo sąryšyje su jo perorganizavimu į Vilniaus kraštotyros muziejų".* 1949 m. birželio 16 d. LLMA, f. 476, ap. 1, b. 47, l. 51–52.

[173] *LR Vyriausybės potvarkis Nr. 177p (kopija).* 1989 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Personalo skyrius.

[174] *Holokausto ekspozicijos katalogas*. N. Latvytė, M. Jakulytė-Vasil (eds.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.

pagrindinius žydų atminties ir tradicijų bruožus, kurie totalitarizmo sąlygomis reiškėsi skirtingomis, dažnai asmeninėmis formose, tačiau niekada nebuvo nematoma tiems, kurie norėjo ją matyti.

1.4. Holokausto atminties vietų komunikaciniai aspektai

1.4.1. Holokausto vieta kaip nusikaltimo lokacija

Tiek Europos Parlamento priimtos rezoliucijos skirtos Holokausto atminimui, tiek 2000 m. sausį pasirašyta Stokholmo deklaracija yra įrodymas, kad Holokaustas pripažįstamas ypatingu istoriniu nusikaltimu. Todėl šiandieninių iššūkių kontekste yra svarbu užtikrinti teisingą nusikaltimo vietos įvardijimą, kad ir komunikaciniame procese būtų galima išvengti dviprasmybių formuluojant Holokausto atminties vietą visuomenei pristatančia žinutę. Šiame poskyryje Holokausto vieta bus aptariama pagrindinių nusikaltimo etapų aspektu bei masinių žudynių vietos apibrėžimo iššūkių fone.

Masinėms žydų žudynėms 1941–1944 m. vadovavo okupuotos Lietuvos policijos (vok. *SS und Polizeiführer Litauen*) vadas ir jas visų pirma vykdė Vokietijos saugumo policijos Operatyviniai batalionai nr. 2 ir nr. 3 bei SD, padedami Lietuvos policijos departamento štabo Kaune, vietinių policijos nuovadų, vokiečių ir lietuvių policijos batalionų narių ir vietinių savanorių. Lietuvoje yra 227 žydų masinių žudynių vietos [175], kuriose naciai ir vietiniai kolaborantai nuo 1941 m. liepos iki 1944 m. liepos nužudė nuo 200 000 iki 206 000 žydų (apie 190 000 Lietuvos, nuo 8 000 iki 10 000 žydų pabėgėlių iš Lenkijos, beveik 5 000 iš Austrijos ir Vokietijos, 878 Prancūzijos žydus). Per pirmąsias dvi vokiečių okupacijos savaites maždaug 6 000 žydų buvo nužudyta Kaune, o pridėjus žydų žudynių pasienio zonoje pirmomis karo dienomis, taip pat Šiauliuose ir kitose Lietuvos provincijos vietose aukų skaičių, manoma, kad nužudytųjų, kurių daugiausia – vyrai, skaičius buvo nuo 8 000 iki 10 000. Nuo 130 000 iki 140 000 žydų buvo nužudyta nuo 1941 m. rugpjūčio iki gruodžio [176]. Tarp aukų, nužudytų masinių žydų žudynių vietose,

---

[175] Holokausto atlasas Lietuvoje [interaktyvus]. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, 2014. Prieiga internete: www.holocaustatlas.lt [žiūrėta 2018 m. liepos 5 d.].

[176] BUBNYS, Arūnas. *Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais*. Vilnius: Margi raštai, 2021; DIECKMANN, Christoph, SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, 2006.

yra ir romų, kurių iki Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje gyveno apie 1500. Mažiausiai trečdalis jų buvo nužudyti nacių okupacijos metais[177].

Masinių žydų žudynių vietos atsirado 4 pagrindinių Holokausto Lietuvoje etapų metu:

1. Žydų persekiojimas ir žudynės. Prasidėjęs spontaniškais išpuoliais ir net, kai kuriose vietose, pogromais, pirmosiomis nacių įžengimo į Lietuvą dienomis – 1941 m. birželio 22–23 d., tęsėsi iki liepos mėnesio vidurio. Šiuo laikotarpiu žydai buvo nužudyti ne mažiau nei 95 vietose.

2. Getų steigimas ir masinis žydų naikinimas. Tai pats intensyviausias žudynių laikotarpis, apėmęs 1941 m. liepos pabaigą ir besitęsęs iki lapkričio mėnesio pabaigos. Jo metu žydai buvo nužudyti ne mažiau nei 193 vietose.

3. „Stabilizacijos periodas“ getuose. Prasidėjęs 1941 m. gruodžio mėnesį ir tęsęsi iki 1943 m. kovo mėnesio. Šiuo laikotarpiu Lietuvoje liko veikti keturi – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių – getai. Lietuvos provincijoje žydų bendruomenės jau buvo išnaikintos. Masinės žydų žudynės, nors ir toliau tęsėsi, tačiau nebuvo tokios intensyvios. Getuose įkalinti žydai buvo išnaudojami priverstiniams darbams dirbti. Šiuo laikotarpiu žydai buvo nužudyti 3 vietose.

4. Getų likvidavimas. Laikotarpis nuo 1943 m. balandžio mėnesio iki 1944 m. liepos mėnesio pradžios. Žydų žudynės vyko 3 vietose.

Intensyviausios žudynės vyko pirmuoju ir antruoju periodu, kurių metu buvo nužudyta 95% Lietuvos žydų, daugiausia – provincijoje[178], todėl ir didžioji dauguma visų masinių žudynių vietų atsirado būtent šiuo laikotarpiu.

Masinių žydų žudynių Rytų Europoje vietos ir masinės kapavietės apibrėžimas iki šiol tarptautiniu mastu kelia daug diskusijų[179]. Dieter’is Pohl’as masines žudynes įvardina kaip 10 ar daugiau aukų, suvarytų

---

[177] TOLEIKIS, Vytautas. Lietuvos romai nacių okupacijos metais. In *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.* Zizas R., Toleikis V., Ch. Dieckmann (ed.). Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 58; *Užmirštas genocidas. Lietuvos romai nacių okupacijos metais*. Jutelytė A. (ed.). Vilnius: Petro ofsetas, 2020.

[178] DIECKMANN, Christoph, SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, 2006.

[179] KLINKER, Melanie, KATHER, Alexandra, Lilly. Legal protection of mass graves [interaktyvus] Blog of the Europeanjournal of international law. Prieiga internete: https://www.ejiltalk.org/the-legal-protection-of-mass-graves/ [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.]

ir sušaudytų vienoje vietoje, palaidojimą masinėje kapavietėje[180]. Dauguma Rytų Europos žydų buvo masiškai nužudyti savo gyvenamosios vietos ribose, dažniausiai artimiausiame miške, paupyje ar paežerėje ar kitoje nuošalioje vietoje, kiek rečiau – senosiose žydų kapinėse. Dažniausiai žudynės vyko sušaudant, todėl šis būdas buvo įvardintas Holokausto kulkomis[181]. Archeologai masinių žudynių vietą bando apibrėžti per pačios vietos pobūdį, aukų kūnų išdėstymo specifiškumą ir specialių priemonių naudojimą smurtiniam įvykiui paslėpti. Archeologo Michael'io Skinner'io teigimu, masinė kapavietė yra vieta, kurioje randami ne mažiau kaip šeši asmenys[182], o A. K. Mant'o nuomone, tai galėtų būti ne mažiau negu du asmenys, tačiau jų kūnai kapavietėje turi turėti fizinį kontaktą[183]. Stefan'as Schmitt'as masinės kapavietės apibrėžimą pateikia per socialinę-antropologinę prizmę ir teigia, kad tai yra vieta, kurioje yra mažiausiai du asmenys, o jų mirties kilmė ir būdas yra vienodi[184]. Jonas Holm'as Jaeger'is, remdamasis minėtai autoriais, masinę kapavietę apibūdina, kaip vietą, kurioje yra nužudyti ne mažiau negu trys asmenys, o viena iš sąlygų vietai būti pripažintai masine kapaviete yra teismo ekspertizė, kuri nurodytų vietos pobūdį (duobės, grioviai, tranšėjos ir jų išsidėstymas), nužudymo būdą (karo nusikaltimas), aukų kūnų poziciją (netvarkingas kūnų sumetimas, chaotiškas išsidėstymas, fizinis kūnų kontaktas), papildomų specifinių priemonių naudojimą (kalkės chemikalai). Dar vienas svarbus masinės kapavietės bruožas – chaotiškas palaikų sumetimas, kuris kontrastuoja su visuotinai priimtinais, tradiciniais bendruomenių narių laidojimais, deramai pagerbiant mirusiuosius[185]. S. Bau laikosi pozicijos, kad masinė kapavietė – tai dažnai atsitiktinis, chaotiškas,

---

[180] POHL, Dieter. Historiography and Nazi Killing Sites. In *Killing Sites: Research and Remembrance*. Berlin: Metropol, IHRA, 2015, p. 32.

[181] DESBOIS, Patrick. *The Holocaust by Bullets*. New York: Palgrave Macmillian, 2008.

[182] SKINNER, Michael. Planning the archaeological recovery for evidence from recent mass graves. In *Forensic Science International* 24, 1989, p. 267–287.

[183] MANT, A. K. Knowledge acquired from post-war exhumations. In *Death, decay and reconstruction*. A. Boddington, A. N. Garland, R. C. Jenaway (eds.). England: Manchester University Press, 1987, p. 65–78.

[184] SCHMITT, Stefan. Mass graves and the collection of forensic evidence: genocide, war crimes and crimes against humanity. In *Advances in forensic taphonomy. Method, theory and archaeological perspectives*. W. D. Haglund, M. H. Sorg (eds.). USA: CRC Press LLC, 2002, p. 277–292.

[185] JAEGER, Jonas Holm. Mass grave or communal burial? [interaktyvus] A discussion of terminology. 2013. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/publication/259591624_Mass_grave_or_communal_burial_A_discussion_of_terminology [žiūrėta 2022 m. vasario 2 d.].

dviejų ir daugiau kūnų išsidėstymas[186]. Lietuvos Respublikos terminų bankas masinės žudynių vietos termino nepateikia, tačiau siūlo masinės brolіškos kapavietės pavadinimą, kuris nurodo, kad tai – „žuvusių mūšyje arba mirusių nuo žaizdų, žuvusių nuo gaivalinių nelaimių karių bendrojo laidojimo vieta. Kiekvienas brolіškasis kapas turi savo numerį, laidojimo datą ir žymimas topografiniame žemėlapyje“[187]. Tikėtina, kad apibrėžimas yra adaptuotas pagal Antrojo pasaulinio karo pradžioje Sovietų sąjungoje paplitusį terminą, stengiantis panaudoti žydų masinių žudynių faktus politiniais ir propagandos tikslais, diskredituojant Holokaustą ir žydų aukas. Minėtas pavyzdys parodo, kaip šiandieninėje visuomenėje funkcionuoja persidengiantys naratyvai.

Apibendrinant galima teigti, kad masinės žydų žudynių vietos yra kruopščiai planuoto ir dokumentuoto masinio žydų ir romų naikinimo, inicijuoto nacių ir vykdyto su vietos kolaborantų įsitraukimu, rezultatas. Daugiau kaip 80 proc. žydų aukų Lietuvoje buvo sušaudytos artimiausiame jų gyvenvietei miške, t. y. žudynės vyko vietovėse, kurios topografiškai, kultūriškai ir socialiai buvo maža, uždara erdvė, taigi, galima sakyti, visų akivaizdoje. Masinių žudynių vietų apibrėžimas tarptautiniu mastu vis dar kelia diskusijas, tačiau Lietuvoje išlieka sovietmečiu suponuotas terminas ir tai rodo persidengiančių naratyvų egzistavimo tendencijas.

1.4.2. Holokausto vieta kaip viešoji erdvė

Šiame skyriuje Holokausto vieta yra rėminama komunikacijos veiksmo teorijos kontekste, per kurio prizmę daroma prielaida, kad viešoji Holokausto atmintis yra ne visuomenės konsensuso sąlygomis pasiektas politinis sprendimas, o ilgas Holokausto atminimo kultūros formavimo(si) procesas.

Pastebima, kad materialios atminties vietos atliepia valstybės politinius tikslus, tačiau žvelgiant iš Holokausto atminties vietų komunikacijos perspektyvos, disertacijos autorė drįstų teigti, kad šiandieninėje Lietuvoje, jos yra pristatomos vis dar kaip atminties formavimo proceso dalis[188]. Nors

---

[186] Exploring non-invasive approaches to assist in the detection of clandestine human burials: developing a way forward. In *Forensic Science Research*, 2018, 3(4), p. 304–326. https://doi.org/10.1080/20961790.2018.1493809 .

[187] Brolіškasis kapas [interaktyvus]. Lietuvos Respublikos terminų bankas. Prieiga internete: http://terminai.vlkk.lt/paieska?search=kapas&limit=15 [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].

[188] RIMAITĖ, Viktorija. Paminklų ir politikos santykis Lietuvoje: paminklų tapsmas politinių diskusijų objektu. In *Politologija*, 4(96), 2019, p. 88. https://doi.org/10.15388/Polit.2019.96.3.

Holokausto atmintis yra iškelta į viešosios atminties lygmenį[189] ir tai turėtų suteikti galimybę diskutuoti dėl turinio, tačiau praeities nuoskaudos ir sudėtingas traumos įveikos procesas palaiko įtampą, tad ir Holokausto vietos išlieka tik fragmentuota viešosios atminties dalimi.

Komunikacijos veiksmo teorijos kontekste Jürgen'as Habermas'as išplėtojo fizinės materialiosios viešosios erdvės sampratą, apibrėždamas ją kaip simbolinę bei socialinę erdvę, kurioje per komunikaciją formuojasi viešoji nuomonė[190], t. y. kuriami ir komunikuojami skirtingi naratyvai. Prasmingas ir nuoseklus veiksmų rinkinys, arba dar kitaip – praktikos, mobilizuojančios ir įtraukiančios žmones, susietus bendra kultūra, istorija, atmintimi, pomėgiais, požiūriais, anot R. T. Craig'o, suteikia veiksmui komunikacijos pobūdį[191]. Žvelgiant iš komunikacinės perspektyvos, Pierre'as Norra atminties vietų (pranc. *lieux de memoire*) sąvoka[192] taip pat akcentuoja atminties vietos ir atminties bendruomenių saitus bei susikalbėjimą, kuriamą per komunikaciją, kurią P. Connerton'as apibrėžia kaip ritualus, simbolius, kalbą ir vizualizaciją įviešinant atminties vietas[193].

Pasitelkus J. Lotman'o semiosferos konceptą, galime teigti, kad turint prasmingos veiklos motyvą, visų pirma kylantį iš vidinio noro, galima identifikuoti kreolizacines erdves, kuriose skirtingi naratyvai susikalba nekonfliktuodami. Mordechai Altshuler'is, tarsi pagrįsdamas disertacijos autorės pateiktą teiginį, mini, kad, išgyvenę Holokaustą, savo nužudytųjų šeimų atminimą stengėsi įamžinti ne tik fiziškai pažymėdami žudynių vietas

---

[189] Lietuvos Respublikos atmintinų dienų įstatymas [interaktyvus] Teisės aktų registras. Prieiga internete: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.D570962773F8/asr [žiūrėta 2021 m. spalio 14 d.]; Kultūros vertybių registras. Žydų žudynių vietos [interaktyvus]. Kultūros paveldo departamentas Prieiga internete: https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search [žiūrėta 2021 m. spalio 14 d.].

[190] HABERMAS, Jürgen. Further Ref lections on the Public Sphere. In *Habermas and the Public Sphere*. C. Calhoun (ed.). London, Cambridge: MIT Press, 1992, p. 446; NEVINSKAITĖ, Laima. Viešosios sferos teorija ir jos taikymas žiniasklaidos tyrimuose [interaktyvus]. In Žurnalistikos tyrimai, 1, 2008, p. 174–176. Prieiga internete: https://www.journals.vu.lt/zurnalistikos-tyrimai/article/view/91/10445 [žiūrėta 2022 m. lakpričio 4 d.].

[191] CRAIG, Robert T. Communication as Practice. In *Communication as…: Perspectives on theory*. G. J. Shepherd, J. St. John, T. Striphas (eds.). Thousand Oaks, London, New Dehli: SAGE Publication, 2006, p. 38–47.

[192] NORRA, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In *Representations*, 26, 1995, p. 12–13.

[193] ČEPAITIENĖ, Rasa. Vietos dvasia: prijaukinimas ar medžioklė? In *Vietos dvasios beieškant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 60.

ir dalyvaudami atminimo renginiuose, bet kurdami tokias vietas atsiminimų pagalba: dalindamiesi prisiminimais, rinkdami dokumentinę medžiagą ir rengdami atminimo knygas (jidiš kalba – *yizker-bikher* arba hebrajų kalba – *sifre zikaron*), kurios buvo skirtos atminti sunaikintas Rytų Europos žydų bendruomenes[194]. Kitaip tariant, naudodami skirtingas semiozines elgsenas, siekė abipusio dialogo ir susikalbėjimo bendrystės.

Apibendrinant aptartas autorių įžvalgas galima būti teigti, kad atmintis ir jos įamžinimo formos nėra pastovios ar nunykstančios: jos neišvengiamai vystosi, keičiasi, adaptuojasi prie realaus laiko, nesustoja, nes komunikacijos procesų eigoje yra skatinamos, perkuriamos ir perinterpretuojamos. Holokausto vieta turi sudėtingą konteksto, ribų, simbolių ir prasmių architektūrą, todėl ji gali būti laikoma ne tik atskira semiosfera su atskirų, tarpusavyje persidengiančių prasmių tinklo sandu, bet ir kreolizacinė erdvė, kurioje vyksta semiozinė veikla.

Holokausto vietoje, kaip viešosios fizinės, socialinės ir simbolinės erdvės arenoje, svarbų komunikacinį vaidmenį atlieka viešosios sferos dalyviai – veikėjai ir publika. Michael'is Bernhard'as ir Jan'as Kubik'as pateikė skirtingų tipų atminties veikėjų, reprezentaciniu lygmeniu generuojančių prasmes ir užpildančių komunikacinį lauką turiniu, tipologiją[195]:

1. Kovotojai, palaikantys vieną istorinę tiesą, kaip socialinio ir politinio gyvenimo pagrindą, akcentuojantys skirtį tarp, jų supratimu, teisingų ir neteisingų istorinių įvykių (pvz., semiosferos centrinės idėjos generatoriai ir palaikytojai).

2. Pliuralistai, pripažįstantys skirtingų atminčių dialoginį bendrabūvį visuomenėje, taip pat skirtingų bendruomenių teisę į savosios praeities interpretacijas (pvz., toliau nuo centrinės idėjos nutolę, todėl gebantys matyti ir suvokti kitos semiosferos idėjų komunikciją).

3. Atsisakantieji, tikslingai pasirenkantys užmaršties strategijas dėl skirtingų tiesioginių ar netiesioginių trauminių patirčių, vengdami aktyvaus dalyvavimo atminties politikoje (pvz., trauminius įvykius tiesiogiai išgyvenę ar perėmę asmenys).

4. Užtikrinantys, per populistišką referavimą į padarytas klaidas telkiantys visus istoriniam pasipriešinimui ir teisingumo atstatymui, realiai

---

[194] ALTSHULER, Mordechai. Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR Under Stalin. In *Yad Vashem Studies*, 30. Jerusalem: Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, 2002, p. 271–272.

[195] BERNHARD, Michael, KUBIK, Jan. *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory And Commemoration*. New York: Oxford University Press, 2014, p. 13.

neturint tam gairių ar kriterijų naujiems sprendimams įgyvendinimui (pvz., socialinių tinklų atminties skatintojai, bet ne praktikos aktyvistai).

Atminties veikėjų tarpusavio sąveikavimas, naudojant skirtingas strategijas, siekiant įteisinti jiems palankų atminties naratyvą[196], formuoja su tam tikru istoriniu įvykiu siejamas atminties praktikas – atminties programas:[197]

• Suskaldytos atminties programa susidaro tuomet, kai debatuose tam tikru atminties klausimu pradeda veikti atminties kovotojas ar keli kovotojai ir iškyla priešprieša tarp skirtingų atminties naratyvų (pvz., pusiau dialoginių naratyvų grupių atminties praktikos – renginiai Romų bendruomenės genocido dienai paminėti).

• Atraminės atminties programa vyrauja tuomet, kai atminties veikėjai turi skirtingas praeities įvykio interpretacijas, tačiau jas priima tolerantiškai ir nevyksta jokie debatai ar konfrontacijos dėl vieno ar kito atminties klausimo (pvz., dialoginių naratyvų grupių atminties praktikos – renginiai „Molėtų maršas“, „Vardai“).

• Vieningos atminties programa susiformuoja tokiu atveju, kai valstybėje dominuoja viena visuotinai priimta istorinės praeities įvykio ar įvykių interpretacija (pvz., ne dialoginių naratyvų atminties praktikos – ritualizuotos valstybinės ceremonijos).

Apibendrinant galima teigti, Holokausto vieta, kaip viešoji erdvė, yra rėminama socialinės, kultūrinės ir politinės realybės konstruojamų naratyvų bei skirtingų viešosios erdvės dalyvių komunikacijos strategijų. Galime pastebėti, kad žmonės praeities įvykius vertina pagal jų sąsajas su gyvenamojo laikmečio aktualijomis. Asmeninės patirtys ir skirtingų kartų paveldėtos patirtys bei komunikuojami naratyvai išryškina skirtingas atminties veikėjų charakteristikas ir jų suponuojamą aktualijų lauką. Holokausto vieta, aktualinama komunikuojant skirtingas atminties strategijas, evoliucionuoja kurdama konfliktišką naratyvų vienovę, kurioje, žvelgiant iš ilgalaikės perspektyvos, galima atrasti ir įvardinti kreolizacijos erdves.

1.4.3. Holokausto vieta kaip atminties raiška

Holokaustas Lietuvos istorinėje atmintyje yra įsitvirtinęs kaip tam tikros konkuruojančios trauminės patirties naratyvas, kuris tiek viešojoje, tiek individualiojoje komunikacijos erdvėje reflektuojamas kaip kolektyvinę

[196] Ibid., p. 8–9.
[197] Ibid., p. 15.

tapatybę dekonstruojantis veiksnys, todėl nenuostabu, kad toks požiūris skatina minėtos temos atžvilgiu laikytis rezervuotos, kartais net gynybinės pozicijos. (Re)konstruota valstybės kolektyvinė tapatybė yra paremta martirologinės sovietinio režimo represijų atminties pagrindu, akcentuojant lietuvių, kaip pagrindinės totalitarinių režimo aukos, įvaizdį[198]. Todėl Holokaustas, nors ir yra minimas šalia konsoliduojančio martirologinio naratyvo, tačiau su pastaruoju vis dar disonuoja.

Siekiant suprasti tokią visuomenės poziciją, reikia išsiaiškinti, kas daro didžiausią poveikį visuomenės savivokos formavimuisi. Psichologai teigia, kad tam svarbią reikšmę turi žmogaus santykis tiek su socialine, tiek ir su fizine aplinka, kurią pažįstant kyla noras ją įprasminanti ir tapatintis, o tai skatina empatiją, prieraišumą, emocinius ir psichologinius „vietos dvasios“ potyrius, sieja vertybiniais ir prasminiais ryšiais, konkrečios vietos istorinio ir kultūrinio konteksto suvokimu[199]. Tokia daugialypė sąveika turi tris pagrindinius elementus: subjektyvios patirties, atminties ir naratyvo, kurie yra suprantami tik šią vietą (pri)pažįstamiems žmonėms, bet neįžvelgiami abejingiems. Taigi, vietos tapatybė kyla iš artimo ir įvairialypio pažintinio ryšio tarp žmonių ir jų fizinės aplinkos, kuris kuria prasmes, suteikia priklausymo jausmą ir skatina prieraišumą. Viena vertus, žmogus paverčia vietą savo prasmingo veikimo erdve; kita vertus – jis pats save esmingai įvietina. Vieta yra suprantama ne tiek kaip tam tikra fizinė lokacija, bet labiau kaip socialinių santykių erdvė, kaip savitas patirties bei prasmių laukas.

Žvelgiant į vietą iš įprasminimo perspektyvos, galima būtų išskirti keturis persidengiančius Holokausto atminties vietą rėminusius periodus:

1. Žymėjimo periodas (1941–1944 m). Nors nacių okupacijos metais šalyje buvo išleista ne mažiau kaip 40 periodinių leidinių[200], kuriuose buvo plačiai plėtojama antisemitinė retorika su raginimu atsikratyti, išsivaduoti nuo žydų, tačiau apie masines žydų naikinimo vietas nacių propagandinė spauda

---

[198] TISMANEUANU, Vladimir. *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. New Jersey: Princeton University Press, 1998, p. 7

[199] SAVICKA, Aida. *Asmens tapatybė ir bendruomeniškumas pasaulinio tinklo pinklėse*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2020, p. 33–34.

[200] Populiariausi laikraščiai – dienraštis „Į laisvę“, leidžiamas Kaune; dienraštis „Naujoji Lietuva“, leidžiamas Vilniuje; savaitraščiai – „Tėvynė“, leidžiamas Šiauliuose; „Ūkininko patarėjas“, leidžiamas Kaune; „Išlaisvintas panevėžietis“, leidžiamas Panevėžyje.

Lietuvoje tylėjo[201], nepaisant to, kad tokių vietų sparčiai daugėjo[202]. 1941 m. vasarą–rudenį laikraštyje „Naujoji Lietuva“ buvo pasirodžiusios tik kelios trumpos žinutės apie žydų getų Lietuvoje įsteigimą[203]. Apie masiškai nužudytus vietinius gyventojus, kurių didžiąją daugumą sudarė žydai, remiantis nužudytųjų kaimynų liudijimais, rašė Sovietų Raudonosios armijos spauda („За победу!“, „Вперед на врага!“, „Вперед!“, „Сталинская гвардия“, „Боевое знамя“)[204]. Informaciją apie Lietuvos žydų padėtį nacių okupuotoje Lietuvoje, apie jų įkalinimą getuose ir masinį naikinimą nuo pat karo pradžios skelbė tarptautinė naujienų agentūra Jewish Telegraph Agency[205]. Nors lietuviškoje istoriografijoje nėra užsimenama apie lietuvių antinacinio pogrindžio spaudos pasisakymus apie žydų žudynes, tačiau, nors ir labai fragmentiška, tokia informacija buvo skelbiama. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Laisvės kovotojas“ 1943 m. gruodžio 5 d. trumpai paminėjo apie nacių nusikaltimus ir žydų egzekucijas bei slepiamus nusikaltimus Kauno IX forte. Buvo rašoma, kad SS daliniai atsisakė lietuviškos sargybos forte, atkasinėja kapus, pasitelkdami žydų kalinius, kuriais vėliau bus stengiama atsikratyti, kad neliktų nusikaltimo liudininkų[206].

---

[201] Wilnaer Zeitung (1941 10 13–1944 07 03) [interaktyvus]. Epaveldas. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413 [žiūrėta 2020m. gegužės 2 d.]; Kauener Zeitung (1941 10 11–1944 07 07) [interaktyvus] Epaveldas. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0003943650 [žiūrėta 2020 m. gegužės 10 d.].

[202] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): dokumentų rinkinys*, 1 dalis (1965). Vilnius: Mintis, p. 131–140.

[203] A., Pr. Ukmergės padangėje. *Naujoji Lietuva*, 1941 m. rugpjūčio 5 d, p. 2; Vilnius jau turi Gheto. *Naujoji Lietuva*, 1941 m. rugsėjo 9 d., p. 2.

[204] *Ilja Erenburgo kolekcija (1941–1967).* YV, f. P. 21, files 271, 296, 304.

[205] *Lithuania Finds Nazi Terror as Bad as Stalin's* (1941 11 02), *Kaunas Town Suffering* (1941 07 23), *Kaunas Jews in Ghetto: Slobodka Chosen as Kaunas Ghetto Quarter* (1941 08 19), *Jewish Doctors May Not Pactice* (1941 11 13), *60,000 Jews Shot By Macine Gun: Escaped Man Tell The Story* (1942 06 16), *Starving Baltic Jews Selling Last Belongings* (1942 03 13), *Last Jews Driven From Vilna* (1942 09 16), *Jews in the Baltic States in Deep Destress: Authentic Report Received by Jewish Relief Organizations* (1942 09 30), *Vilna Ghetto Liquidated* (1943 05 03), *End of Vilna Ghetto?* (1943 10 29), *Lithuanian Jews form Partisan Detachments* (1943 12 02), *Deportation to Mass Graves: Lithuania, Latvia, Estonia* (1944 04-07), *Nazi Attrocities: Vilna* (1944 05 16), *German Mass Murder in Lithuania* (1944 04 17), *80 000 Vilna Jews Killed During Two Years* (1944 07 26). Wiener Library Press Cuttings, Institut für Zeitgeschichte Archiv (toliau–IfZ), f. MZA 1/158, 3 E3: Baltic Countries.

[206] Vokiečiai naikina savo nusikaltimų įrodymus [interaktyvus] Laisvės kovotojas, 1943 m. gruodžio 5 d., 17. Prieiga internete:

Tinkamo nužudytųjų kūnų palaidojimo svarba ir priežiūra buvo reglamentuota dar nacių okupacijos metais. Vyriausioji sveikatos valdyba bent tris kartus (1941 m. gruodį, 1942 m. balandį ir 1942 m. rugsėjį) įsakė kontroliuoti sanitarinį masinių kapaviečių (daugiausiai žydų ir sovietinių karo belaisvių) stovį [207]. Dėl šaltinių trūkumo yra sudėtinga nustatyti, kiek Lietuvos apskrityse tuo metu galėjo būti masinių žydų žudynių palaidojimo vietų, kadangi jų identifikacija ir registracija priklausė nuo vietinės savivaldybės ir apskrities vyriausiojo gydytojo iniciatyvos. 1941 m. pabaigoje, kai mažuose Lietuvos miestuose nebeliko žydų, masinių žydų žudynių vietų tvarkymas ir priežiūra provincijoje buvo vietinės savivaldos (apskrities ir policijos viršininkų, valsčių viršaičių) kompetencijoje [208]. Pirmasis mėginimas fiksuoti žudynių vietų duomenis Lietuvos generalinės srities administracinėje teritorijoje 1941 m. rudenį–1942 m. rudenį buvo savivaldos institucijų susirašinėjimas naikinimo vietų, kurios buvo įvardintos kaip karo meto kapai, karo aukų ir žydų aukų kapai, masiniai kapai, tvarkymo, priežiūros ir požiūrio klausimais [209]. Vyriausioji higienos taryba su vyriausiais apskričių gydytojais buvo atsakingi už masinių žudynių vietų sanitarinės būklės užtikrinimą. Visos masinių žudynių vietos buvo padengtos papildomu ne tik smėlio, bet ir chloro sluoksniu, tuo deramai užtikrinant sanitarines sąlygas, išvengiant epidemijos.

---

https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc6649?sqid=0c5f7e2b85ddc42d89151b3d259e5715d3b569d2#archdocs_gallery-1 [žiūrėta 2021 m. spalio 7 d.].

[207] DIECKMANN, Christoph. *Deutsche Besantzungspolitik in Litauen, 1941–1944*, vol. II, Göttingen: Wallstein, 2011, p. 917–918; Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose (1942 m. sausio 16 d.–1942 m. spalio 31 d.). LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150.

[208] *Trakų apskrities viršininko nurodymai apskrities policijos viršininkams dėl žydų likvidacijos vietų tvarkymo.* 1941 m. lapkričio 8 d. LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 4, t. II, l. 794; *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose*. 1942 m. sausio 16 d.–1942 m. spalio 31 d., LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 8; *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose Panevėžio apskr.*, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 10; *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose Švenčionėliuose*, LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 11; *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose Ukmergėje*. LCVA, f. R-1436, ap. 1, b. 30, l. 275, 276, 279; *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose Alytuje*. LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 10, l. 28–31; *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose Nemenčinėje*. LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 10, l. 41.

[209] *Apskrities gydytojų pranešimai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį* kalėjimuose. 1942 m. sausio 16 d.–1 942 m. spalio 31. LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150.

Masinių žudynių duobės ir grioviai turėjo būti išmatuoti ir užregistruoti, nurodant vietų lokaciją. Neaptvertos vietos turėjo būti aptvertos, kad besiganantys vietinių gyventojų galvijai netryptų teritorijos.

Iš susirašinėjimo tarp vietos institucijų yra matyti, kad savivaldybės buvo įpareigotos ne tik pažymėti masinių žudynių ribas, bet ir uždėti užrašus[210]. Pasitaikė atvejų, kai buvo bandoma masinių žudynių vietas „integruoti“ į bendrą kraštovaizdį: „pasitarus su Panevėžio apskrities viršininku ir Panevėžio savisaugos bataliono viršininku, nustatyta karo kapus tvarkyti sekančiai: atšilus žemei patikrinti visus kapus, ir kur bus rasta sukritusi žemė, supilti naują sluoksnį, žemės viršuje užsėti žole bei užsodinti medeliais pritaikant prie vietos aplinkos“[211]. 1942 m. rugsėjo 18 d. Šiaulių apskrities Sveikatos valdybos Šiaulių apskrities gydytojo rašte apie masinio laidojimo kapinių priežiūrą Vyriausiajai Sveikatos Valdybai rašoma, kad „kai kurios kapinės laukuose jau iš pavasario buvo apartos ir apsėtos“[212]. Apie masinių žudynių vietą Paneriuose ir kitose Lietuvos vietose savo dienoraštyje Vilniaus gete rašė Herman’as Kruk’as[213] ir Icchokas Rudaševskis, kuris be Panerių dar aprašo ir gete išgirstą pasakojimą apie Breslaujos žydų žudynes[214]. Apie žydų žudynes Kauno fortuose savo dienoraštyje rašė Avraham’as Tory[215].

2. (N)esančios bendruomenės periodas (1944–1962 m.). Sovietų sąjungai įsitraukus į šalies atstatymo darbus, Lietuvoje besiformuojanti sovietinė vietos valdžia laikėsi neutralios pozicijos žydų klausimu. Išgyvenusiųjų pastangomis buvo įkurtas Žydų muziejus Vilniuje, registruojamos ir atminimo ženklais žymimos žydų masinių žudynių vietos. 1948 m. įkurta Izraelio valstybė stalininiam režimui netrukus ėmė kelti nerimą – vis didėjantis solidarumo jausmas tarp žydų prieštaravo sovietinei doktrinai. Stalininės antisemitinės

---

[210] *Kretingos apskrities vyriausiojo gydytojo raštas Vyriausiajai Sveikatos valdybai.* 1942 m. rugsėjo 9 d. LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 26; *Lazdijų apskrities gydytojo atsakymas Vyriausiajai sveikatos valdybai.* 1942 m. rugsėjo 14 d. LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 31.

[211] *Panevėžio apskrities gydytojo raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai*. 1942 m. sausio 16 d. LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 42.

[212] *Šiaulių apskrities Sveikatos valdybos Šiaulių apskrities gydytojo raštas Vyriausiajai Sveikatos Valdybai.* 1942 m. rugsėjo 18 d. LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 42.

[213] KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos. 1939–1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004; TORY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

[214] RUDAŠEVSKIS, Icchokas. *Vilniaus geto dienoraštis*, M. Kvietkauskas (ed.). Vilnius: Standartų spaustuvė, 2018.

[215] TORY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 34, 39–40, 59.

kampanijos tikslas buvo paversti žydų bendruomenę nesančia – suvaržyti bendruomenės religinį ir kultūrinį gyvenimą, ignoruoti ir naikinti paveldą. Dėl to nustojo veikti vos prieš kelis metus įsteigtos žydų mokyklos Holokaustą išgyvenusiems vaikams, uždarytas Žydų muziejus Vilniuje, sinagogos verčiamos ūkinės paskirties objektais. Iki 1953 m. nustojo veikti visos žydų tautinės institucijos, išskyrus Vilniaus ir Kauno žydų religines bendruomenes. Palaipsniui buvo naikinamos senosios žydų kapinės. 1948–1953 m. antisemitizmo kampanija bei jos metu prigiję stereotipai, neišnyko ir po Stalino mirties. Paminklinius įrašus apie žydų aukas net ir „broliškuose kapuose“ keitė nauji – komunikuojantys taikių tarybinių piliečių netektis, užrašus jidiš kalba keitė rusiški. Holokausto fenomenas buvo paslėptas po bendru Antrojo pasaulinio karo aukų skaičiumi, o Holokausto vietos tapo institucionalizuotomis, komunikuojančiomis sovietinės propagandos suformuotą herojišką Raudonosios armijos išvaduotojos naratyvą, kuris tarsi pateisino vietos gyventojų aukas ir sovietinės ideologijos peršamų doktrinų legitimumą. Pasak R. Laukaitytės, „nei nacionaliniai, nei juo labiau religiniai kurios nors tautos interesai netilpo į sovietinių vertybių ribas, dėl politinių priežasčių jie galėjo būti kurį laiką pakenčiami, tačiau ne puoselėjami“ [216]. Net ir sąlygiškai ramesnio chruščiovinio atšilimo laikotarpiu, sovietų valdžia demonstravo nepakantumą Holokausto atminčiai, naikindama žydiško paveldo objektus, bet memorialiniai objektai, t. y. masinių žudynių vietos, komunikavusios kultūrinę atmintį, tapo parankia priemone komunizmo ideologijos sklaidai. Tačiau *Zachor* (liet. *Atsimink*) priesakas daugeliui sovietinėje Lietuvoje gyvenusių žydų, nepaisant jų santykio su religija ir su jidiš kalba, kad ir kokių politinių ar ideologinių įsitikinimų laikytųsi, buvo svarbi tapatybės dalis. Daliai žydų tapo morališkai būtina bent kartą metuose susiburti žudynių vietose. Sovietų saugumas, nors ir nedraudė lankytis, bet atidžiai sekė, kad Holokausto aukų pagerbimo ritualai neperžengtų leistinų ribų. Atmintis tapo reikšmingu stimulu lietuvių ir rusų kalbomis kūrusiai jaunajai žydų rašytojų kartai. Nors ir neatskleidusios Holokausto masto ir išskirtinumo, atlydžio politiką liudijo getų partizanų atsiminimų publikacijos. Nepaisant to, kad žydų žudynės netapo sovietinės Lietuvos švietimo sistemos dalimi, tačiau Holokausto atmintis dešimtmečiams liko gyvuoti išgyvenusiųjų, jų šeimos narių, artimųjų ir pažįstamų rate.

3. Transformacijos periodas (1962–1988 m.). 1961 m. Jeruzalėje pradėtas teismas A. Eichmann’ui, sukėlė susidomėjimą Holokausto

[216] LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanistica*, t. 58. 4 (90), 2012, p. 296.

prielaidomis ir procesu, kuris buvo įvardintas nusikaltimu prieš žydų tautą. Sovietinė propaganda tai išnaudojo formuojant „hitlerizmo nusikaltimų“ naratyvą, įveiklindama jį per memorializacijos proceso stiprinimą. 1967 m. Izraelio pergalė Šešių dienų kare sužadino žydų tautinius jausmus ir nacionalines aspiracijas. Sovietų valdžia baiminosi, kad tai nepaskatintų repatriacijos ir neįgautų disidentinio judėjimo apraiškų, todėl visai įmanomais būdais stengėsi kontroliuoti padėtį ir kiršinti žydų bei lietuvių bendruomenes užsienyje. 7 dešimtmetyje vietinėje spaudoje pasirodė straipsniai apie taikių Lietuvos piliečių žudynes, bendradarbiaujant naciams ir vietiniams buržuaziniams nacionalistams, paskelbti konkursai memorialų sutvarkymo darbams atlikti[217], taip pat atliktos kelios ekshumacijos masinių žudynių vietose[218], kurios visuomenei buvo pristatomos tik tiek, kiek tai buvo naudinga oficialiajam naratyvui palaikyti ir išreikšti padėką Raudonajai armijai.

4. Permąstymo periodas (nuo 1988 m. iki dabar). Persitvarkymo ir viešumo idėjų įtaka paskatino Holokausto atminties artikuliaciją. Iki pat 9 dešimtmečio pabaigos pastebima Holokausto atminties gaivinimo tendencija per literatūrą. Bero Halperino, Icchoko Mero, Grigorijaus Kanovičiaus kūryba kalbėjo apie kultūrinius praradimus, ištuštėjusius miestelius, tuo netiesiogiai skatindami visuomenę susimąstyti, kodėl taip įvyko. Paskutiniais 9 dešimtmečio metais Lietuvos visuomenėje buvo pradėta aktualinti istorinė atmintis apie tarpukario Lietuvą, antisovietinį partizaninį judėjimą, sovietinius trėmimus, apie nacių ir sovietinius nusikaltimus. Aleida’os Assmann nuomone, Vakarų Europos šalyse 1980–1990 m. pasikeitusi kolektyvinės atminties orientacijos kryptis ne į ateitį, o į praeitį išreiškė augantį visuomenės norą pripažinti istorines traumas, praeitis tapo svarbi tapatybės formavimo dalis[219]. Lietuvoje šis periodas siejamas su Sąjūdžio ir prie jo įkurto Lietuvos kultūros fondo bei Lietuvos žydų kultūros draugijos[220] veikla, kuri skatino

---

[217] Lietuvos architektų sąjungos fondas. Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA), f. 87.

[218] Ukmergės kraštotyros muziejaus fotodokumentų kolekcija; MARKULIS, Juozas. *Teismo medicinos tarnybos raida Lietuvoje 1795–1965.* Medicinos mokslų daktaro laipsnio disertacijos juodraštis. Vilnius, 1965; Masinių ekshumacijų LTSR teritorijoje 1961–1963 m. Teismo medicinos tyrimas. Lazdijų raj., Skuodo raj. N. Latvytės asmeninė kolekcija.

[219] ASSMANN, Aleida. Europe: A Community of Memory? *Twentieth Annual Lecture of the GHI.* November 16, 2006, p. 1–11.

[220] Lietuvos žydų kultūros draugijos 10-mečiui: dešimt metų amžinybėje [interaktyvus]. Lietuvos radijas ir televizija. Prieiga internete:

sunkiojo paveldo deideologizacijos procesus ir inicijavo naujų faktologinių tyrimų pradžią. Pristatyti visuomenei Holokausto faktus, kalbėti apie asmenines traumines patirtis nebuvo lengva, nes visuomenėje buvo gana stipriai įsigalėjęs Holokausto vietas rėminantis sovietinis „fašizmo aukų“ meta kodas. 1990 m. lapkričio 7 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos prezidiumas priėmė nutarimą „Dėl žydų genocido aukų kapų ir kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklinimo“[221]. Tuo metu Lietuvoje buvo 152 paminklai žydų masinių žudynių vietose, kuriuos tais pačiais metais, žydų bendruomenės narys ir žydų muziejaus darbuotojas J. Levinsonas, padedant vietos savivaldybėms, paminklotvarkos institucijoms, žydų organizacijoms, ėmėsi minėtų vietų sutvarkymo darbų: žymėjo vietas, statė paminklus, keitė atminimo lentas[222]. 1997 m. Tarptautinės komisijos nacių ir sovietų nusikaltimams tirti įsteigimas Lietuvoje inicijavo Holokausto švietimo programas mokyklose, universitetuose, kariuomenės švietimo struktūroje. Nuo 1997 m. fiksuojamas Holokausto[223] termino vartojimas Lietuvos spaudoje ir viešajame diskurse[224]. Holokausto atminties vietos tapo diskusijų, įvairių patirčių susikirtimo ir dialogo vieta. Pasak J. Rüsen'o, praeities sudabartinimas, jos suvokimas ir pažinimas per savo laikotarpio kultūrinę prizmę, orientavimasis dabartyje buvo (ir išlieka) aktualus orumą bandančioms susigrąžinti bendruomenėms[225].

2001 m. Jungtinės Karalystės Holokausto švietimo fondo viceprezidentas lordas Grevillis Janneris inicijavo Baltijos šalių masinių kapaviečių ženklinimo projektą, kurio tikslas buvo masinių kapaviečių vietose pastatyti atminimo ženklus Holokausto aukoms. Lietuvoje iš tuo metu žinomų 202

https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/12504/lietuvos-zydu-kulturos-draugijos-10-meciui-desimt-metu-amzinybeje [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].

221 LR AT prezidiumo nutarimas Nr. I-763 „Dėl žydų genocido aukų kapų ir kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklinimo“ [interaktyvus] 1990 m. lapkričio 7 d. Prieiga internete: https://www.e-tar.lt/mobile/legalAct.html?documentId=TAR.7D2F5D4C4DAC [žiūrėta 2023 m. gegužės 6 d.].

222 *Skausmo knyga. The Book of Sorrow.* J. Levinsonas (ed.). Vilnius: Leidykla „Vaga“, 1997.

223 Holokausto terminas sukurtas Elie Wiesel 1946 m., kaip tarptautinės teisės terminas reglamentuotas ir įteisintas 1992 m.

224 RUDAITIENĖ, Vida. Skolinių vartojimo tendencijos politiniame diskurse. In *Lituanistica*, Vilniaus pedagoginis universitetas, 1(53), 2003, p. 69–70.

225 RÜSEN, Jörg. *Istorika*. Z. Norkus. (ed.). Vilnius: leidykla „Margi raštai“, 2007, p. 213.

vietų, 180 buvo pažymėtos juodomis granitinėmis stelomis[226]. Šia iniciatyva buvo stengiamasi ne tik įmemorialinti sunkiojo paveldo vietas, bet ir įvesti Holokausto sunkiojo paveldo vietas į vietinių bendruomenių diskursą bei įvairiomis iniciatyvomis skatinti lietuvių kolektyvinės atminties empatiją Holokausto atžvilgiu. 2011 m. buvo paskelbti Holokausto aukų atminimo metais, per kuriuos suaktyvėjo masinių žudynių vietų memorializacijos darbai.

Apibendrinant pastebima, kad šiandien Holokausto, kaip lietuvių atminties vietos, samprata tampa pastebimu atminimo kultūros reiškiniu, tačiau ar tai reiškia, kad visuomenė yra atvira Holokausto atminimui? Holokausto istoriografija yra tapusi integralia Holokausto atminimo kultūros formavimosi Lietuvoje dalimi. Tai akivaizdu, nes Lietuvoje yra ne kartą deklaruotas principas, kad Holokausto atminimo kultūra privalo remtis teisinga, t. y. faktologiškai pagrįsta, bet „neapvalyta istorija“[227]. Tačiau vis dar yra neaišku, ar iš tiesų Lietuvos visuomenėje Holokausto atminimo vietos yra integruotos į skirtingų bendruomenių naratyvus ir/ar jos svarbios bendruomenių kultūrinio tapatumo raidai?

---

[226] Lordas Janneris: Mūsų uždavinys – išsaugoti atminimą [interaktyvus] TV3, 2004 m. rugsėjo 24 d. Prieiga internete: https://www.tv3.lt/naujiena/projektai/lordas-janneris-musu-uzdavinys-issaugoti-atminima-n264496 [žiūrėta 2023 m. balandžio 15 d.].
„Mūsų uždavinys yra išsaugoti atminimą, pagarbiai prisiminti nužudytus žmonės, tokius kaip mano paties Lietuvoje ir Latvijoje gyvenusi šeima. Šią atmintį išsaugosime tiek skirdami deramą pagarbą masinėms aukų kapavietėms, tiek ir primindami žmonėms apie praeities įvykius tam, kad jie vėl nepasikartotų ateityje“ (Lord Janner).

[227] Prof. S. Sužiedėlio paskaita Holokausto švietimo seminare dėstytojams „Holokausto Europoje istorija, žmogaus teisės ir tolerancija šiandien“, Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Tolerancijos centras, 2011 m. birželio 14 d. VGŽIM Istorijos tyrimų skyriaus kolekcija.

2. HOLOKAUSTO VIETŲ KOMUNIKAVIMAS LIETUVOJE TYRIMO TEORINIS PAGRINDAS IR METODIKA

Antroje dalyje pristatomas ir paaiškinamas teorinis Holokausto atminties vietų komunikavimo Lietuvoje tyrimo modelis, suponuotas teorinės dalies, persidengiančių naratyvų konceptui pritaikant J. Lotman'o semiosferos ir R. T. Craig'o komunikacijos kaip veiksmo teoriją. Minėtas modelis leidžia analizuoti ir atskleisti dviejų komunikacinių sistemų – valstybinės bei bendruomenių semiosferų – galimą ryšį, sąveiką, persidengimus, dominuojančių naratyvų problematikos aspektus ir kaitą skirtingais laikotarpiais Holokausto atminties vietų atžvilgiu. Šioje dalyje taip pat yra aprašomas tyrimo metodologijos ir duomenų rinkimo bei analizės procesas.

2.1. Tyrimo teorinis pagrindas. J. Lotman'o semiosferos ir persidengiančių naratyvų teorijos pritaikymas Holokausto vietų komunikacijos tyrimams

J. Lotman'o semiosfera[228] – globali, evoliucionuojanti laike ir erdvėje, sinchroninė sisteminio pobūdžio struktūra, kurios pagrindinės funkcijos yra susijusios su tam tikrais atminties mechanizmais, išsaugančiais ir komunikuojančiais praeities bei dabarties elementus ir (per)kuriančiais informaciją. Galėtume sakyti, kad ši struktūra – valstybinis-oficialusis ir bendruomeninis-alternatyvusis naratyvai, kurie yra užpildyti įvairiomis skirtingomis ženklinio pobūdžio elementų grupėmis (struktūromis, ženklais), skirtingai sąveikaujančiomis semiozinėje elgsenoje[229] ir galinčiomis turėti kreolizacijos (sąveikos) taškų. Sąveikavimo darna yra galima tik tam tikrame semiotiniame tęstinume, užpildytame įvairaus tipo ir įvairaus organizacijos lygio semiotinių darinių. Semiosfera, kaip visa apimanti semiotinė sistema, integruoja visus galimus ženklus, tekstus, interpretacijas, simbolius, informaciją, žinias bei jų reprezentacijas, taip pat visų pastarųjų tarpusavio ryšius ir formuojančius sisteminio pobūdžio ženklinius reiškinius. Semiosferos prasmė gali būti suvokiama tik įvertinus visų jos elementų tinklinio pobūdžio tarpusavio sąveikas ir elementų bei visumos sąveiką sisteminiame lygmenyje. Vidinėje semiozės erdvėje varžosi trauka ir atostūmis, išsiskiria intensyvūs semiozės branduoliai bei periferija, atsiranda rezonansinės ir disonansinės zonos. Tokie judėjimai bei reakcijos virsta

---

[228] LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. A. Sverdiolas (ed.). Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. VI-XIV, 3-21.

[229] Ibid., p. XI.

informacine minties energija, kur skirtingumas ir panašumas neatmeta vienas kito, o sudaro konfliktišką vienovę, kuri skatina turimos informacijos perdavimą, naujų tekstų kūrimą, atmintį, gebančią saugoti ir atkurti informaciją.

Persidengiančių naratyvų teorija, paremta komunikacijos ir informacijos mokslų teorine paradigma, akcentuoja naratyvų, kaip savotiškų rėminimo struktūrų, svarbą. J. Lotman'o semiosferų konceptas padeda atskleisti naratyvų persidengimus nacių okupacijos, sovietinio totalitarizmo sąlygomis ir nepriklausomybės laikotarpiu, turint galvoje tai, kad persidengimas yra atminties ir naratyvų sluoksniavimas, išlaikant atminties dominantes, neužgožiant prieš tai buvusiųjų bei tuo kuriant pridėtines vertes, siekiant kelti ir išlaikyti visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams[230].

Komunikacinę teorinę prieigą disertacijoje taip pat papildo R. T. Craig'o komunikacijos kaip veiksmo teorija[231], kuri akcentuoja nuoseklias, mobilizuojančias, įtraukiančias, prasmingas idėjas ir iš to sekančius veiksmus tarp žmonių, susietų bendra kultūra, atmintimi, istorija ar pomėgiu, kaip galimybę dialogui. Taip pat pasitelkiami istoriniai konceptualūs kontekstai, leidžiantys apibrėžti ir analizuoti tam tikrus tarpbendruomeninius naratyvus. Remiantis P. Nora, bendruomenės atminties ir istorijos susikalbėjimas yra svarbus veiksnys, užtikrinantis atminties vietos egzistavimą. Atminties vietos atsiranda ir gyvuoja ne dėl spontaniškos atminties. Tai vienaip ar kitaip yra susiję su materialiąja funkcija, sudaiktinimu, tačiau neatsieta nuo nematerialių ženklų (ritualų, bendruomenės praktikų, atminimo renginių, tradicijų), kurios suteikia atminties vietoms prasmę ir užtikrina simbolinę aurą[232]. Sovietmečiu konstruojama atmintis neišvengiamai buvo veikiama ideologinių normų. Praeitis buvo suvokiama kaip priemonė argumentuoti modernizacijos,

---

[230] Išplėtota Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo antipaminklo „Recycled Memory" ir Svetlanos Boym „virtuvinės atminties" pagrindinės idėjos. Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo kūrinys „Recycled Memory" pristatytas Kauno bienalėje 2017 [interaktyvus]. Kauno bienalė, 2017. Prieiga internete: https://bienale.lt/2017/en/horst_hoheisel-and-andreasknitz-v/ [žiūrėta 2018 m. rugpjūčio 4 d.]; BOYM, Svetlana. Soviet Everyday Culture: An Oxymoron? [interaktyvus] University of Nevada, Las Vegas, 2001. Prieiga internete: http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.].

[231] CRAIG, Robert T. Communication as Practice. In *Communication as... Perspective on Theory*. G. J. Shepherd, J. St. John, T. Striphas (eds.). California: Sage, 2006, p. 38–47.

[232] NORA, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In *Representations*, 26, 1998, p. 7–24.

industrializacijos ir urbanizacijos procesus ir įteisinti Raudonosios armijos nugalėtojos *Didžiajame tėvynės kare* mitą. Įprasminimo svarbą akcentavo J. Rüsen'as, teigdamas, kad šiam veiksmui įteisinti yra svarbi kolektyvinio atsiminimo taškų visuma[233]. Įprasminimo konceptas orientuojasi į praeitį kaip į patirtį dabartyje, kuri tampa pažįstama per interpretavimą. Praeities kaip istorijos sudabartinimas yra įprasminimo procesas. Holokausto įprasminimui J. Rüsen'as siūlo tris strategijas, įgalinančias praeitį padaryti matoma: muziejaus, kaip atsiminimo vietos, suteikiančios galimybę pamatyti istoriją[234], paminklo, kaip ragintojo istoriškai prisiminti[235], ir kapų arba atmintinų vietų, kaip objekto, laiduojančio įvykusį faktą bei esančių reliktų autentiškumą, užtikrintojo[236]. Visos jos yra susijusios su Holokausto atminties įvietinimu ir nuolatiniu vietos (per)kūrimu (pvz., per pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje, vėliau – per Holokausto ekspozicijos veiklas; per paminklo, kaip vertikalaus žymens; muziejaus, kaip paminklo, simbolį; bendruomenės atsiminimų knygos, kaip paminklo nužudytiems), per vietą – pavyzdžiui, kapines (žydų, romų bendruomenei), kaip simbolinę vietą (ne žydų bendruomenei), per vietą, kaip nusikaltimo liudijimo faktą, kaip kontaktų zoną.

Bendruomenių bandymus visuomenėje įamžinti tai, ką buvo stengiamasi ištrinti, ir jų siekį išlikti totalitarinio režimo diktato sąlygomis taip pat nusako persidengiančių naratyvų konceptas. Pagrindinis jo principas yra atminties sluoksniavimas stengiantis neužgožti prieš tai buvusių faktų, rodant atminties dominantes, bandant kelti ir išlaikyti visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams. J. H. Jerušalmi *Zakhor* (liet. *Atsimink*), kaip išskirtinio žydu atminties elemento[237], konceptas brėžia jungtis tarp istorinių siužetų ir atminties (naratyvų). Net jeigu ir politiškai indoktrinuota, iš esmės viešai kaip ir nesanti[238], bet bendruomenės viduje puikiai (de)koduojama, dvigubos atminties standartais buvo palaikoma

---

233 RÜSEN, Jörg. *Istorika: istorikos darbų rinktinė.* Z. Norkus (ed.). Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 79–80.

234 Ibid., p. 365.

235 Ibid., p. 368.

236 Ibid., p. 387, 391–398.

237 ЙЕРУШАЛМИ, Хайм, Йосеф. *Захор: Еврейская история и еврейская память*. Москва: Мосты культуры, 2004.

238 LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m. In *Lituanistica*, t. 58, 4(90), 2012, p. 305.

vadinamoji virtuvinių bendruomenių[239] kontratmintis, kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Suprantama, kad net ir ji per laiko slinktį tapo fragmentuota, sovietinės ideologijos neutralizuota, trauminės patirties įveikoje daugelį esminių dalykų nutylinti ir tik per simbolius bandanti išlaikyti istorinės vertės aspektus. Bet tokiu būdu minėta persidengianti atmintis XX a. pabaigoje leido grąžinti į visuomenės diskursą traumuojančių įvykių atmintį. 1989 m. atkurtas Lietuvos valstybinis žydų muziejus ir jo pirmoji paroda „Katastrofa“, ilgainiui išaugusi iki dabartinės Holokausto ekspozicijos, yra puikus persidengiančių naratyvų pavyzdys, kuris, keičiantis socialiniam, politiniam, visuomeniniam kontekstui, išlaiko ir perduoda visuomenei svarbius siužetus – ilgainiui užgožtus, bet nesunaikintus, o prikeltus iš šeimų pasakojimų ir atminties institucijų kolekcijų.

Pritaikydami semiosferos teoriją trauminės patirties įprasminimo ir Holokausto atminties vietų komunikavimo tyrimų kontekste, galėtume remtis prielaida apie kultūrinių procesų tęstinumą, leidžiantį suvokti praeitį kaip patirtį ir dabartį kaip to paties, erdvėje ir laike nefragmentuoto tęstinumo susijusias dalis, bet ne dabarties ir praeities supriešinimą: neva dabartis yra praeitį paneigiantis dalykas. Pristatomo tyrimo požiūriu, trauminės patirties naratyvų priešprieša suvokiama ne kaip vienas kitą paneigiantys veiksniai, o kaip dviejų semiosferos struktūrų sisteminio ir abipusio pobūdžio sąveika arba persidengimas. Tiek trauminės patirtys ir jų įprasminimas, tiek jas komunikuojančios semiosferos gali būti suvokiamos kaip nuo konkrečios kultūros ar konteksto priklausomos, atviros, nuolat kintančios, progresuojančios, tačiau vientisos ir sistemiškos struktūros, sąveikaujančios (nors ir nebūtinai randančios bendrą dialogą) su kitomis ženklinėmis struktūromis (pvz., kitais mokslais, idėjomis ar kitomis įprasminimo tradicijomis) ir semiosferoje funkcionuojančiais praeities ženklinių struktūrų (kultūrų) fragmentais.

Teorinio tyrimo modelio paaiškinimas

Remiantis aptartomis teorinėmis prielaidomis buvo parengtas disertacinio tyrimo teorinis modelis, kuris apibendrina ir vizualizuoja disertacijoje taikomą teorinę prieigą.

---

[239] BOYM, Svetlana. Soviet Everyday Culture: An Oxymoron? [interaktyvus] University of Nevada, Las Vegas, 2001 m. Prieiga internete: http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.].

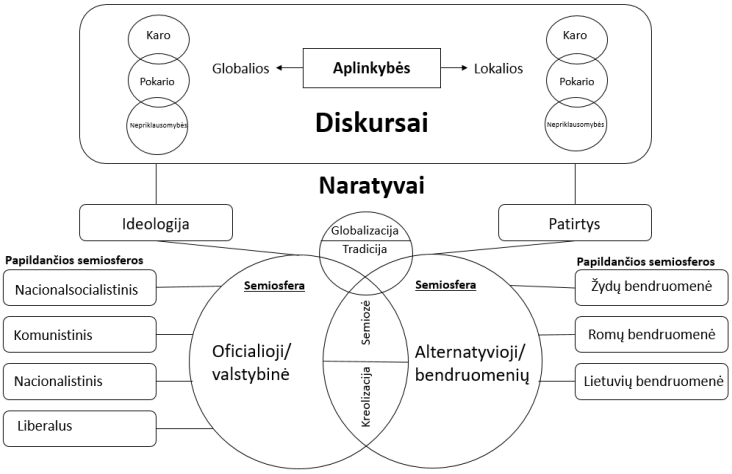

1 pav. *Teorinis tyrimo modelis* (šaltinis: sudaryta autorės).

Disertacinio tyrimo teorinę prieigą apibendrinantį ir vizualizuojantį modelį sudaro du didieji blokai:

1. Naratyvai.
2. Diskursai.

1. Naratyvai disertacijoje suprantami kaip evoliucionuojanti semantinė struktūra, susiformavusi iš patyrimo, žinių, asociacijų, ideologinių implikacijų, dalyvaujančių naratyvo kūrimo, palaikymo ir koregavimo procesuose. Jie yra susiję su semiosferomis, kurios gali turėti sąlytį su ideologijomis ir patirtimis. Išskiriamos dvi semiosferos: oficialioji-valstybinė ir alternatyvioji-bendruomenių. Valstybinė semiosfera yra apibrėžiama kaip politinės ideologijos formuojama ir rėminama ženklų visuma. Tuo tarpu alternatyvioji arba bendruomenių semiosfera suprantama kaip patirčių prasmių kuriama erdvė. Tyrimo kontekste buvo išskirtos trys pagrindinę bendruomenių semiosferą papildančios semiosferos: žydų, romų, lietuvių. Ir taip pat keturios papildančios valstybinę semiosferą: nacionalsocialistinė, komunistinė, nacionalistinė ir liberalioji semiosferos. Didžiosios semiosferos sąveikauja per kreolizaciją ir semiozę. Semiozinė elgsena yra apibrėžiama kaip semiosferų, kurios suprantamos per skirtingų naratyvų veikimą, koegzistavimas viename konfliktinės vienovės veikimo lauke, analizuojant naratyvus per dialogiškumo galimybę globalumo ir lokalumo idėjų kontekste. Kreolizacija yra supranta, kaip skirtingų naratyvų sukurto dialoginio sugyvenimo reikšmių (per)ėmimo ir (per)kūrimo galimybė. Svarbi sąlyga kreolizacijos erdvės kūrimui yra supratimas, kodėl kita semiosfera taip

komunikuoja, kodėl turi kitas praktikas, naudoja kitus simbolius ir kažkuriuose dalykuose galbūt atkartoja tam tikrus kitos semiosferos veiklos mechanizmus. Visos semiosferos neišvengiamai yra veikiamos globalizacijos idėjų ir tradicijų.

2. Diskursai šioje disertacijoje yra suvokiami kaip tam tikro konteksto rėminamo idėjų prasmių ir išraiškos būdas, kurio pagrindu veikia diskurso subjektai, formuodami ir išreikšdami tapatumą. Minėtas tapatumas gali būti susijęs ir su asmenine, ir su socialine aplinka, taip pat su galimybėmis veikti socialinį, politinį, kultūrinį kontekstą. Pavyzdžiui, Holokausto atminties vietų diskursas veikia ne tik paveldo prasme, sąveikaujant vietai ir visuomenei, bet ir formuojant atminties kultūrą, skirtingų bendruomenių santykius, perduodant ir reprezentuojant visuomenės kultūrinį tapatumą. Diskursai nuo naratyvų skiriasi struktūralistiniu požiūriu. Diskursas–struktūravimo procesas, kuriame naratyvas yra perteikiamas. Diskursai yra veikiami tiek globalių aplinkybių (pvz., Antrojo pasaulinio karo, Holokausto), tiek ir lokalių (Holokaustas kulkomis, vietinių gyventojų kolaboravimas nacių okupacijos metais), o su naratyvais siejasi per ideologijas ir per patirtis.

Tyrimo metu buvo išskirti 3 pagrindiniai diskursai, veikę Holokausto atminties vietų naratyvų formavimąsi:

1. Karo metų diskursas: „Žydų klausimo sprendimas“. Masinis žydų naikinimas, priešingai nei kiti genocidai, buvo dokumentuojamas. Tai rodo tiek nacių, tiek ir vietinių administracijų išlikę masinių žudynių planavimo ir eigos dokumentai, trumpos žinutės apie įvykdytus nusikaltimus karo meto spaudoje ne tik Europoje, bet ir Jungtinėse Amerikos valstijose. Žydų tradicija siejasi su rašto tradicija, todėl aukos stengėsi palikti kiek įmanoma daugiau užrašų, dokumentuojančių to meto įvykius ir asmeninius išgyvenimus. Nacių vykdoma totalinio pasmerktųjų sunaikinimo anonimizacija – aukų tapatybės sunaikinimas tiek fizinėmis priemonėmis (kalinių identifikacija pagal numerį, aukų kūnų sudeginimas slepiant nusikaltimo pėdsakus ir pan.), tiek diskursine prieiga (aukas įvardijant skaičiais, ekshumuotus nužudytųjų kūnus – figūromis, masines žydų žudynes – „žydų klausimo sprendimu“). Masinių žudynių vietos tuometiniame diskurse vadinamos kaip bazė (pvz., Paneriuose), fortai (Kauno IV, VII ir IX fortai) arba tiesiog duobės, miškas, griovys, tranšėja ir pan., tokiu būdu fiziškai žudant bendruomenę kartu su atmintimi apie ją.

2. Pokarinis diskursas: „Taikių tarybinių piliečių“ aukos. Antroji sovietinė okupacija ir okupacinės valdžios masinių žydų žudynių vietų vertinimas per „tarybinių piliečių“ kaip *Didžiojo tėvynės karo* aukų prizmę, legitimuojant okupacijos teisėtumą, kaltės suvertimas išskirtinai vokiečiams

tiko visoms vokiečių okupuotoms šalims, nes jis neeskalavo istorinės, teisinės ir moralinės atsakomybės už dalyvavimą Holokauste klausimo[240]. Tiesiogiai archyvinė medžiaga nebuvo prieinama, visuomenę ji pasiekdavo per sovietų valdžios cenzūruojamus dokumentų rinkinių leidimus, kuriuose žydų masinių žudynių vietoms, išgyvenusiųjų patirtims skiriamas dėmesys buvo neišsamus, fragmentiškas, nes išgyvenusiųjų patirtys nebuvo laikomos objektyviomis žiniomis. Dėl šios priežasties minėtos patirtys išliko privačioje erdvėje, perdengdamos oficialųjį diskursą, apeliuojant į moralinę išnaikintos bendruomenės teisę lankyti nusikaltimo vietas, tokias kaip kapinės, kuriose yra gedima nužudytųjų artimųjų. Ankstyvojo pokario laikotarpiu Holokausto suvokimui didelę įtaką darė nacių nusikaltėlių pokario teismai, kaip, pavyzdžiui, A. Eichmann'o teismo procesas, paskatinę Europos visuomenes atsigręžti į aukas ir ilgainiui įgalinęs liudijimą tapti vienu svarbiausiu Holokausto patirties atminties šaltinių. Taip pat dėl šio proceso nusikaltėlių įvardijimą iš centralizuoto lygmens buvo perkeltas į personalizuotą, atkreipiant dėmesį ir į kolaboravusius Antrojo pasaulinio karo metais, liudininkus bei jų elgesio motyvus.

Reikia paminėti, kad karui pasibaigus Holokaustas Vakarų Europoje buvo universalizuotas, akcentuojami nacių nusikaltimai žmonijai. Jis turėjo tapti pamoka žmonijai, kaip niekada nepasikartosiantis įvykis pasaulio istorijoje. Žydų valstybės įkūrimas buvo tam tikros pokario savimonės Jungtinėse Tautose pagrindimas ir įėjo ir į tarptautinį diskursą. A. Eichmann'o teismo procesas, 1978 m. JAV pastatytas mini televizijos serialas „Holokaustas", 1985 m. pasirodęs Claude'o Lanzmann'o devynių valandų trukmės dokumentinis filmas „Shoah" stipriai keitė Holokausto atminties politiką ir retoriką Vakaruose. Į šiuos pokyčius, švelnindama diskursą Holokausto atminties vietų atžvilgiu, Sovietų sąjunga turėjo atsižvelgti jau nebe ribojimo politikos, o atsargaus pakantumo išgyvenusios bendruomenės praktikoms, rėmuose.

3. Nepriklausomybės diskursas: „Never Again". Sovietų sąjungos griūtis žymi diskurso pasikeitimą nuo „tarybinių piliečių" tragedijos į žydų katastrofą. Atsivėrus archyvams, dėmesys nuo nacių nusikaltimų nukrypo link vietinių kolaborantų ir masinių žydų žudynių dalyvių Rytų Europoje, ne išimtis – Lietuva. Todėl ankstyvuoju nepriklausomybės laikotarpiu tyrimai buvo daugiau periferizuoto pobūdžio, suteikiantys galimybę identifikuoti nusikaltimo eigą, lokalizuoti naujas vietas, įvardinti aukas ir nusikaltėlius,

[240] STASIULIS, Stanislovas. Holokaustas Lietuvoje: žvilgsnis į Vakarų istoriografijos diskursą. In *Lietuvos istorijos studijos* (40), 2017, p. 102.

kelti į viešumą nužudytų žydų turto klausimą. Masinių žydų žudynių vietos sulaukė daugiau dėmesio: vyko tvarkymo darbai bendromis valstybinių institucijų, žydų bendruomenės ir užsienio partnerių pastangomis. Ilgainiui didžioji dauguma vietų įgavo valstybės saugomo objekto statusą. Žydų bendruomenės atstovų iniciatyva buvo pakeisti paminkliniai užrašai, pastatyti nauji paminklai, įvardijantys žydų aukas ir minintys vietinių kolaborantų dalyvavimą žudynėse. 1997 m. Lietuvoje įsteigta Tarptautinė komisija nacių ir sovietų nusikaltimams tirti inicijavo Holokausto švietimo programas, įsteigė virš 100 Tolerancijos centrų, aktyviai prisidedančių prie Holokausto atminties palaikymo praktikų. Tapusi Europos Sąjungos nare, Lietuva buvo pakviesta į Tarptautinį Holokausto atminties aljansą (IHRA), vienijantį vyriausybes ir specialistus tam, kad visame pasaulyje stiprintų, remtų ir skatintų švietimą apie Holokaustą, jo atminimą ir tyrimus bei vykdytų 2000 m. Stokholmo deklaracijos ir 2020 m. Ministrų deklaracijos įsipareigojimus[241]. Veikimas bendraeuropiniame Holokausto atminties išsaugojimo, švietimo ir tyrimų skatimo kontekste darė neabejotiną įtaką diskurso kaitai. Nors lietuviškasis viešasis diskursas apie dalies lietuvių dalyvavimą Holokauste ir tai, kas turėtų būti už jį atsakingas bei kokia turėtų būti toji atsakomybė, išlieka kaip viena iš visuomenę skaldančių temų, tačiau latentinio antisemitizmo apraiškos Lietuvos valstybiniame lygmenyje yra aiškiai netoleruojamos.

2.2. Tyrimo metodologijos ir duomenų rinkimo proceso pristatymas

Tyrimų apie Holokausto atminties vietų komunikaciją Lietuvoje nėra atlikta, tačiau esama darbų, kuriuose žvelgiama į trauminio paveldo vietas, kaip į tamsiojo turizmo plėtojimo būdą, analizuojami politines represijas bei Holokaustą išgyvenusių asmenų psichologinių traumų padariniai, aktualinamas šeimos atminties perdavimas, pristatoma trauminių patirčių įtaka tapatybės kaitai. Tyrimų autoriai, norėdami gauti išsamesnius tyrimų rezultatus, rėmėsi moksline literatūra, atliko kiekybines ir kokybines informantų apklausas. Trūkstant tyrimų apie tai, kaip skirtingi naratyvai rėmina Holokausto atminties vietą ir kokį poveikį Holokausto atminties vietų komunikacija daro visuomenei, buvo atsižvelgta į jau atliktus bendruomenių

---

[241] IHRA gairės dėl Holokausto tyrimams, švietimui ir atminimui svarbių dokumentų nustatymo [interaktyvus]. 2021 m. lapkričio 10 d. Prieiga internete: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/2022-09/IHRA%20gair%C4%97s%20d%C4%97l%20Holokausto%20tyrimams%2C%20%C5%A1vietimui%20ir%20atminimui%20svarbi%C5%B3%20dokument%C5%B3%20nustatymo.pdf [žiūrėta 2023 m. gegužės 20 d.].

patirtis bei atmintis, jų perdavimą ir aktualinimą pristatančius tyrimus formuojant tyrimo tikslą, klausimus ir imtį.

Kuriant tyrimo metodiką buvo pasinaudota 2022 m. pasirodžiusiu L. Vervečkienės straipsniu[242], kuriame pateikiami 2018–2020 m. surinkti empirinio Lietuvos atvejo tyrimo duomenys apie mnemoninės socializacijos erdvės santykį su netolima, bet neišgyventa praeitimi, sudėtingų buvusių režimų atminties perdavimo aspektai, atminties tarpininkų vaidmuo ir santykio su kolektyvine atmintimi formavimo momentai. Taip pat 2014 m. D. Leinartės, L. Žilinskienės, S. Kraniauskienės, I. Šutinienės, I. Gečienės[243] monografija, pristatančia 2010–2011 m. surinktų sovietmečio atminties pasakojimų gyvenimo istorijose analizės duomenis, perteikiančius asmeninę patirtį kolektyvinėje atminties erdvėje. Tyrimo metodika pastiprino ir 2020 m. R. Reches[244] monografija, kurioje analizuojama sociumo įtaką Holokaustą išgyvenusiųjų patyrimų refleksijai.

Dokumentų turinio ir istoriografijos analizės kontekste Holokausto atminties vieta, kaip komunikacijos objektas, įvardijama kaip procesas, kuriame bendrą vardiklį turinčios trauminės patirtys (praeitis), sąveikaudamos tarpusavyje Holokausto atminties (dabartis) erdvėje, persidengia priklausomai nuo skirtingų atminties bendruomenių komunikacijos intencijos ir poreikio bei evoliucionuoja, rėmindamos Holokausto vietą. Naratyvų rėmų schema yra suprantama kaip įrankis, jungiantis individualią interpretaciją su bendruomenės žiniomis. Minėtos schemos veiklos tyrimai leidžia suprasti mokslinių tekstų vertimą, neprofesionalių žinių bei tekstų kūrimą ir jų pakartotinį panaudojimą neprofesionalioje bendruomenės praktikoje. Realybėje veikiančių skirtingų semiosferų komunikuojami persidengiantys naratyvai, rėminantys Holokausto atminties vietą, geriausiai atsiskleidžia per interviu.

Empiriniam tyrimui atlikti buvo taikytas kokybinio tyrimo dizainas. Aprašomas tyrimas buvo atliekamas dviem etapais: pirmajame vykdomas empirinių duomenų rinkimas, o antrajame – empirinių duomenų analizė.

---

[242] VERVEČKIENĖ, Liucija. Atmintis šeimoje: teoriniai aspektai ir buvusio režimo atminties perdavimo tyrimo įžvalgos. In *Politologija* 3, 107, 2022, p. 8–55.

[243] LEINARTĖ, Dalia, ŽILINSKIENĖ, Laima, KRANIAUSKIENĖ, Sigita, ŠUTINIENĖ, Irena, GEČIENĖ, Ingrida. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.

[244] RECHES, Ruth. *Holokaustą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimas.* Vilnius: Slinktys, 2020.

Empiriniai duomenys ir jų rinkimas

Tyrime buvo naudojami du empirinių duomenų masyvai:

- dokumentai;
- interviu.

Tyrimui reikalingi duomenys buvo renkami iš kelių pagrindinių dokumentų masyvų, kurie skirstomi į šias grupes:

- archyvuose saugomi oficialūs dokumentai;
- publikuoti oficialūs dokumentai;
- periodinių leidinių publikacijos;
- atsiminimai, dienoraščiai.

Dokumentai buvo renkami 2016–2020 m. atminties institucijose Lietuvoje, Izraelyje, Jungtinėse Amerikos Valstijose, Vokietijoje. Tyrime daugiausiai naudojamasi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA), Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LLMA), Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA), Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje archyve (toliau – YV), Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus archyve (toliau – USHMM), YIVO žydų tyrimų instituto Niujorke archyve (toliau – YIVO), Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos nekataloguotoje Judaikos kolekcijoje (toliau – LNMB JK), Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LMAVB RS), Lietuvos literatūros ir meno archyve, Vilniaus regioniniame valstybės archyve, Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejuje, Ukmergės kraštotyros muziejaus fonduose, Šiuolaikinės istorijos instituto (tolau – IfZ) Miunchene archyve saugomais dokumentais.

Tyrimui svarbūs šaltiniai, kurie yra susiję su masinių žydų žudynių vietų atsiradimu, priežiūra ir požiūriu į jas, su pokarine valstybine antisemitine politika ir žydų bendruomenės pastangomis įprasminti traumines patirtis bei jas pristatyti visuomenei skirtingais laikotarpiais ir būdais.

Apžvelgiant archyvinius šaltinius chronologiškai, išskiriami Lietuvos centrinio valstybės archyvo LTSR Vidaus Reikalų Ministerijos (1940–1941 m.) fondo R-756, Antinacinės rezistencijos spaudos kolekcijos fondo R-599, Lietuvos aktyvistų fronto fondo R-793, Lietuvos generalinės srities pavienės policijos tarnybos ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje (1941–1944 m.) fondo R-683 dokumentai, tyrime padėję dekonstruoti požiūrio į kitataučius, kaip etninių lietuvių priešus, raidą, įgavusią radikalių raginimų, o pirmosiomis nacių okupacijos dienomis virtusių realiais veiksmais prieš žydų bendruomenės narius.

Vienus iš ankstyviausių šaltinių, pristatančių masinių žydų žudynių vietų atsiradimą, išskirčiau Lietuvos centrinio valstybės archyvo Vyriausios

sveikatos valdybos fondo R-627 dokumentus apie masinių žudynių vietų stovį Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvoje. Nuo 1941 m. pabaigos tokių vietų tvarkyba buvo vietinės savivaldybės rankose, todėl Vyriausios sveikatos valdybos veikla buvo glaudžiai susijusi su vietinių savivaldybių bei apskričių vyriausiųjų gydytojų teikiama informacija. Minėtos valdybos susirašinėjimą tarp apskričių policijos viršininkų, valsčių viršaičių, apskričių vyriausiųjų gydytojų dėl žydų masinių žudynių tvarkymo, priežiūros, higienos normų užtikrinimo ir bendro vietinių gyventojų požiūrį į vietas atskleidė Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondo R-500 Lietuvos generalinės srities Trakų apskrities viršininko, R-1436 Alytaus apskrities viršininko, R-685 Vilniaus miesto ir apskrities viršininko dokumentai.

Pokarinių masinių žudynių vietų situaciją tyrime atkleisti padėjo dokumentai saugomi keliose atminties institucijose tiek Lietuvoje, tiek užsienyje. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriaus fondo F. 159 Hitlerininkų piktadarybėms tirti respublikinės komisijos aktai (1941–1945 m.) padėjo rekonstruoti Respublikinės Lietuvos TSR Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti vykdomą veiklą ekshumuojant masinių žydų žudynių vietas. Šios komisijos pakomisijos buvo įsteigtos 22 apskrityse ir 4 miestuose. Svarbiausias daugelio pakomisijų pasiektas veiklos rezultatas – identifikuoti, lokalizuoti ir pateikti masinių žudynių vietų aprašymai, parengti taip pat ir apklausus vietinius gyventojus, bandymai įvardinti aukas, o taip kartais net pateikti topografiniai vietovės planai. Pakomisijų surinkta informacija buvo siunčiama Respublikinei Lietuvos TSR Ypatingajai komisijai, kuri visą medžiagą perduodavo Valstybinei Ypatingajai komisijai Maskvoje. Pastarosios komisijos dokumentai yra saugomi Valstybiniame Rusijos Federacijos archyve, kuris jau ilgą laiką nėra prieinamas tyrėjams, tačiau su dokumentų kopijomis galima susipažinti Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus archyve. Šio archyvo fondo RG-22.002M Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių-fašistų nusikaltimams, įvykdytiems sovietų teritorijoje SSRS tirti bylose gausu informacijos apie masinių žudynių vietas, yra minimos romų, lietuvių ir lenkų aukos, sovietiniai karo belaisviai, išsakomas tiek tuometinės valdžios, tiek vietinių gyventojų požiūris į tokio pobūdžio vietas.

Dar viena svarbi dokumentų grupė yra susijusi su Holokaustą išgyvenusios bendruomenės pastangomis įkurti Žydų muziejų Vilniuje – vienintelį tokio pobūdžio visoje Sovietų Sąjungoje, kuris pristatytų pokarinei visuomenei žydų bendruomenės netektis. Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus archyvo fondo RG-22.028M

Antifašistinio komiteto (1942–1948 m.) dokumentai yra susiję su pokariniu Holokaustą išgyvenusios žydų bendruomenės bandymu įsitvirtinti sovietinėje Lietuvoje, pastangomis per Žydų muziejų Vilniuje memorializuoti trauminę patirti, taip pat vieno iš muziejaus steigėjų A. Suckeverio susirašinėjimas su Antifašistinio komiteto Maskvoje atstovais dėl bendradarbiavimo ir palaikymo. YIVO žydų tyrimų instituto Niujorke archyvo A. Suckeverio ir Š. Kačerginskio kolekcijos R. 223.1 f. 449, 453, 454 dokumentai leidžia susipažinti su Vilniaus gete įsteigtos bibliotekos, muziejaus ir kitų žydų kultūros įstaigų veikla 1941–1943 m. Reikia paminėti, kad dėl sudėtingo dokumentų prieinamumo, taip pat ir dėl kalbos barjero, jie nėra gerai žinomi vietiniams tyrinėtojams. Tyrimui svarbūs Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos TSR Saugumo komiteto (KGB) fondo K-1, ap. 10 Žydų muziejaus Vilniuje veiklos stebėjimo dokumentai, Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje archyvo Iljos Erenburgo kolekcijos P. 21, b. 8 pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje direktoriaus J. Gutkovičiaus susirašinėjimo su Antifašistinio komiteto Maskvoje vadovu I. Erenburgu dėl muziejaus veiklos ir ekspozicijos rengimo dokumentai, Šmerelio Kačerginskio kolekcijos P. 18 dokumentai, susiję su jo veikla Žydų muziejuje. Taip pat minėtame archyve saugoma Kibbutz Ha'artzi dokumentų archyvo O.46 medžiaga, susijusi su Komisijos žydų kultūros dokumentams rinkti ir sistematiškai apdoroti prie LTSR LKT veikla, kurios kolekcijų pagrindu buvo įkurtas ir Žydų muziejus Vilniuje. Lietuvos literatūros ir meno archyvo Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR ministrų tarybos fonde nr. 476 gausu dokumentų, susijusių su pokarinė žydų bendruomenės pastangomis įmemorialinti traumines patirtis per muziejines veiklas bei tuometinės valdžios ribojamąjį požiūrį į bendruomenės tęstines atminties praktikas.

Tyrime nagrinėjami Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos TSR Ministrų tarybos fondo R-754 dokumentai ir Lietuvos TSR Liaudies švietimo ministerijos fondo R-762 dokumentai apie Žydų muziejaus Vilniuje veiklą ir uždarymą. Taip pat aktualūs Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto fondo 1771 ir jau minėto Lietuvos literatūros ir meno archyvo fondo 476 dokumentai apie Žydų muziejaus Vilniuje veiklą ir uždarymą bei kolekcijų perdavimą kitiems muziejams; Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos TSR valstybes saugumo komiteto (KGB) fondo K-1 dokumentai, susiję su represinių struktūrų veikla Žydų muziejaus Vilniuje atžvilgiu.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos tyrimų skyriaus nekataloguota Vilniaus žydų muziejaus dokumentų kolekcija (1944–1949), kurios didžioji dauguma dokumentų yra jidiš kalba, leido susipažinti

su Holokaustą išgyvenusiųjų pastangomis surinkti, išsaugoti, tirti ir pristatyti visuomenei žydų kultūros paveldo objektus ankstyvaisiais pokario metais. Lietuvos centrinio valstybės archyvo Religijų reikalų tarybos prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos fondo R-181 dokumentai šalia oficialios vietinės valdžios pozicijos Holokausto vietų atžvilgiu atskleidė aktyvų žydų bendruomenės susirašinėjimą dėl naikinamo žydų kultūrinio ir religinio paveldo, žydų masinių žudynių vietų lankymo ir aukų atminimo išsaugojimo. Analizuojant šio fondo dokumentus, buvo pastebėta, kad Religinių kultų reikalų taryba prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos, nors ir laikėsi bendro reglamento žydų masinių žudynių vietų požiūriu ir ribojančios politikos žydų bendruomenės atžvilgiu, tačiau dažnu atveju Holokausto aukų atminimas, ypač rajonuose, turėjo mažiau kontrolės formų nei didžiuosiuose Lietuvos miestuose.

Objektyviau įvertinti politinį ir kultūrinį kontekstą bei plačiau suvokti sovietų valdžios formuojamą hegemoninį naratyvą, padėjo Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje skaitmeninio fotoarchyvo ikonografinė medžiaga, kurią sudaro virš 300 vienetų Holokausto atminties vietų atvaizdų. Visi atvaizdai į archyvą pateko iš asmeninių repatrijavusiųjų į Izraelį kolekcijų. Pasitelkiant minėtą ikonografinę medžiagą buvo galima plačiau interpretuoti žydų bendruomenės atminimo praktikas. Tyrimui informacijos suteikė Josifo Levinsono rinkinys bei Sanios Kerbelio asmeninė nuotraukų kolekcija. Kaip papildomas ikonografinis šaltinis buvo Jad Vašem Holokausto tyrimų centro Jeruzalėje fotoarchyvo Žuvusių ir persekiojamųjų dokumentų kolekcija O.41 ir B. L. Koniuchowskio liudijimų apie Lietuvos žydų likimą fotografijų kolekcija ID 70058 (archyvinė signatūra 2812).

Reikia paminėti ir tyrimui svarbius publikuotus dokumentus bei jų rinkinius. Kaip vertingiausią sovietmečiu išleistą ir visuomenei prieinamą Holokaustą bei masinių žydų žudynių vietas komunikuojantį šaltinį galima būtų išskirti Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos instituto, Archyviniams dokumentams skelbti redakcijos, Archyvų valdybos prie LTSR Ministrų Tarybos ir LTSR centrinio valstybės archyvo išleistą dviejų dalių dokumentų rinkinį „Masinės žudynės Lietuvoje“[245], kurio 1 dalyje skelbiami nacių vadovybės įsakymai ir dokumentai, atspindintys masinių žydų bei komunistų žudynių organizavimą ir vykdymą Kauno, Vilniaus, Panevėžio miestuose bei apylinkėse, lietuvių policijos batalionų veiklą Baltarusijoje. Knygoje pirmą kartą publikuotas vienas svarbiausių Holokausto Lietuvoje

[245] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944):* dokumentų rinkinys (1965), 1 dalis. Vilnius: Mintis; 2 dalis, Vilnius: Mintis, 1973.

dokumentas – SS štandartenfiurerio, 3/A operatyvinio būrio vado Karlo Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raportas vadovybei Berlyne apie minėto būrio masines žudynes Lietuvoje, kuriame nurodoma žudynių vieta ir aukų tautybė, taip pat būdai, kurie užtikrino greitą ir sėkmingą masinio naikinimo įgyvendinimą. Reikia pasakyti, kad dauguma publikacijų, pasirodžiusių tuometinėje spaudoje, tiesiogiai ar netiesiogiai rėmėsi šiuo dokumentu, kuris ir iki šių dienų išlieka vienu svarbiausių Holokausto eigos šaltinių. Knygos antros dalies IV skyriuje „Masinių žudynių vietos“ pirmą kartą visuomenei pristatyti nacių laikotarpio dokumentai, liudijantys sanitarinę pastarųjų vietų būklę, taip pat pateiktas masinių žudynių vietų žemėlapis ir knygos autorių sudarytas 200 masinių žudynių vietų sąrašas, neįvardijant aukų, o tik nurodant jų skaičių bei žudynių datą. Svarbu pažymėti, kad su necenzūruota, darbine šio leidinio parengimo medžiaga galima susipažinti Lietuvos ypatingojo archyvo fondo 3377, ap. 55, kurioje yra gausu informacijos apie leidinyje nutylimą aukų tautybę. Reikia pridurti, kad tarp sąraše minimų vietų (miškų, žvyrduobių, daubų, miestų, laukų ar plento pakraščių) yra įvardinta ir 15 senųjų žydų kapinių, kuriose buvo įvykdytos masinės žudynės. Akylas tyrinėtojas nesunkiai galėjo susieti 3/A operatyvinio būrio vado K. Jäger'io raportą su 200 masinių žudynių vietų sąrašu ir pamatyti, kad didžiojoje daugumoje vietų buvo nužudyti žydai, apie kuriuos viešajame diskurse buvo nutylima. 6–7 dešimtmetyje „Minties“ leidykla dokumentinės medžiagos Lietuvos TSR Centrinio archyvo ir Kauno IX forto sukauptų kolekcijų pagrindu išleido knygelių[246], skirtų didžiausioms masinių žudynių vietoms Lietuvoje – Paneriams, Kauno IX fortui, kur gana ribotai, tačiau buvo galima rasti informacijos apie žydų masines žudynes, kurios pateikiamos „buržuazinių nacionalistų“, naikinančių „taikius tarybinius piliečius“, kontekste, nesiekiant istorinės tiesos atstatymo. „Taikių sovietinių piliečių“ naikinimo klišės[247], išnaudojant visuotinę „lietuvių buržuazinių nacionalistų“, prisidėjusių prie masinio naikinimo, formavimą parodo išleista archyvinių

---

[246] КАПЛАНАС, Осиас. Девятый форт обвеняет. Вильнюс: издательство «Минтис», 1964; *Panerių memorialas*. Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus filialas. Vilnius: Mintis, 1966; EGLINIS-ELINAS, Mejeris. *Mirties fortuose*. Vilnius: Mintis, 1966; *Ir be ginklo kariai*. S. Binkienė (ed.). Vilnius: Mintis, 1967; ELINAS, Mejeris, GELPERNAS, Dmitrijus. *Kauno getas ir jo kovotojai*. Vilnius: Mintis, 1969; KAPLANAS, Osias. *IX fortas kaltina*. Vilnius: Mintis, 1970; КАПЛАНАС, Осиас. Девятый форт обвеняет. Вильнюс: издательство «Минтис», 1977; BISTRICKAS, Stasys. *Ką ošia ošia Panerių pušys*. Vilnius: Mintis, 1977.

[247] BULAVAS, Juozas. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944*). Vilnius: LTSR Mokslų akademijos centrinė biblioteka, 1969, p. 272.

dokumentų „Faktai kaltina" serija[248] bei dokumentų rinkinys „Nacionalistų talka hitlerininkams"[249], kur Holokaustas ne neigiamas, bet jo išskirtinumas yra sąmoningai niveliuojamas.

Disertacijoje taip pat yra remiamasi skelbtais dienoraščiais ir prisiminimais kaip svarbiu karo ir pokario rekonstrukcijos įrankiu[250]. Taip pat nacių bei sovietų okupacijos laikotarpio publikacijomis spaudoje. Galimybė susipažinti su Raudonosios armijos spauda Antrojo pasaulinio karo metais buvo prieinama Jad Vašem Holokausto tyrimo centro Jeruzalėje archyvo Iljos Erenburgo kolekcijos fonde P. 21. Nacių okupacinės valdžios leisti dienraščiai „Wilnaer Zeitung" ir „Kauener Zeitung" padėjo geriau įvardinti tuometinio

---

[248] *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai žudikai Kretingoje*. [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija]. Serija Faktai kaltina, 1. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. Serija Faktai kaltina, 2. B. Baranauskas, G. Erslavaitė (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. [2-as papildytas leid.]. Serija Faktai kaltina, 2. B. Baranauskas ir G. Erslavaitė (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. [3-as papildytas leid.]. Vilnius: Mintis, 1983; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*. Serija Faktai kaltina, 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*. Serija Faktai kaltina, 4. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*. Serija Faktai kaltina, 5. B. Baranauskas, J. Vicas (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; *Archyviniai dokumentai: Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*. Serija Faktai kaltina, 6. V. Ditkevičius (ed.). Vilnius: Mintis, 1964; *Archyviniai dokumentai: „Geležinis vilkas"*. Serija Faktai kaltina, 7. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Mintis, 1965; *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai parašiutininkai*. Faktai kaltina, 8. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Mintis, 1966; *Archyviniai dokumentai*: *Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis*. A. Vabalas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

[249] *Nacionalistų talka hitlerininkams.* Vilnius: Mintis, 1970.

[250] KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004; SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis 1941–1943 m*. Vilnius: Lietuvos gyventojų rezistencijos ir genocido tyrimų centras, 2012; ŠURAS, Gregorijus. *Vilniaus geto kronika 1941–1944*. Vilnius: Era, 1997; RUBINSONIENĖ-GINAITĖ, Sara. *Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*. Vilnius: Margi raštai, 1999; КОРЧАК, Ружка. *Пламя под пеплом*. Тель-Авив: Алия, 1977; МАРГОЛИС, Рахиль. *Немного света во мраке*. Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 2006.

diskurso tendencijas. IfZ instituto Miunchene archyvo „Jewish Telegraph Agency“ Wiener Library spaudos iškarpos fondo MZA 1/158, 3 E3 periodinės spaudos kopijos suteikė galimybę sužinoti žydų masinio naikinimo vietų naratyvus komunikuojamus Jungtinėse Amerikos Valstijose.

Apibendrinant galima pasakyti, kad nors oficialiai sovietinė valdžia apie masinių žudynių vietas Sovietų Sąjungos teritorijoje (įskaitant ir Lietuvą) spaudoje rašė jau pirmaisiais Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungoje mėnesiais[251], archyviniai dokumentai liudija, kad šis darbas buvo tęsiamas visos nacių okupacijos metu ir jai pasibaigus. Pažymėtina, kad žydų masinių žudynių atžvilgiu susiklostė absurdiška situacija, nes žydų aukos, kaip totalų naikinimą patyrusi visuomenės grupė, buvo įvardijamos tik fragmentiškai, geriausiu atveju teigiant, kad žydai, kaip ir visi kiti „taikūs tarybiniai piliečiai“, patyrė nacių organizuotų žudynių mastą. Ir būtent šią tendenciją atspindi oficialūs dokumentai. Analizuojant archyvinius dokumentus galima pastebėti, lokalių aplinkybių diktuojamus vietinės valdžios bandymus įtikti globaliam ideologiniam diskursui ir išlikti nuosaikiam paraleliai einančiam, nors ir ideologijos rėminanamam, bet per patirtis konstruojamam alternatyviam diskursui. Šiuos persidengimus atskleisti buvo įmanoma tik pasitelkus gausią Lietuvos ir užsienio archyvų medžiagą.

Antrame tyrimo etape buvo atlikti interviu, siekiant nustatyti, kaip veikia persidengiantys naratyvai ne tik dokumentų, bet ir praktiniame, gyvosios atminties lygmenyje, kaip jie susisiekia, disonuoja ar rezonuoja su oficialiuoju naratyvu arba skirtingų bendruomenių tarpusavyje.

Tiriamojo interviu metodas – „tyrėjo inicijuotas dviejų asmenų pokalbis (šiuo atveju pokalbis suprantamas kaip interviu technika, todėl neturėtų būti laikomas atskiru tyrimo metodu), kurio tikslas yra surinkti tyrimo uždaviniams reikalingą informaciją“[252]. Metodas, nors ir keliantis „nemažai psichologinių niuansų, susijusių su įvairiomis bendravimo formomis bei tyrėjo sugebėjimu išklausyti tiriamąjį“[253], leidžia atskleisti respondentų

---

[251] V. Sobolevo straipsnio iškarpa iš laikraščio „Вперед на врага“ apie žydų žudynes Utenoje ir Telšiuose. 19/01/1944, 08/12/1944. YV, f. P. 21, file number 195, item ID 9442389; straipsnių iškarpos iš laikraščio „Вперед на врага“ apie žydų žudynes Marijampolėje ir Pilviškiuose. 24/08/1944–10/10/1944. YV, f. P. 21, file number 304, item ID:9454790; 4 straipsniai iš laikraščio „Боевое знамя“ apie žydų žudynes Baltarusijoje, Latvijoje, Ukrainoje. 05/12/1943–14/08/1944. YV, f. P. 21, file number 296, item ID9454523.

[252] KARDELIS, Kęstutis. *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016, p. 255.

[253] Ibid., p. 256.

požiūrius, interpretuoti duomenis, o ne vertinti jų teisingumą ir reprezentatyvumą.

Tyrimui atlikti buvo pasirinktas kryptingo tipo interviu, kreipiant dėmesį į respondento atsakymus apie situaciją, žinomą abiem pusėms dar prieš interviu, o respondento pateikti atsakymai leidžia tyrėjui spręsti, ar pasitvirtino iškelta hipotezė, ar ne[254]. Kokybinė interviu prieiga, kuri, priimant interviu kaip tarpasmeninę patirtį, bet ne sandorį, leidžia suprasti ir interpretuoti respondentų vidinį pasaulį ir suteikia galimybę apibūdinti konkrečias situacijas išvengiant apibendrinimų, padeda susitelkti ties konkrečiomis problemomis nenukrypstant nuo tikslo[255]. Metodo patikimumą užtikrina interviu gavėjo kvalifikacija, komunikaciniai gebėjimai, noras bendrauti su respondentais bei tiriamojo nuoširdumas atsakant į klausimus. Objektyvumo išlaikymą užtikrina reglamentuotų reikalavimų laikymasis, todėl tokiam tyrimui reikia pasirengimo: tyrėjas turi būti susipažinęs su respondentų veiklos sritimi, o dar geriau jeigu juos asmeniškai pažįsta. Prieš atliekant interviu buvo atsižvelgta į tris kriterijus reikalingus tyrėjui: pasitikėjimas (draugystė, bendro tikslo siekimas, viršijantis asmeninį ego), smalsumas (žinių siekimas ir noras išgirsti kitų nuomones, siekis tobulėti), natūralumas (poveikio nedarymas, netrukdymas respondentui reikšti nuomonę)[256]. Todėl informantais buvo pasirinkti asmenys, kuriuos disertacijos autorė pažįsta nuo 1999 m. ir yra susijusi profesiniais bei visuomeniniais ryšiais. Būtent tai padėjo užtikrinti interviu patikimumą, sumažinant visas galimas paklaidas, kylančias ir dėl respondento asmens, ir dėl tyrėjo kaltės, nes neiškilo tyrėjo nuomonės ar požiūrio į tiriamuosius reiškinius dominavimo ar noro gauti pageidaujančius, atitinkančius hipotezę atsakymus arba respondento noro įtikti tyrėjui, religinių įsitikinimų ar etninių skirtumų ir kt. Paklaidos galimybę sumažinti taip pat padėjo ir aiškiai formuojami klausimai, laikantis reglamento, kad respondentas suprastų apie ką yra kalbama[257].

Sudarant interviu klausimyną buvo remtasi teorine dalimi, taip pat buvo atsižvelgta į tyrimo metodikos dalyje paminėtus kitų autorių tyrimus. Interviu metu buvo pasirinktas klausimų su atsakymais tipas, kai neribojama nei forma, nei turinys ir respondentas į konkretų klausimą gali atsakyti labai įvairiai. Tokių „klausimų privalumai: suteikia galimybę lanksčiau vesti

---

254 Ibid., p. 257.
255 Ibid., p. 258.
256 Ibid., p. 259–260.
257 Ibid., p. 261.

interviu, t. y. atsižvelgti į atsakymą, formuluoti kitą klausimą, išsiaiškinti niuansus, sužinoti tiriamojo asmens žinių gylį ir pan. Tačiau taip klausinėjant gali iškilti netikėtų atsakymų, galinčių pakeisti hipotezę. Prie šios rūšies klausimų priskiriami „piltuvėlio“ tipo klausimai: iš pradžių pateikiamas platesnis temos klausimas, o po to – temą siaurinantys, detalizuojantys klausimai“[258] (pvz., Kada pirmą kartą sužinojote apie žydų žudynių vietas? Kada pirmą kartą apsilankėte? Kokia tai buvo vieta?). Klausimai respondentams buvo pateikti dviem būdais: tiesioginiu (pvz., Kada pirmą kartą apsilankėte masinių žudynių vietoje?) ir aplinkiniu būdu (pvz., Kas paskatintų didesnį visuomenės susidomėjimą žydų žudynių vietomis?), kai dominantis klausimas (Kaip realiai atrodo nesusikalbėjimai tarp naratyvų?) yra išsiaiškinamas netiesioginiu būdu. Buvo vengiama bendro pobūdžio neapibrėžtų klausimų (pvz., Ką jūs manote apie tai?), vengiant sukelti respondento įtarumą. Išryškėjus respondentų angažuotumo skirtumams tyrimo metu, nenukrypstant nuo pasirinkto metodo galimybių, teko patikslinti ir papildyti klausimus, tokiu būdu gaunant kuo įdomesnę empirinę medžiagą. Nors tyrimo eigoje atsirado ir daugiau klausimų, tačiau trys pagrindinės tyrimo temos (1. Asmeninis santykis. 2. Kolektyvinė elgsena. 3. Skirtingų naratyvų komunikacijos bruožai) padedančios suprasti Holokausto atminties vietų komunikacijos mechanizmus, išliko nepakitusios.

Informantų imties sudarymas, atrankos kriterijai

Duomenys kokybiniam tyrimui buvo renkami 2016–2023 m. Tiriamajam interviu buvo pasirinkti trijų bendruomenių atstovai. Dvi iš jų – žydai ir romai, turintys specifinį santykį su Holokausto vietomis: abi bendruomenės patyrusios Holokaustą, romų bendruomenės nariai buvo žudomi masinių žydų žudynių vietose. Trečioji – lietuvių bendruomenė – tyrime pasirinkta kaip didžiausia Lietuvos bendruomenė.

Buvo atlikta septyniolika tiriamojo tipo kryptingų, pusiau struktūruotų interviu su:

1. Žmonėmis išgyvenusiais Holokaustą: Fania Jocheles-Brancovskaja (buvusia Vilniaus geto kaline, pogrindžio kovotoja ir partizane), Dita Zupavičiene-Šperlingiene (buvusia Kauno geto ir Štuthofo koncentracijos stovyklos kaline), Sore Voloshin-Kalivatch (buvusia Vilniaus geto kaline ir partizane), Fruma Vitkinaite-Kučinskiene (buvusia Kauno geto kaline),

[258] KARDELIS, Kęstutis. *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016, p. 260.

Rachile Danzing-Kostanian (išgyvenusia Holokaustą evakuacijoje Udmurtijoje).

2. Žmonėmis, kurie kalba apie Holokausto atminties vietas visuomenėje:

A. Žydų bendruomenės nariais: Ukmergės žydų bendruomenės pirmininku Artūru Taicu, Kauno žydų bendruomenės pirmininku Gercu Žaku, Šiaulių žydų bendruomenės pirmininku Sania Kerbeliu.

B. Romų bendruomenės nariais: Romų visuomenės centro vadove Svetlana Novopolskaja.

C. Memorialinių muziejų darbuotojais: Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Panerių memorialo vadovu, istoriku Mantu Šikšnianu, muziejaus „Dingęs Štetlas“ ekspozicijos vyriausiąja kuratore, istorike Milda Jakulyte.

D. Atminties bendruomenių nariais, turinčiais tiesiogines savo veiklos sąsajas su masinių žudynių vietomis: Istorijos instituto Miestų tyrimo skyriaus vadovu, archeologu Sauliumi Sarcevičiumi, 2016–2019 m. atlikusiu archeologinius tyrimus masinių žudynių vietoje Paneriuose, Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti Švietimo programų koordinatore, sekretoriato vadovo pavaduotoja Ingrida Vilkiene, organizuojančia ir aktyviai dalyvaujančia Holokausto atminimo renginiuose masinių žudynių vietose, Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Judaikos tyrimo centro vadove, žydų istorijos ir kultūros tyrinėtoja Lara Lempertiene, Istoriku, edukatoriumi, gidu ir buvusiu Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Istorijos skyriaus vadovu Ilja Lempertu, vienu iš Lietuvos Helsinkio grupės steigėju Eitanu Finkelšteinu, Elvyra Užkurėlyte-Baltiniene, ilgamete Kauno geto kalinės ir pogrindžio kovotojos Saros Ginaitės-Rubinsonienės drauge.

Keturiolika interviu vyko lietuvių kalba, trys – rusų. Gavus informantų sutikimą interviu medžiagą panaudoti rengiamoje disertacijoje, 16 interviu buvo įrašomi į diktofoną, paskui buvo rašoma trumpa interviu santrauka, vėliau jie buvo transkribuojami teksto formatu, analizuojami, kategorizuojami, grupuojami, kontestualizuojami. Į vieno interviu klausimus atsakymai buvo atsiųsti elektroniniu paštu. Vidutinė interviu trukmė – 1 val. ir 30 min. Devyni interviu vyko informantų pasirinktoje vietoje – namuose arba darbo vietoje, du – per „Skype“ programą, šeši – telefonu.

Tiek disertacijos autorė, tiek respondentai, pagal pasirinktą empirinio tyrimo metodą, atitiko keliamus reikalavimus, kadangi abi puses siejo ilgalaikiai profesiniai bei visuomeniniai santykiai, kuriantys pasitikėjimą ir leidžiantys kalbėtis lygiagrečiame žinių lauke, taip pat respondentų sąžiningumas bei geranoriškumas ir tyrėjos gebėjimas išgirsti kito nuomonę be išankstinio vertinimo, nepertraukiant ir netrukdant, galimybė, atsižvelgus į

respondentų angažuotumą, natūraliai patikslinti ar papildyti klausimus, nesukeliant nepatogios situacijos, siekiant bendro tikslo.

Empirinių duomenų tyrimai

Pagrindinė analizės medžiaga buvo tekstiniai dokumentai ir tekstinio pavidalo interviu duomenys, kurių sutvarkymas ir apdorojimas leido pamatyti abstraktesnį požiūrį ir apie tiriamąją socialinę tikrovę daryti platesnius apibendrinimus.

Atliekant duomenų analizę buvo pasitelktas kokybinės turinio analizės metodas, kurio esmę sudaro duomenų skirstymas ir kodavimas visą duomenų rinkimo laikotarpį pagal apibrėžtas kategorijas. Aiškus kategorijų apibrėžimas leido kryptingiau ieškoti tarpusavio ryšių su kitomis kategorijomis. Duomenų kodavimui buvo pasirinktas kokybinių duomenų kodavimo, analizės ir archyvavimo įrankis MaxQDA2020. Kokybinė turinio analizė buvo vykdoma su atvira kodavimo schema, todėl analizuojant, koduojant, darant dokumentų kokybinę turinio analizę, ji buvo pildoma, plečiama, tikrinama, siekiant verifikuoti jos veikimą.

Remiantis teoriniu modeliu buvo sukurta bazinė kodavimo schema – naratyvų klasifikavimo modelis, kuris pateiktas žemiau esančioje 1 lentelėje.

1 lentelė. *Naratyvų klasifikavimo modelis*.

Kategorija	Subkategorija	Subkategorija	Subkategorija
Politinė ideologija	Antrojo pasaulinio karo	Nacionalsocialistinis	Globalus: Tautos iškėlimas
	Pokarinė	Komunistinis	Globalus: klasės idėja
	Nepriklausomybės	Liberalus Nacionalistinis	Globalus: laisvės, modernumo idėjos
Lietuvoje gyvenančių bendruomenių	Žydų Romų Lietuvių	Pilietinis Tautinis	Liberalus Patriotinis

(Šaltinis: sudaryta autorės).

3. HOLOKAUSTO ATMINTIES VIETOS KAIP KOMUNIKACIJOS OBJEKTAS. TYRIMAS

3.1. Holokausto vietų komunikacinės strategijos persidengiančių diskursų konfliktiškoje vienovėje

Atlikus tyrimą buvo identifikuoti daugiasluoksniai ir daugiaprasmiai naratyvai, turintys savo specifines apraiškas ir tikslines auditorijas, žymintys skirtingų atminties elementų susidūrimą bei jų įtampos taškus. Remiantis Alfredo Bumblausko pasiūlyta prieiga[259] buvo identifikuoti trys globalieji naratyvai: su tautos išaukštinimo idėja susijęs nacionalistinis, su klasės idėja – marksistinis/komunistinis ir su laisvės ir modernumo idėjų sklaida – liberalusis.

Pritaikius Rimvydo Laužiko[260] pasiūlytą naratyvų dialogiškumo schemą ir J. Lotman'o semiosferos teoriją, padedančią identifikuoti kreolizuotas ir semiotizuotas erdves, globalius naratyvus, veikiančius Holokausto atminties vietų komunikacijoje Lietuvoje, galima sugrupuoti į ne dialoginius propagandinio tipo (nacionalsocialistinis), pusiau dialoginius (sovietinis, tautinis ir pilietinis) ir dialoginius (liberalusis, pilietinis), kurie veikia lokaliame kontekste, tačiau yra veikiami globalių idėjų (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. *Naratyvų klasifikavimo modelis pagal dialogiškumą.*

Kategorija	Subkategorija	Subkategorija	Subkategorija
Politinė ideologija	Antrojo pasaulinio karo	Nacionalsocialistinis	Ne dialoginis
	Pokarinė	Komunistinis	Pusiau dialoginis
	Nepriklausomybės	Liberalus Nacionalistinis	Dialoginis Ne/Pusiau dialoginis
Lietuvoje gyvenančių bendruomenių	Žydų Romų Lietuvių	Pilietinis Tautinis	Dialoginis Ne/Pusiau dialoginis

(Šaltinis: sudaryta disertacijos autorės, remiantis R. Laužiko naratyvų dialogiškumo schema (2017)).

[259] BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos istoriniai „didieji pasakojimai" ir Vilniaus paveldas. In *Naujas Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istorijos pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas*. Specialusis „Lietuvos istorijos studijų" leidinys, t. 8, 2009, p. 15–47.

[260] LAUŽIKAS, Rimvydas. Komunikaciniai Lietuvos valstybingumo atkūrimo 100-mečio iššūkiai. In *Lietuvos kultūros tyrimai*, 9. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017, p. 33, 36.

Pastebėta, kad lokalūs tapatumai ir paveldo elementai, informacinių technologijų ir globalizacijos įtaka, skatina tapatybės transformacijas ir praeities suvokimą, leidžiantį kalbėti apie daug platesnį naratyvų lauką, todėl yra svarbu išskirti alternatyviuosius, skirtingas patirtis reprezentuojančius naratyvus. Žvelgiant iš praeities perspektyvos matoma, kad praeitis, lyginant su industrinės visuomenės suvokimu, nebėra trukdis progresui ir perspektyvai, padedantiems konstruoti naują ir atviresnį požiūrį. Tačiau ne visada visuomenė yra linkusi atsisakyti stereotipiško ir vienareikšmiško vertinimo, išeiti už nacionalinio pasakojimo ribų ir tautinių interpretacijų ypač jeigu yra kalbama apie traumines patirtis. Trauminių patirčių plotmėje ne dialoginio pobūdžio naratyvai diskusijose remiasi etnoligvistiniu tautos suvokimu ir istorine traumine patirtimi, „mes“ ir „jie“ vertinimu. Tuo tarpu dialoginiai naratyvai tapatumą grindžia pilietiniu tautos suvokimu ir diskutuojama atsižvelgiant į šiuolaikines realijas, humanistinį vertinimą.

R. Laužikas, pateikdamas šiuolaikinių naratyvų Lietuvos paveldo komunikacijoje schemą, kuri remiasi naratyvų dialogiškumo nusiteikimo principu, teigia, kad globalizacijos procesams veikiant šiuolaikinę tinklaveikos visuomenę vyksta fragmentacijos procesai, nustatantys naujas ribas, bet kurie nėra pakankamai diskutuojami visuomenėje. „Proceso metu lokaliame lygmenyje išsiskiria ir stiprėja specifiniais (istoriniais, geografiniais, teminiais, religiniais, kultūriniais ir t.t.) tapatumais grįstos grupės, kurios, sisteminiu požiūriu yra maksimaliai vientisos savo viduje ir ryškiai atskiros nuo kitų grupių“[261]. Pastebėta, kad grupės viduje vyrauja tikėjimas pamatine idėja, nesuteikiant platesnės galimybės diskusijoms, kitai nuomonei ar interpretacijai. Pasitaiko, kad grupėje susidaro inertiškai funkcionuojantys bendraminčiai, atsiriboję nuo visuomenės, todėl dažnai nematydami platesnio konteksto laiko perspektyvoje generuojantys radikalėjančias pažiūras. Atsižvelgus į paminėtus elementus galima teigti, kad jie lemia grupės naratyvo dialogo lygmenį – kuo uždaresnė grupė bei didesnis atstumas nuo visuomenės, tuo mažiau dialogo, tuo radikalesnės idėjos ir tuo labiau didėjanti naratyvų atskirtis.

Rasa Čepaitienė totalitarinio palikimo interpretacijų iššūkių kontekste teigia, kad nors ir keliantis daug prieštaringų vertinimų ir diskusijų, oficialusis naratyvas yra aiškiai atpažįstamas bei apibrėžiamas visuomenėje. Tuo tarpu

---

[261] LAUŽIKAS, Rimvydas. Komunikaciniai Lietuvos valstybingumo atkūrimo 100-mečio iššūkiai. In *Lietuvos kultūros tyrimai*, 9. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017, p. 33.

alternatyvusis bendruomenių – tarsi pasipriešinimo totalitariniams režimams, propagandinėms, nacionalistinėms idėjoms naratyvas [262].

Reikia pasakyti, kad Holokausto santykis su visais trimis globaliaisiais naratyvais buvo komplikuotas dėl nutylėtų, perdengtų gėdingų momentų, kurie pateikia dalinį bendruomenių matymą bei atveria naujas praeities interpretacijas. Minėti momentai, nors ir negali pakeisti didžiojo naratyvo, išlieka kaip rezonuojantis jo elementas, kuris suponuojan daugiaperspektyvų, decentralizuotą ir asimetrinį „savęs“ ir „kito“ skirtybių lygiateisiškumo bei validumo supratimą.

Remiantis atlikto tyrimo teoriniu modeliu ir naratyvų klasifikatoriumi buvo nagrinėti ir aprašyti globalūs naratyvai, identifikuotos pagrindinės Holokausto vietų komunikacinės strategijos teigiant, kad skirtingi naratyvai egzistuoja ir evoliucionuoja konfliktiškoje persidengiančių jų vienovėje.

1. Antrojo pasaulinio karo nacionalsocialistinis naratyvas. Sietinas su radikalaus etninio nacionalizmo atstovais ir vertinimu ne per pilietinę, bet grynai etninę prizmę, todėl tautinės vertybės iškeliamos aukščiau nei bendražmogiškos. Diskriminuojami kitataučiai (ypač lenkai ir žydai), vertinami kaip etninių lietuvių priešai [263], nuo kurių reikia saugoti tautą ir naudojant radikalius metodus juos eliminuoti, taip gryninant lietuvių rasę. Šio naratyvo šalininkai Lietuvoje palaikė tiesioginius ryšius su naciais, o prasidėjus nacistinės Vokietijos ir SSSR karui nusprendė pasinaudoti proga atkurti Lietuvos valstybę, kuri turėjo būti radikaliai tautiška, sukurta nacistinės

---

[262] ČEPAITIENĖ, Rasa. Disonuojantis, erzinantis, nepatogus. Pasmerktųjų politinių režimų palikimas Europoje. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, 2015, p. 10.

[263] *Išsivadavimo agitacijos štabo Lietuvoje atsišaukimas.* Raginimas kovoti prieš „žydišką konstituciją“. 1941 m. gegužės 23 d. LCVA, f. R-756, ap. 1, b. 1, l. 1; *Išsivadavimo agitacijos štabo Lietuvoje atsišaukimas*. Žydus niekinantis atsišaukimas, kur žydai kaltinami tremiant lietuvius. Hitlerizmo kaip išvaduotojo garbinimas. 1941 m. birželio 1 d. LCVA, f. R-756, ap. 1, b. 1, l. 2; *Lietuvos informacijų biuro Berlyne atsišaukimas*, kurio IV punkte skirtame žydams yra patariama „nešdintis iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų“, raginama pasisavinti žydų turtą. 1941 m. birželio pradžia. LCVA, f. R-756, ap. 1, b. 1, l. 4; *Lietuvių aktyvistų fronto programos projektas*. LAF vadovybės pasirašyti organizacijos veiklos pagrindai, kur 3 skyriuje „Politika“ yra skelbiama, kad „LAF žydų tautinei mažumai Lietuvoje atšaukia svetingumą“, be datos. LCVA, f. R-756, ap. 1 b. 1, l. 15–16; *Alytaus apskrties apsaugos viršininko administracijos komiteto pirmininko, apskities viršininko, policijos vado pranešimas Alytaus komendantui* apie padėtį apskrityje su žydų “kaip Lietuvai ir Vokietijai priešų” paminėjimu, be datos. LCVA, f. R-1436, ap. 1, b. 29, l. 13–14.

Vokietijos pavyzdžiu, nepriklausoma, bet pritarianti Hitlerio idėjoms ir kurianti „naująją Europą“. Žydai buvo sutapatinami su komunistais (spaudoje vadinami žydais ir čekistais[264], judeobolševikais, judeokomunistais[265]), kuriems turėjo būti atimtos visos teisės ir numatytas etninis valymas[266] („žydų klausimas“[267], „žydų sutvarkymas“[268]), o sukurta kolaboracinė vyriausybė leido diskriminacinius ir antisemitinius įstatymus (nurodymai žydams), nesmerkė žydų žudynių, nedraudė antisemitinės propagandos, mokėjo algas specialiųjų batalionų kariams, dalyvavusiems masinėse žydų žudynėse[269]. Šio naratyvo šalininkai, neigė Holokaustą, teigdami, kad buvo žudomi žydai vyrai, kolaboravę su komunistais, kurie buvo prisidėję prie bolševikų vykdomų žiaurumų Rainiuose ir Pravieniškėse. Okupacinė nacių

---

[264] Juden und Tschekisten leisten „ganze Arbeit“ [interaktyvus] Wilnaer Zeitung, 1942 m. sausio 2 d., p. 5. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Saus.2 [žiūrėta 2020 m. balandžio 5 d.].

[265] Wie der Rote Terror in Litauen forbte. Zur Eröffnung der Ausstelung über die jüdisch-bolschewistische Schreckensherrschaft [interaktyvus] Wilnaer Zeitung, 1942 m. sausio 24 d., p. 8. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Saus.24 [žiūrėta 2020 m. balandžio 6 d.].; Jüdische und bolschewistische “Kulturwerke” beseitigt. [interaktyvus] Wilnaer Zeitung, 1942 m. vasario 19 d., p. 5. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Vas.19 [žiūrėta 2020 m. balandžio 6 d.].;

[266] *Vilniuje nebematyti žydų*. Į laisvę, 1943 m. rugsėjo 17 d. LCVA, f. R-599, ap. 1, b. 8, l. 148.

[267] Heute deutsche Kundgebung [interaktyvus] Wilnaer Zeitung, 1941 m. vasario 26 d., p. 5. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Vas.26 [žiūrėta 2020 m. balandžio 5 d.].; A. Pr. Ukmergės padangėje. *Naujoji Lietuva*, 1941 m. rugpjūčio 5 d, p. 2 („Žydų klausimas Ukmergėje sutvarkytas labai gerai ir greitai“).

[268] *Alytaus apskrities Butrimonių policijos nuovados viršininko pranešimas apskrities policijos vadui* apie ekonominę ir politinę padėtį valsčiuje, kur pabrėžiama, kad gyvenančius miestelyje žydus (apie 2000 asmenų) “reikėtų sutvarkyti”. 1941 m liepos 15 d. LCVA, f. R-1436, ap. 1, b. 29, l. 70, 70 a. p.; *Joniškio aktyvistų [fronto] štabo susirinkimo protokolas* apie geto įsteigimą ir kitas „žydų tvarkymo problemas“. 1941 m. LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 4, l. 10; *Šakių apskrities viršininko slaptas laiškas policijos departamento direktoriui* apie „galutinį žydų sutvarkymą“ apskrityje su vietos partizanų ir policijos pagalba. 1941 m. rugsėjo 16 d. LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 86.

[269] *I-ojo lietuvių policijos bataliono feldfebelių uždarbių nuo 1942 m. vasario 1 d. iki 1942 m. birželio 30 d. žiniaraštis*. 1943 m. kovo 25 d. LCVA, f. R-683, ap. 1, b. 8, l. 20–21; *I-ojo lietuvių policijos bataliono 1 kuopos policininkų uždarbių už 1943 m. gegužės 21–31 žiniaraščio dalis.* 1943 m. gegužės 31 d. LCVA, f. R-683, ap. 1, b. 3, l. 16.

administracija Lietuvoje oficialiuose dokumentuose masines žydų žudynių vietas įvardina žydų likvidacijos vietomis[270]. Tą patį terminą vartoja ir vietinė administracija, tačiau susirašinėjime su Vyriausiąja sveikatos valdyba aptinkami ir kiti terminai: masiniai kapai, karo meto kapai, karo aukų kapai, žydų kapai[271].

Atlikti interviu su Holokaustą išgyvenusiaisiais, parodė, kad apie žydų masinių žudynių vietas buvo žinoma dar būnat gete, nes norint išgyventi, atrankų (akcijų) masinėms žudynėms metu reikėjo slėptis:

F. J.-B.: *Gete visi žinojo, kas yra Paneriai*[272].

D. Z.-Š.: *Iš anksto kalbėjo, kad atiminės vaikus. Kas galėjo rado, kad vaiką paimtų mieste lietuviai. Bet jeigu nebuvo... Buvo gan sunku motinai. [...] Reikėjo pasislėpti gete – turėti rūsį*[273].

F. V.-K.: *Kituose miestuose ir Lenkijoje jau buvo tos „Vaikų akcijos“. Tėvai suprato. Žinojo, kad tai reiškia pavojų. Tai buvo 1943 metų pabaiga, o paskui buvo ir ta „Vaikų akcija“ Kauno gete. [...] Mano tėvas po „Didžiosios akcijos“ įrengė namo rūsy slėptuvę. Ir visi iš mūsų namelio bėgdavome slėptis į tą slėptuvę*[274].

H. Kruk'o Vilniaus gete rašyto dienoraščio ištraukose taip pat yra gausu informacijos apie žudynių vietas. Jau 1941 m. rugsėjo 4 d. autorius mini: „Pirmosios žinios iš Panerių. Drebančiom rankom rašau šiuos žodžius“[275], „Iš kapo duobės. [...] Tai, ką aš čia pasakoju, tikrai yra šauksmas iš kapo duobės. Tačiau žmonės, apie kuriuos čia išgirsime, tikrai prisikėlė iš kapo po žudynių ir pasiekė žydų ligoninę Vilniuje“[276]; 1942 m. liepos 25 d.: „Šis žodis neišnyksta. Yra namų, kuriuose žmonės jį nuolat mini. Paneriai reiškia paminėjimą tėvo, [kituose namuose] tai motina, seserys, nuotaka ir pan. [...]

---

[270] *Vilniaus miesto Gebietskommisaro raštas Nemenčinės apskrities viršininkui dėl informacijos pateikimo apie žydų likvidacijos vietas.* 1942 m. vasario 17 d. LCVA, f. R-685, ap. 10, b. 28, l. 28; *Vilniaus miesto Gebietskommisaro nurodymas Švenčionių, Trakų, Vilniaus, Svyrių, Ašmenos ir Eišiškių apskrities viršininkams chloruoti žydų likvidacijos vietas*. 1942 m. balandžio 25 d. LCVA, f. R-685, ap. 10, b. 28, l. 41.

[271] *Apskrities gydytojų pranešimai Vyriausiajai sveikatos valdybai apie patikrintas vietoves ir sveikatos stovį kalėjimuose*. 1942 m. sausio 16 d.–1942 m. spalio 31 d. LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 150, l. 1–73.

[272] N. Latvytės interviu su Fania Jocheles-Brancovskaja. 2018 m. lapkričio 6 d.

[273] N. Latvytės interviu su Dita Zupavičiene-Šperlingiene. 2021 m. vasario 2 d.

[274] N. Latvytės interviu su Fruma Vitkinaite-Kučinskiene. 2021 m. vasario 13 d.

[275] KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004, p. 88.

[276] Ibid.

Kai kuriems kaimynams buvo aišku, kad nė vienas iš ten negrįžo gyvas [...] Dabar turiu 100 procentų autentišką pranešimą iš Panerių – pranešimą žydo, kuris buvo ten, vaikštinėjo aplink masines kapavietes ir akylai stebėjo, dairėsi ir atvežė man iš ten relikvijų“[277]. H. Kruk'as, remdamasis informatoriaus, kuris vyko į Panerius atvežti getui trūkstamų kalkių, parodymais, dienoraštyje detaliai aprašo Panerių masinių žudynių vietą: lokaciją, teritorijos ypatumus, žudynių duobių skaičių, „kai kur kyšo žmonių kūnų dalys, dažnai net neužkasti lavonai. Aplink mėtosi dokumentai, piniginės, maži veidrodėliai, sudraskyti banknotai, kulkosvaidžių kulkos ir automatų gilzės [...] Lipdamas duobės smėliu jauti, kad žemė po kojomis biri, kad apačioje kažkas minkšta – žmonių kūnai. Žemė čia minkšta kaip pūkas. Galima lengvai atspėti, kad tai buvo žmonių masinių šaudymų vieta ir dėl masinio žudynių pobūdžio žmones dengia tik plonas smėlio sluoksnis. Tvaikas čia labai aitrus ir stiprus“[278]. 1942 m. vasario 25 d. įrašas dienoraštyje konstatuoja žydų bendruomenės sunaikinimą Ukmergėje: „Rašau apie Ukmergės sunaikinimą, kaip apie tai visa tai matęs ir girdėjęs Ukmergės žydas“[279]. O 1942 m. lapkričio 5 d. – Gardine: „Akcija“ Gardine ir jo apylinkėse. Mus pasiekė gandai, kad Gardine ir jo apylinkėse vyksta akcijos. Antrasis getas Gardine turbūt likviduotas. Visur tik kraujas, kraujas ir vėl kraujas. Daugiausia žydų kraujas“[280]. 1942 m. rugsėjo 30 d. autorius rašė apie išnaikintas bendruomenes Lenkijoje: „Manoma, kad [žudynės] vyko kažkur netoli Malkinios. Žmonės verčiami palikti savo drabužius traukiniuose. Iš ten jie varomi į požeminius apkasus, iš kurių nebegrįžta [...] Kelcuose ir Liubline Judenfrei [nėra žydų]. Balstogė laukia akcija. Biala Podliaskoje ir Medzižecėje nėra žydų“[281]. 1942 m. spalio 18 d. įraše teigiama: „Tyko pavojus! Sužinojau, kad keliuose mažuose miesteliuose, kurie Lietuvai buvo perduoti šį pavasarį, žydai yra surenkami ir perkeliami į sričių centrus, kuriuose įsteigti getai. Manau, kad tai gresia „valymu“[282]. 1943 m. gegužės 10 d. dienoraščio įrašė konstatuojama, kad „Ukmergės žydai jau senai mirę“[283].

Karo metu getuose, žydų partizanų būriuose Rūdninkų miške buvo kalbama ir apie konkrečias žydų žudynių vietas.

---

277 Ibid., p. 339.
278 Ibid.
279 Ibid., p. 221.
280 Ibid., p. 410.
281 Ibid., p. 375.
282 Ibid., p. 368.
283 Ibid., p. 554.

D. Z.-Š.: *Pasakė vyro bendražygiai apie jo nužudymą IX forte. Pergyvenau kai jis žuvo. Labai*[284].

F. J.-B.: *Atbėgę iš Panerių, žinoma, kad pasakojo. Viską. Taip, taip. Kalbėjo ir tie, kurie juos atvedė. Ir kai mes jau atėjom į miestą, mes su jais ėjome į Panerius. Paskutinis buvo Dogimas. Ir kaip atėjom, tai stovėjo Motka Zaidel ir Dogim prie duobės, kur jie gyveno ir pasakojo. Dogim, tai jis parašė, kad surado Paneriuose savo artimus. Juk ne tik jis surado. Daugelis surado. Tik, deja, apie tai neparašė*[285].

Masinių žydų žudynių vietas slapta Antrojo pasaulinio karo metais rašytuose dienoraščiuose taip pat mini ir Kauno geto žydų tarybos pirmininkas Avraham'as Tory[286], Vilniaus geto kalinys Icchokas Rudaševskis[287] ir Vilniaus gete buvęs įkalintas vienas iš YIVO vadovų – Zeligas Kalmanovičius[288].

2. Sovietinis komunistinis naratyvas. Sietinas su marksistine politine ideologija, akcentuojantis klasių kovą istorijos procese („gerosios" klasės – išnaudojamieji prieš „blogąją" – išnaudotojų; „proletariatas" prieš „buržuaziją") ir revoliucines idėjas. Istoriniai įvykiai yra vertinami per marksizmo-leninizmo prizmę, taikant jiems būdingus moralės, teisingumo ir tautiškumo kriterijus. Išryškinamas komunistų partijos neginčijamas autoritetas, kova už idealus. Vartojama specifinė terminologija: *Didysis tėvynės karas*, *Pergalės diena, Pabaltijys, fašizmo teroras* (Nuotrauka nr. a, b)[289], *fašistiniai budeliai ir fašizmo aukų atminimas* (Nuotrauka nr. c)[290], *žydų tautybės tarybiniai piliečiai*[291], *buržuaziniai nacionalistai, taikūs tarybiniai piliečiai, broliški kapai*[292].

---

[284] N. Latvytės interviu su Dita Zupavičiene-Šperlingiene. 2021 m. vasario 2 d.

[285] N. Latvytės interviu su Fania Jocheles-Brancovskaja. 2018 m. lapkričio 6 d.

[286] TORY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2000.

[287] RUDAŠEVSKIS, Icchokas. *Vilniaus geto dienoraštis, 1941–1943. Togbuch fun Vilner geto 1941–1943*. M. Kvietkauskas (ed). Vilnius: Standartų spaustuvė, 2018.

[288] KALMANOVIČIUS, Zeligas. *Viltis stipresnė už gyvybę. Vilniaus geto dienoraštis*. S. Stasiulis, S. Valiūnaitė (eds). Vilnius: Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, 2021.

[289] Nuotraukų kolekcija, YV 3785/171. Paminklas žydų masinių žudynių vietoje Anykščiuose 1948; YV 4435/13. Paminklas masinių žydų žudynių vietoje Paneriuose; YV 229FO3. Paminklas masinių žydų žudynių vietoje Šėtoje.

[290] Nuotraukų kolekcija, YV 4974/325. Paminklas žydų masinių žudynių vietoje IX forte Kaune.

[291] Masinių ekshumacijų LTSR teritorijoje 1961–1963 m. Teismo medicinos tyrimas. Lazdijų raj., Skuodo raj. Asmeninė kolekcija.

[292] Nuotraukų kolekcija, YV 4085/8. Paminklas žydų masinių žudynių vietoje Utenoje.

Ideologinės doktrinos diegimas bei utopinė ideologija reiškėsi totalitariniu prievartavimu ir apėmė daugelį gyvenimo sferų. Buvo ardomi šeimyniniai santykiai, žmonių mąstymas, veikla, keičiamas visuomenės supratimas, požiūris į privačią nuosavybę, patriotines vertybes, vykdoma agresyvi antireliginė propaganda. Taip pat buvo stengiamasi diskredituoti nepriklausomą Lietuvos valstybę su jos patriotiškais piliečiai, iškraipant ir menkinant istorinius įvykius. Ž. Mikailienė mini, kad sovietmečiu (per)kuriant kolektyvinę atmintį buvo aktyviai naudojama kolektyvinė Antrojo pasaulinio karo (sovietinių ideologų vadinamo *Didžiuoju Tėvynės karu*) atmintis, pabrėžiant klastingo priešo, netikėtai užpuolusio taikių darbininkų šalį, gynybinį, karinį-patriotinį, visaliaudinį karo pobūdį. Vadovaujama *Vado*, net ir patyrusi neregėto masto nuostolių bei žmonių kančių, šalis sugebėjo didvyriškai apginti laisvę. Tokia stalininė naratyvinės propagandos diegiama schema buvo sėkminga, nes eskalavo herojišką tėvynės gynybos sampratą, tuo stiprindama sovietinį režimą ir tikėjimą šiuo mitu, legitimuodama okupaciją bei transformuodama simboliškai. Buvo teigiama, kad formuojasi nauja sovietinė visuomenė, pozicionuojanti klasių kovos teorijas, revoliucines idėjas, sovietinės liaudies heroizmą ir naujos tvarkos sukūrimą, kuriant socializmą[293].

Nors visuomenė žinojo apie žydų žudynes ir žydų aukas, bet oficialiai apie tai niekas nekalbėjo:

R. D.-K.: *Mokyklose neminėjo sovietinės istorijos pamokose. Visi buvo tarybiniai piliečiai*[294].

S. K.: *Sovietų vadžia nenorėjo apie tai žinot, kad čia žydai, o tarybiniai žmonės. [...] Sovietų valdžiai norėjo, kad ten būtų tarybiniai piliečiai, ne žydai, ne lietuviai, tarybiniai piliečiai, kad viskas būtų pagrįsta ta tarybine valdžia [...] Ir ne tik kapinėse, bet apskritai, nenorėjo apie žydų tragediją kalbėt. Na, ką žydai – jie tarybiniai piliečiai ir viskas*[295].

Duomenų apie romų naikinimą sovietinė valdžia buvo surinkusi[296], tačiau šis faktas buvo paminėtas tik labai fragmentiškai dienraštyje „Tiesa“,

---

[293] MIKAILIENĖ, Živilė. Stalininio laikotarpio Vilnius: sovietinio miesto mito formavimas. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, 2015, p. 27–28.

[294] N. Latvytės interviu su Rachile Danzing-Kostanian. 2022 m. vasario 2 d.

[295] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 20 d.

[296] *Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комисию ЦК партии.* 1944 08 13. ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 35; *Заявление*

aprašant 1944 m. rugpjūtį vykdytą aukų ekshumaciją Paneriuose: „[...] Tais pačiais metais (1944 m.) atvežė dešimtis čigonų ir dešimtys lietuvių kareivių juos sušaudė vadinamojoje „Kauno duobėj“[297]. Dar viena žinutė apie romų aukas Paneriuose aptinkama dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“[298]. Vis dėlto, visuomenėje apie romų žudynes visai nebuvo kalbama.

S. N.: *Aš visur buvau: IX forte, bet niekur nebuvo minima, kad romai... Ir Paneriuose aš buvau. Gėlių padėjimo ceremonijoje. Keliskart. Mokykloje buvau Paneriuose. Ir mokykloje. [...] niekada apie romus nekalbėjo*[299].

Sovietinės valdžios oficialus pozicionavimas suponavo Timothy Snyder'iui mintį, kad „pokario Sovietų Sąjungoje memorialiniai obeliskai negalėjo turėti Dovydo žvaigždžių, tik penkiakampes raudonas žvaigždes“[300]. Tačiau tiek archyviniai šaltiniai, tiek interviu atskleidžia, kad žydų bendruomenės palaikomos atminties praktikos dažniausiai neatitiko oficialiai pristatomų valdžios kanonų: ne masiškai, bet buvo ir paminklai statomi su Dovydo žvaigždėmis, ir žydų aukas įvardijantys užrašai ant jų įvardijantys žydų aukas egzistavo, individualios išgyvenusiųjų Holokaustą iniciatyvos ne tik įamžinti artimųjų atminimą, bet ir organizuoti minėjimus masinių žudynių vietoje taip pat vyko (Nuotrauka nr. 1, 2, 16)[301].

Nors ofialusis naratyvas kalbėjo apie „taikių tarybinių piliečių“ žudynes, išgyvenusieji Holokaustą keitėsi informacija su vietiniais gyventojais, kurie žinojo apie žydų aukas.

F. V.-K.: *Buvo iškabinti sąrašai grįžusių iš konclagerių, sužinojome, kad mūsų tėvai stengėsi laikytis iki paskutinio [...] Jie buvo... Buvo didžioji slėptuvė Kaune. Getas buvo padegtas ir susprogdintas. Ir jie žuvo likviduojant getą*[302].

Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комисию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 35.
РОЗИН, Борис, ФАРБЕР Юлий. Яма. [interaktyvus] Независимый альманах «Лебедь». Но. 636. 2011 06 22, л. 10–11. Prieiga internete http://lebed.com/2011/art5860.htm [žiūrėta 2016 m, liepos 18 d.]; ФАРБЕР, Юлий. (1997). Мы несдавались. In *Дружба народов*. Номер 5, ст. 186.

297 PETRAUSKAS, J. Paneriuose. In *Tiesa*, 1944 m. rugpjūčio 23, 40(101), p. 3.

298 *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944):* dokumentų rinkinys, 1 dalis (1965), p. 40.

299 N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2023 m. sausio 16 d.

300 SNYDER, Timothy. *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba, 2011, p. 374.

301 Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus (USHMM) ir Jad Vašem archyvo (YV) foto dokumentai. Nuotraukų kolekcija, YV 1925/1.

302 N. Latvytės interviu su Fruma Vitkinaite-Kučinskiene. 2021 m. vasario 13 d.

Š. E.: *Žmonės ėjo žiūrėti, ieškojo savų. Sugrįžusių sąrašai buvo kabinami Didžiojoje sinagogoje*[303]

R. D.-K.: *Mamai papasakojo apie tai, kaip žuvo mano tėvas. Jinai važiavo tuo pačiu autobusu [...] O tame autobuse važiavo Erslovienė. O su Erslovaite aš buvau vaikų namuose. Karas pasibaigė, mes susitikdavom kasmet gegužės 9-ą prie Gedimino kalno Jaunimo sode. Ir jinai priėjo ir sako: „Tu žinai, kad mano mama su tavo tėvu buvo vienam autobuse ir ji matė, kaip jį sušaudė [...] Tai buvo Latvijoje“*[304].

F. J.-B.: *Tuo metu žmonės iš lagerių ėmė grįžti. Ir aš einu, sutinku moterį, su kuria gete kartu gyvenom. Neprisimenu, ar tai Ligoninės gatvėje, ar Žemaitijos. Ir jinai man sako... Ji išsigelbėjo iš Štuthofo ir pasakė, kad mano sesutė gyva [...] Dvi kaimynės pasakė, kad tėvas žuvo Kloogoje. Jis joms padėjo [...] Mama ir sesė buvo išvežtos į Kaizervaldą Rygoje*[305].

Kaip matyti iš interviu, apie masinių žudynių vietas buvo žinoma viso Antrojo pasaulinio karo metais. Taip pat žmonės kalbėjo ir dalinosi informacija ir po karo, nes visi išgyvenusieji apie artimųjų žūties vietą sužinojo iš pažįstamų. Interviu patvirtino, kad kalbėti apie Holokaustą tiek karo metu, tiek iš karto po jo buvo galima ir privačioje, ir oficialioje erdvėje (pvz., viešai kabinami sugrįžusiųjų iš nacių koncentracijos stovyklų sąrašai), tačiau visą sovietmečio laikotarpį išliko oficialaus ir bendruomenių naratyvų dualumas, kurį skatino sovietinės valdžios vykdomos politikos sąmoninga manipuliacinė prieiga žydų bendruomenės atžvilgiu.

S. K.: *Juk iš esmės, stengėsi tą žydiškumą ištrinti iš pasąmonės. Tai čia ir buvo tas vienas dalykų, kad buvo patogu, kad nužudyti tarybiniai piliečiai. Ir viskas. Ir tada nebėra klausimų, ir nereikia kalbėti apie Holokaustą, nereikia šnekėti apie prisidėjusius. Juk dėl ko nešnekėdavo apie nacių kolaborantus? Tai jeigu šnekėt apie juos, kad prisidėjo vietiniai žudant žydus, o sovietai juos skaitė, kad čia jau buvo sovietų sąjunga, tai tada tarybiniai piliečiai prisidėjo. Tai reikėjo tarybinius piliečius įvardinti, tai geriau tą kažkaip rafinuotai uždangstydavo, tos temos neliesdavo ir viskas. Kada reikdavo tą klausimą užaštrinti, tada jie prisimindavo. Pavyzdžiui, jeigu norėdavo ir lietuvius paspausti, tai sakydavo, buržuaziniai nacionalistai. Nesakydavo, kad jie tarybiniai piliečiai, o juos paversdavo jau tarsi ten tie*

[303] Interviu su Šaja Epšteinu. 2012 m. balandžio 14. Asmeninis archyvas.
[304] N. Latvytės interviu su Rachile Danzing-Kostanian. 2022 m. vasario 2 d.
[305] N. Latvytės interviu su Fania Jocheles-Brancovskaja. 2018 m. lapkričio 6 d.

likučiai tų buržujų, kurių nespėjo represuoti ar išvežti. Daugelis žmonių, kurie mąstė, tai suprato. Kitiems nekliūdavo, kad jie tarybiniai piliečiai[306].

V. Rubavičius teigia, kad daugeliui žmonių, nors ir okupacijos sąlygomis, toks gyvenimas tapo sava jų pačių gyvenimo aplinka, kurioje įsigalėjo bendros taisyklės, vertybės ir ideologinės normos. Laikui bėgant propagandos įtakoje keitėsi požiūris į istorinį tarpsnį, kartu keisdamas ir terminologiją. Žodį „sovietinis“ (kaip svetimųjų santvarka) keitė žodis „tarybinis“, kuris reiškė tos santvarkos pavertimą sava. Pastarieji įvardijimai keitė žmonių sąmonę, o politiniam režimui reiškė pripažinimą[307]. F. Ackermanas išsako nuomonę, kad vis dėlto egzistavo erdvė, kurioje buvo diskutuojama su „priešu“, kurioje buvo galima, kad ir simbolinė, kova „su kitu“ kaip pasipriešinimas propagandinei doktrinai[308]. Paantrindama F. Ackermanui, disertacijos autorė pastebi, kad užrašai masinių žudynių vietose, kur šalia „tarybinių piliečių“ arba sovietinės propagandos suformuluotos frazės vietiniams kolaborantams įvardinti – „buržuaziniai nacionalistai“, žydų pastangomis buvo nurodoma, kad tai žydų aukos: „Šioje vietoje palaidoti žydų tautybės piliečiai, kuriuos 1941 m. sušaudė buržuaziniai nacionalistai“ [309]; „8000 žydų žūties vieta iš Zarasų ir apylinkių žvėriškai nukankintų vokiškųjų fašistų budelių 1941 m. rugpjūtį“ (Dusetose; Nuotrauka nr. 1)[310]; „Broliškas Panevėžio ir apylinkių žydų, žvėriškai nukankintų fašistinių banditų 1941 m. rugpjūtį, kapas“ (Panevėžys; Nuotrauka nr. 2)[311]; „Šeduvos m. žydų tautybės aukos, žuvusios 1941 m. VIII nuo žiaurių fašistų rankų“ (Šeduva; Nuotrauka nr. 3)[312]; „Čia, šitame brolškame kape, yra 8000 žydų, nužudytų vokiškųjų barbarų. Jie žuvo 1941 m. liepą-rugpjūtį. Amžina šlovė fašizmo ir banditizmo aukoms!“ (Utena; Nuotrauka nr. 4)[313]; „Neužmirškime fašizmo nusikaltimų! Šioje vietoje 1941.VIII.28 fašistiniai budeliai žiauriai nukankino ir gyvus užkasė apie 2200 piliečių žydų tautybės

---

306 N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 20 d.

307 RUBAVIČIUS, Vytautas. Sovietinė praeitis: savas ar svetimas gyvenimas. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, 2015, p. 52.

308 ACKERMANAS, Felixas. Nepatogūs totalitarizmo ženklai XXI amžiuje Vilniuje. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, p. 69.

309 Pasvalio r. Gūžių miškas. Masinių žudynių vietas. Josifo Levinsono kolekcija. Asmeninis archyvas.

310 Nuotraukų kolekcija, YV 4974/298.

311 Nuotraukų kolekcija, YV 230EO2.

312 Nuotraukų kolekcija, YV 1696.

313 Nuotraukų kolekcija, YV 4085/8.

[...] gyvenusių Žasliuose, Žiežmariuose, Kaišiadoryse (Kaišiadorys; Nuotrauka nr. 5)[314]. Pastebėtina, kad nors žydiškajai tradicijai ir nepriimtinas gėlių ir vainikų nešimas į kapines, bet tokie ritualai egzistavo, kaip ir ant vainikų gedulo juostų atsiradę užrašai jidiš kalba[315] (Nuotraukos nr. 6, nr. 7). Visa tai buvo dvejopos persidengiančios atminties ženklai: prisitaikymas prie bendrai diegiamų propagandinių normų ir bandymas išsaugoti žydiškąją tapatybę (kaip priešinimasis sistemai).

A. T.: *Ar ten sovietiniai, ar nesovietiniai. Turbūt ne tik žydams tas buvo taikoma. [...] Na, sovietiniai, tai ką čia dabar, na, parašyti, bet pakeisti tu tada negalėjai. Dabar va, nueina ten visokius pareiškimus. Bet tada tai tu negalėjai. Tie, kurie gimę Sovietų sąjungoj, tai gal jie nejautė ten tokios, kad čia dabar yra kažkokie kitokie žmonės. Gal dabar, kaip praėjo, aštuoniasdešimt metų, tai yra viena, kai penkiasdešimt penkti – tai yra dešimt metų, tai yra kas kita, nes dar atsiminimai yra kitokie. Tai tu ne į užrašą tada, o vaizdinėje atmintyje dar gyvus žmones matydavai ar sapnuodavai, nes žmogus prisimena*[316].

Nors susirinkimai viešose erdvėse sovietų valdžios buvo ribojami, o tai sunkino organizuotą galimybę lankyti masines žudynių vietas, tačiau jos buvo lankomos ne tik sovietinių valstybinių švenčių metu. Interviu metu paaiškėjo, kad masinių žudynių vietų lankymas šeimose, kuriose buvo kalbama apie Holokaustą, tapo iš kartos į kartą perduodama tradicija.

F. J.-B.: *Mes, tie žmonės, kurie kartu gyveno, iš karto ėjome į Panerius. Juk Paneriai irgi iš pradžių... Juk duobės... Juk ta Didžioji duobė liko... daug vaikiškų daiktų. Liko tai atmintyje. Vaikų... Suprantate?*[317]

S. K.: *Po karo Biržuose buvo kelios šeimos, kurios bendravo kaip giminės: Tabakino šeima, Melamedas, mano baba su seneliu, Matisonų šeima. Buvo tokia tradicija, kad kiekvienais metais paskutinį rugpjūčio sekmadienį rinkdavosi Biržuose žudynių vietoje. O sekmadienis buvo pasirinktas todėl, kad būtų patogu suvažiuot. Ta tradicija ir dabar tęsiasi ir niekada, iš tikrųjų, nebuvo ir nutrūkusi nuo pokario, kaip prasidėjo. Yra nuotraukos*[318] *chronologiškai visų tų metų [...] Beje, žudynių vietoj, nepaisant to, kad daugelis žmonių užėmė ir kažkokias pareigas, ir partinių buvo, ir visokių, bet visuomet buvo skaitomas kadišas, malda. Man užstrigo iš vaikystės, tų laikų,*

---

[314] Nuotraukų kolekcija, YV 229GO7.
[315] Nuotraukų kolekcija. YV 29482, YV 229FO7.
[316] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2022 m. sausio 19 d.
[317] N. Latvytės interviu su Fania Jocheles-Brancovskaja. 2018 m. lapkričio 6 d.
[318] Sanios Kerbelio asmeninė kolelcija (Nuotraukos nr. 8–14).

kada atvykdavo žmonės ir neturėdavo galvos apdangalo, tai iš nosinės rišdavo kampus, kad pridengt galvą. Laikydavosi tradicijų. Ir ta tradicija nebuvo niekada nutrūkusi. Ir ta tradicija dabar tęsiasi. [...] Mane nuo kūdikystės vežiojosi į tas vietas. Pradžioj gal nelabai suprasdavau. Pradžioj tai turbūt atrodė, kaip kažkokia šiaip išvyka, susitikimas ten su pažįstamais, su giminėm. O kada jau pradėjau suprasti kur važiuojam, užtat ir tradicija tęsėsi aplink mūsų giminę, dėl to, kad įskiepijo seneliai, tėvai, kad tai yra svarbu, kad negalima to pamiršt, kad yra nužudyti mūsų giminės, kaimynai, pažįstami, tautiečiai[319].

G. Ž.: *Pas žydus yra priimta prieš žydų naujus metus Roš-ha-Šona lankyti kapines, žudynių vietas, o mano tėvai griežtai laikėsi šito dalyko [...] Tai visada važiuodavo ten į mišką, į žudynių vietą. Pusę Žemaitijos apvažiuodavom. Tai nuo to laiko, kai aš jau pradėjau galėt važiuot, tai aš ir prisimenu, kad kiekvienais metais ten ir važiuodavom: maldą pasakyt, žvakę uždegt, ten gėlytę padėt. [...] Šeimos tradicija paskatino – tėvai mano, tėvo brolis, nes jie tik du gyvi liko iš devynių vaikų ir ten buvo aštuoni broliai ir viena sesuo. Tai ir paskatino tėvą ir dėdę... Ir aplinkinių giminių, žydų, šiaip pažįstamų tas dalykas, kad mes negalim jų pamiršti, neaplankyti, neuždegti žvakutę, nepasakyti maldą. Visą laiką buvo – vienas iš pagrindų, kad pasakyti maldą. [...] Čia maišo du dalykus. Vienas dalykas, tai kur buvo masinės kapavietės ir kitas dalykas, kur buvo miškuose, kur buvo giminės. Tokiose vietose, tai jokių problemų nebuvo. Kas čia galėjo bijot?* [320]

A. T.: *Tėtis turi nuotraukas... Jie lankydavosi. Yra nuotrauka – tėtis, brolis. Jiems apie 12–14 metų. Aš turiu nuotrauką ir su seneliu mano, ir Geršonas Taicas – jie dviese yra Pivonijoj stovintys prie paminklo. Ir yra daugiau nuotraukų. Jie lankydavosi. Nes senelis, turbūt, norėjo palikti kažką tai – kažką pasakojo, kažko nepasakojo. Ir norėjo palikti, tai jie lankydavosi ne tik rugsėjo pirmą sekmadienį. Yra žiemą nuotraukos darytos, yra vasarą nuotraukos darytos. Tai yra apie 1964 metus. Tai va, jie tikrai lankydavosi ir sovietiniu laikotarpiu. [...] Senelis Taicas Alteris, Geršono buvo ištremtas į Rešiotus, 1945 m. grįžo ir iki mirties jo KGB jį sekė. Jau tai, kad jisai grįžęs [...] savo rizika jau veždavo sūnus parodyti Holokausto vietas... Tai jie lankydavosi, nuotraukas darė. Tai tėtis su broliu lankydavosi su seneliu ten dažniau nei kartą per metus*[321].

---

[319] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 20 d.
[320] N. Latvytės interviu su Žaku Gercu. 2023 m. sausio 23 d.
[321] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.

A. Taico prisiminimai praplečia ne tik sovietmečiu suponuotą mintį apie valdžios draudimus lankytis masinių žudynių vietose, bet ir G. Žako teiginį, kad priklausę komunistų partijai – nesilankė.

A. T.: *Mano tėtis priklausė partijai – komunistų partijai. Jo išsilavinimas buvo vidurinis. Jis nebaigęs nieko. Nuo 16 metų dirbti pradėjo. Sunku buvo. Kažką valgyt reikėjo. Tėtis ėjo dirbt. Jis visada darbininkas buvo. Virš 50 metų darbo stažas. Jisai savo darbu, savo staliaus profesionalumu, pasiekė aukščiausią kategoriją kokią tik buvo galima. Ir dėl to jisai sovietiniu laikotarpiu, buvo stende „Nusipelnę Ukmergės miesto žmonės“. Jis ten būdavo pastoviai toje lentoje. Ir jisai užimdamas tokią vietą, vis tiek važiuodavo. Gal dėl to, kad partijoje buvo, tai jo nekliudė? Nes senelio istorija... Jo tėvas sovietams buvo ypatingai pavojingas elementas. Tėvo nekliudė. Bet dėl to, kad jis buvo partijoje, geras darbininkas, pavyzdys darbo – tai dėl to jis, matyt, galėjo lankytis. Struktūros partijos privengdavo žmonių tokių. Savo darbu jis... Todėl jis galėjo ten kažką daryt ir jo nekliudė. Bet senelio tas visas šleifas...*[322]

G. Ž.: *Pavyzdžiui, ten minėjimus kokius daryt – tai čia jau nelabai skatino sovietų valdžia. Kaip pavyzdys, IX fortas. Tai ten tie, kurie užimdavo dideles pareigas komunistų valdžioj, tai jie tikrai nesilankė. [...] Atsimenu kažkada sovietmečiu darėm, tai virš mūsų net skraidė malūnsparniai, gal fotografavo, gal žiūrėjo, kad ten kokie mitingai neperaugtų. Dėl to buvo bijoma, kad neperaugtų į kokį politinį mitingą, politinius šūkius. Tai šituo atveju sovietmečiu buvo tikrai tikrai pavojinga. Bet, sakau, čia buvo pavojinga tiems, kurie galėjo nukentėt nuo represinių struktūrų, kad kažkur kažkas kažką rikteks, o jis ten dalyvauja ir jis gali turėti paskui nemalonumų. O jeigu tu ten aplankai ir ateini padedi gėlytę, uždegi žvakutę, tai ten nieko nebuvo. O problema buvo dėl masinių ėjimų, ko sovietų valdžia bijodavo, tai va tokių masinių suėjimų, kur gali būti, panaudota prieš valdžia ir aišku, kad ten tokiose mitinguos infiltruoti buvo agentai KGB, be jokios abejonės*[323].

A. T.: *Pasakojo, Aleksėjus Bakaloras: „Mes kaip važiuodavome, tai visada mašina mus lydėdavo juoda. Visada būdavo. [...] mes atvažiuojam autobusais ir visada mašina lydi. Tarnyba, saugumas, žinoma. Jie niekada nesakydavo nieko.“ Aišku, jeigu ten išeitų su plakatais ar Lietuvos vėliavą iškeltum, tai tikėtina. Bet tie žmonės buvo karo matę. Bakaloras, Pekelis*

[322] Ibid.
[323] N. Latvytės interviu su Žaku Gercu. 2023 m. sausio 23 d.

šešioliktoje divizijoje jie. [...] Kai jie važiuodavo sovietiniais laikais, tai juos lydėdavo. Ką daryt tada? [324]

Tokie pavyzdžiai – persidengiančios atminties ir semiozinės elgsenos erdvės tarp oficialiųjų kanonų, žydų bendruomenės religingų bei pasaulietinių atstovų, ir vietinės bendruomenės. Disertacijos autorė drįsta ginčytis su Lietuvoje dar gana plačiai paplitusia nuomone, kad sovietmečiu nebuvo galima kalbėti apie Holokaustą ir lankyti jo vietų. Pagrindinis argumentas yra tai, kad tuomet ir dabar Holokausto, kaip viešosios erdvės, semiosferoje veikė tiek atminties kovotojai, tiek pliuralistai, tiek atminties atsisakantieji. Sąveikaudami tarpusavyje visi jie palaikė ir suskaldytos, ir atraminės, ir vieningos atminties praktikas, (per)kurdami ir pritaikydami Holokausto vietų naratyvus skirtingais lygiais konfliktiškoje vienovėje. Autorės pateiktos Holokaustą išgyvenusios žydų bendruomenės narių pastangos įamžinti nužudytųjų šeimų atminimą, taip pat perduoti šias tradicijas savo vaikams ir anūkams, rodo, kad sovietmečiu buvo randama būdų išlaikyti žydų tradicijos tęstinumą koegzistuojant konfliktiškoje sovietinės realybės vienovėje. Žydų autoriai [325] mini, kad išgyvenusieji, kurių tarpe buvo tiek religingų, tiek ir nereligingų žydų, susidūrė su tapatybės, tradicijų, kultūros ir moralės problema: kaip tinkamai pagerbti karo nusikaltimų aukas, kurios buvo nužudytos, o nenumirė savo mirtimi, kurių kūnai buvo išniekinti ir chaotiškai sumesti į duobes ar griovius, suardyti chemikalų arba sudengti, o jų pelenai, sumaišyti su smėliu, buvo išpustyti vėjo ar mindomi atsitiktinių praeivių? Nors moralinė pareiga reikalavo deramo pagerbimo, tačiau trauminės patirtys reikalavo daugiau laiko įveikai. Todėl ir pačioje žydų bendruomenėje iškilo skirtingi požiūriai – laikytis judaizmo tradicijos ar elgtis pagal esamą situaciją? Daug diskusijų pačioje žydų bendruomenėje sulaukė klausimas dėl žydų aukų perlaidojimo, kuris pagal judaizmo religinius įstatymus (hebr. *Halacha*) nėra galimas, tačiau žydų aukų palaikų perlaidojimai Lietuvoje vyko [326]. Sovietų sąjungos intensyviai vykdoma antisemitinė politika,

---

[324] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.

[325] ALTSHULER, Mordechai. Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR Under Stalin. In *Yad Vashem Studies*, 30, Jerusalem: Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, 2002, p. 271–295; ALTSHULER, Mordechai. *Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941-1964*. New England: Brandeis University Press, 2012, p. 205–227; ZELSER, Arkadi. *(Un)Welcome Memory. Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: The International Institute for Holocaust Research, 2018.

[326] Nuotraukų kolekcija, YV 74F01, 1158/4; *Holokaustas Ukmergėje/Holocaust in Ukmergė*. N. Latvytė-Gustaitienė (ed.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2012, p. 29.

atsižvelgiant į politinę situaciją šalyje, tai stiprėjo, tai buvo šiek tiek nuosaikesnė, tačiau esminių skirtumų požiūryje į Holokausto vietas nepasiūlė. Remiantis archyviniais šaltiniais, o konkrečiai – Lietuvos valstybės centriniame archyve saugomais Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos dokumentais[327], buvo pastebėta, kad geografiškai tolstant nuo politinio centro švelnėjo ir oficialių nurodymo įgyvendinimo pobūdis. Nors buvo laikomasi vienos linijos „fašizmo aukų“, „taikių gyventojų“, „nekaltų aukų“ pagerbimo šablono, buvo ne tik kontroliuojama, bet ir ribojama žydų religinių bendruomenių veikla, tačiau Lietuvoje, beje, žydų autoriai mini, kad ir Latvijoje bei Estijoje, vietinė sovietų administracija buvo palankiau nusiteikusi žydų masinių žudynių vietos priežiūros atžvilgiu[328].

G. Ž.: *Kur buvo miškuose, kur buvo giminės... Tokiose vietose, tai jokių problemų nebuvo. Kas čia galėjo bijot? Pavyzdžiui, jeigu ten minėjimus kokius daryt, tai čia jau nelabai skatino sovietų valdžia, kaip pavyzdys būtų IX fortas. Tai ne...*[329]

A. T.: *Holokausto vietos tada buvo tvarkomos. Tikrai buvo tvarkomos. Tai užrašų niekas nekvestionuodavo, nes turbūt jų pakeisti... Nes kaip partija pasakė, tai taip, turbūt, ir užrašydavo. Bet vietos, kurios buvo žinomos, tai jas tikrai tvarkė. Išasfaltuota buvo, nupjauta žolė ir t.t., kažkas tvarkė, nes tai buvo simbolis prieš nacizmą. Matai Sovietų sąjungos ir Izraelio santykiai buvo prasti, tai gal todėl tos vietos buvo taip mažinamos, kad nebūtų priešų. Ožkos tikrai nesiganydavo*[330].

Šį faktą patvirtina ne tik paminklų minėtose vietose gausa Lietuvoje, kuriose žydų aukos buvo oficialiai minimos ir užrašai ant paminklų buvo tiek lietuvių, tiek rusų, tiek jidiš kalba[331], bet ir atkaklus Lietuvos religinės žydų bendruomenės susirašinėjimas su Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos įgaliotiniais bei pastarųjų susirašinėjimas su LTSR

---

[327] Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos fondo dokumentai. LCVA, f. R-181, ap. 1.

[328] ALTSHULER, Mordechai. Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR Under Stalin. In *Yad Vashem Studies*, 30. Jerusalem: Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, 2002, p. 279–280.

[329] N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. sausio 23 d.

[330] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2022 m. sausio 19 d.

[331] Nuotraukų kolekcija, YV 4974/298, 4974/293, 4974/305, 229E08, 229E09, 3785/39, 3785/137, 1869/120, 230E02, 1869/119, 229F03, 229FO4, 3827, 4085/8, 3759/9, 1843, 6100/1, 6100/2, 6100/3, 6100/5, 4974/319, 1032/2, 229GO4, 229G06, 4043/54, 4043/84, 4043/112, 230BO6, 4043/95, 234EO2.

Ministrų Tarybos atstovais dėl Holokausto aukų įamžinimo[332]. Pavyzdžiui, 1945 m. spalio 11 d. Vilniaus miesto tikybinės žydų bendruomenė raštu kreipėsi į LTSR AT Prezidiumo pirmininką A. Sniečkų „su karštu prašymu išspręsti žemiau išvardintus klausimus: 1. Kapų, žuvusių nuo vokiečių žvėriškumų rankų Paneriuose ir kitose LTSR vietose, sutvarkymas ir atitinkamų paminklų juose pastatymas. Prašome duoti nurodymą to vykdymui, pagal galimybę, kaip galima greičiau, taip kaip kai kuriose vietose per kapus nutiesti keliai, ant kai kurių vietų ganosi galvijai ir greitai bus sunku nustatyti šių kapų vietą“[333]. 1945 m. spalio 16 d. LKP CK Sekretoriaus pavaduotojas Moskvinas raštu nr. 122-1 Kulto reikalams komiteto pirmininkui drg. A. Gailevičiui, prieš pateikiant rekomendacijas dėl Holokausto vietų priežiūros A. Sniečkui, atkreipė dėmesį, kad

> „vietovės, kuriose vokiečiai pravedė masines žudynes, nesiriboja vien tik kapinių sąvoka. Tai yra vietovės, turinčios politiniai propagandinę reikšmę prieš vokišką fašistinį žvėriškumą. Tie pavyzdžiai dar ir dabartiniu laiku tarnauja kovai prieš vokiškai fašistinius palikuonis kaip tarptautiniu mastu, taip ir prieš vokiškai lietuviškas bandas mūsų krašte. Todėl tokių vietovių tvarkymas, kaip Paneriai ir pan., nėra vienos bei kitos religinės konfesijos reikalas, bet vietos vykdomųjų organų pareiga. Pagal Tarybų Sąjungos veikiančius įstatymus, kapinių priežiūra ir administravimas nepriklauso jokiai religinei konfesijai. [...] Kapinių priežiūra, administravimas priklauso išimtinai vietos vykdomiesiems komitetams, nes prie vykdomųjų

[332] *LKP CK Sekretoriaus pavaduotojo Moskvino raštas nr. 122-1 Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos komiteto pirmininkui drg. A. Gailevičiui dėl žydų masinių žudynių vietų tvarkymo ir priežiūros*. 1945 m. spalio 16 d. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 6, l. 124–125; *Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos įgaliotinio B. Pušinio laiškas LTSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui V. Niunkai dėl paminklo Paneriuose ir kitose masinių žydų žudynių vietuose pastatymo ir vietų tvarkymo ir priežiūros*. 1948 m. kovo 12 d. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 26, l. 77; *Pažyma siųsta Religinių kultų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų tarybos įgaliotiniui A. Gailevičiui apie kapinių padėtį visoje RSFSR, nurodantis, kad visoje RSFSR rūpintis kapinių stebėjimu, apsauga ir gerbūviu yra įpareigotas miestų ir kaimų Komunalinis ūkis*. 1947 m. birželio 26 d. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 15, l. 12.

[333] *Vilniaus miesto tikybinės žydų bendruomenės raštas Nr. 269 LTSR AT Prezidiumo pirmininkui A. Sniečkui*. 1945 m. spalio 11 d. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 6, l. 121.

komitetų tam reikalui yra specialūs skyriai, taip vadinamieji laidotuvių ir kapų biurai“[334].

Kitas pavyzdys rodo, kad išgyvenusieji Holokaustą stengiasi laikytis judaizmo tradicijų ir 1946 m. rugpjūtį Vilniaus žydų bendruomenės rabinas Chaimas Šifrinas prašo Religinių kultų reikalų tarybos įgaliotinio prie LTSR Ministrų Tarybos leidimo lankyti masinių žudynių vietą Paneriuose rugpjūtį, o tai sutampa su žydų gedulo atminimu (hebr. *Tisha B'Av*), kai pirmąsias devynias Avo mėnesio (liepa-rugpjūtis) dienas yra lankomos kapinės, taip prisimenant dviejų šventyklų Jeruzalėje sugriovimą: „Žydų tikybos nuostatais, prieš Didžiąsias šventes kasmet lankomi numirusių kapai ir atliekamos pamaldos. Kaip pernai, taip ir šiemet, žydų bendruomenė ketina suruošti masinį žydų atsilankymą į Panerius, kur palaidota apie 90 tūkstančių žydų, Tėvynės karo metu fašistų grobikų nukankintų. Todėl prašau leisti mums š/m rugsėjo mėn. 15 d. organizuoti masinį atsilankymą į Panerius ir ten vietoje atlikti pamaldas. Žydai rinksis sinagogoje iš kur automašinomis vyks tiesiog į Panerius. Už tvarką atsakome asmeniškai“[335]. Šis prašymas aiškiai parodo bent du persidengiančius naratyvus: oficialųjį (sovietinės propagandos naudojama terminologija: „Tėvynės karas“, „fašistai grobikai“) ir žydų bendruomenės religingų narių (“Žydų tikybos nuostatais, prieš Didžiąsias šventes kasmet lankomi numirusių kapai ir atliekamos pamaldos“). Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejuje saugoma ikonografinė medžiaga, fiksuojanti 1944 m. rugpjūčio 23 d. organizuotą visuomenės atstovų mitingą, kuriame tarp Sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos, atlikusios masinės žudynių vietos Paneriuose ekshumacijos darbus, atstovų, daugumos apsirengusių kariškus rūbus, taip pat iš partizanų būrių sugrįžusių išgyvenusiųjų žydų, kurių didžioji dauguma tuo metu taip pat dėvėjo kariškus rūbus, galima matyti ir rabiną Ch. Šifriną apsigobusi talitu bei sakantį maldą už mirusius[336]. Tad galima teigti, kad atminimo renginyje 1944 m., 1945 m., 1946 m. dalyvavo ir ne religingi žydai, todėl yra įmanomas trečiojo naratyvo egzistavimas. Po šio mitingo dienraštyje „Tiesa“ pasirodę straipsniai leidžia identifikuoti ir daugiau egzistuojančių naratyvų, nes kaip minėto renginio dalyviai yra

---

[334] *LKP CK Sekretoriaus pavaduotojo Moskvino raštas nr. 122-1 Kulto reikalams komiteto pirmininkui drg. A. Gailevičiui.* 1945 m. spalio 16 d. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 6, l. 125.

[335] *Vilniaus žydų bendruomenės rabino Ch. Šifrino pareiškimas Tikybos Reikalams įgaliotiniui prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos drg. Gailevičiui*. 1946 m. rugpjūčio (be dienos). LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 10, l. 123.

[336] Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus. VŽM 8055-57, VŽM 8055-58.

minimi ir „darbininkai ir inteligentai“, „profesoriai ir kunigai“, kaip aukos yra minimi ne tik žydai, bet ir lietuviai, lenkai ir rusai“ [337].

Dar vienas įrodymas, kad Lietuvoje vietinė sovietų administracija buvo palankiau nusiteikusi žydų masinių žudynių vietos priežiūros atžvilgiu, galėtų būti 1948 m. kovo 12 d. Religinių kultų Reikalų Tarybos prie LTSR Ministrų Tarybos įgaliotinio Pušinio raštas LTSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui Niunkai: „Su šiuomi siunčiu Vilniaus žydų religinės bendruomenės pareiškimą leisti jiems tvarkyti Panerių brolių kapus. Minėti kapai – vokiškųjų fašistų masinio iššudymo vieta – turi istorinės reikšmės. Čia buvo žudomi visi antifašistai. Šiais sumetimais einant reikalingas duoti Komunalinio Ūkio Ministerijai pasiūlymą sutvarkyti ne tik Panerių brolių kapus, bet kitus esančius LTS Respublikos teritorijoje panašius kapus. Kas dėl paminklo statymo, tai, žinoma, čia žydų religinei bendruomenei reikalinga būtų leisti tokį paminklą pastatyti, bet paminklų projektas turi būti suderintas su LTSR Architektorium“ [338]. Mordechai Altshuler’is teigia, kad norint pagrįsti minėto fakto priežastį, reikalingi sisteminiai tyrimai, kurių iki šiol nėra atlikta [339]. Disertacijos autorė paprieštaraudama Mordechai Altshuler’iui, įvardina bent porą priežasčių: Lietuvos sovietinės administracijos atitolimas nuo politinio centro Maskvoje, taip pat asmeninis aukščiausiųjų Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto atstovų požiūris į buvusius Vilniaus ir Kauno geto kalinius bei getų pogrindžių organizacijų narius, kurie, nepavykus įgyvendinti pasipriešinimo naciams getuose idėjos, bandė ieškoti galimybių kovoti Rūdninkų, Naručio miškuose, jungiantis prie ten jau esančių sovietinių partizanų dalinių. Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sekretorius Antanas Sniečkus nuo 1942 m. pabaigos buvo sovietinio Lietuvos partizaninio judėjimo štabo viršininkas, Lietuvos SSRS Ministrų tarybos pirmininkas Motiejus Šumauskas buvo LKP(b) CK ir Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) operatyvinės grupės vadovas, Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sekretorius Albertas Barauskas buvo sovietinio partizanų būrio „Margiris“ vadas, kurie ne tik asmeniškai pažinojo buvusius Vilniaus ir Kauno geto kalinius, žinojo jų sušaudytų šeimos narių istorijas, taip pat situaciją ir

---

[337] Vokiškieji piktadariai turi atsakyti už savo nusikaltimus. *Tiesa*, 1944 m. rugpjūčio 24 d., l. 4.

[338] *Religinių kultų Reikalų Tarybos prie LTSR Ministrų Tarybos įgaliotinio Pušinio raštas LTSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui Niunkai.* 1948 m. kovo 12 d. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 26, l. 77.

[339] ALTSHULER, Mordechai. Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR Under Stalin. In *Yad Vashem Studies*, 30. Jerusalem: Yad Vashem The Holocaust Martyrs’ and Heroes’ Remembrance Authority, 2002, p. 280.

įkalinimo sąlygas getuose, bet ir asmeniškai rūpinosi, kad sugebėjusiems pabėgti iš getų ir pasiekti partizanų būrius, buvusiems geto kaliniams, būtų suteikta galimybė kovoti, tuo pačiu ir ginantis nuo gana plačiai paplitusio antisemitizmo sovietinių partizanų daliniuose. Todėl buvo „vadovautasi LPJŠ viršininko A. Sniečkaus nuomone ir požiūriu: spalio mėnesį Rūdninkų girioje iš Vilniaus geto žydų turėjo būti sudaryti 4 būriai po 65 žmones kiekviename (būriai pavadinti „Mirtis fašizmui“ (vadas Šlioma Brandtas), „Keršytojas“ (vadas Aba Kovneris), „Kova“ (vadas Aronas Aronovičius), „Už pergalę“ (vadas Šmuelis Kaplinskis)). Tačiau žydai partizanai „netilpo“ į 4 suformuotus būrius, daug jų buvo ir kituose Rūdninkų girioje veikusiuose būriuose. Kauno geto žydai buvo telkiami atskirame būryje „Mirtis okupantams“[340]. Zacharijus Česno atsiminimų knygoje „Visos upės teka į Jordaną“ yra paskyręs vieną skyrių Lietuvos komunistų partijos CK pirmojo sekretoriaus žmonai Mirai Gordonaitei, kuri kalbėjo jidiš, tačiau „nuo pat jaunumės buvo tikra komunistė. Bet tai netrukdė jai jausti žyde – ir kūnu, ir siela“[341]. Ji taip pat palaikė Šešių dienų karą 1967 m. žydų ir arabų konflikte Izraelyje „giliai širdyje nepaisydama nei politinių pažiūrų, nei šeimyninių aplinkybių“[342]. Galima daryti dar vieną prielaida, kad asmeniniai santykiai darė įtakos ir politinių sprendimų priėmimui, ir įgyvendinimui. Remiantis J. Lotman'o semiosferos teorija, galima teigti, kad tuo pačiu veikė dviejų persidengiančių semiosferų – oficialiosios valstybinės ir bendruomeninės – kreolizacija, kurios padarinys yra tai, jog buvo kuriamos naujos vertės „broliškųjų kapų“, „fašizmo aukų“ kontekste, aiškiai įvardijant žydų aukas ir suteikiant galimybę išgyvenusiems (neakcentuojant jų kaip žydų religinės bendruomenės narių) pagerbti nužudytus šeimos narius.

E. F.: *Labai dažnai pėsčiomis eidamas į darbą pro Panerių masinių žudynių vietą, duobėse matydavo įmestų gėlių. Ir tai nebuvo gėlės „taikiems sovietiniams gyventojams“, tai buvo gėlės nužudytoms žydų šeimoms, kurias atnešdavo išgyvenę šeimos nariai. Sovietų valdžia Paneriuose lankydavosi tik oficialių švenčių metu: Pergalės dieną ir Spalio švenčių metu, o gėlės duobėse buvo daug dažniau*[343].

---

[340] ZIZAS, Rimantas. Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m. In *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius (eds.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 142.

[341] ČESNO, Zacharijus. *Visos upės teka į Jordaną*. Vilnius: Lietuvos žydų bendruomenė, 2012, p. 121.

[342] Ibid., p. 123–124.

[343] N. Latvytės interviu su Eitanu Finkelšteinu. 2016 m. rugsėjo 13 d.

Svarbu paminėti, kad greta žydų bendruomenės palaikomos Holokausto aukų atminimo tradicijos egzistavo ir traumos suponuota masinių žudynių vietos nelankymo praktika. Buvusi Vilniaus geto kalinė, pogrindžio partizanė Sorė Voloshin-Kalivatch, atskleidė, kad nors jos visa šeima buvo nužudyta Paneriuose, tačiau ji nė karto ten nebuvo. Nei iš karto po karo sugrįžus iš partizanų dalinio, nei vėliau, jau gyvenant Izraelyje. Net į Lietuvą po išvykimo nebuvo sugrįžusi.

S. V.-K.: *Niekada nėjau. Buvo per sunku. Neįmanoma. Bijojau tos vietos*[344].

Tokia pozicija parodo gilias traumos pasekmes, nors Izraelyje S. Voloshin-Kalivatch ilgą laiką dirbo Jad Vašem Holokausto tyrimų centro archyve. Kita buvusi Vilniaus geto kalinė ir pogrindžio organizacijos kovotoja Rachilė Margolis atsiminimų knygoje rašo, kad iš karto po karo „aš negalėjau savęs priversti nuvažiuoti į Panerius, neleidau sau galvoti apie praeitį“[345]. Buvusi Kauno geto ir Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinė Dita Zupavičienė–Šperlingienė interviu metu teigė, negalinti savęs priversti apsilankyti Kauno IX forte:

Kauno IX fortas yra baisi vieta. Mano vyras ten... Žodžiu, IX fortas man neprieinamas. [...] Pirmą kartą, kai atvažiavau į Lietuvą 1990 metais, čia dar buvo labai neramu Vilniuje [...] niekuomet apie tai nekalbėdavau, niekam nieko nepasakodavau. Šitas buvo išbraukta [...] O niekas ir neklausė[346].

Nors buvusi Vilniaus geto kalinė ir pogrindžio organizacijos kovotoja Fania Jocheles–Brancovskaja atskleidė, kad ji su kitais žydų partizanais iš karto sugrįžusi į Vilnių nuėjo į Panerius, tačiau po pirmojo karto psichologiškai buvo vis sunkiau ten lankytis.

F. J.-B.: *Buvo žmonių, kurie nieko nežinojo... žinote, psichologiniai dalykai, savos patirtys*. [...] *Juk, visų pirma, žvaigždė – tai sionizmas. O mums žvaigždė – tai geto simbolis. Taip? Ėjom per aplinkui*[347].

Minėta citata parodo, skirtingų naratyvų persidengimų interpretacijas: daliai išgyvenusiųjų Holokaustą, Dovydo žvaigždės simbolis asocijavosi su geto traumine patirtimi, tačiau kitiems išgyvenusiems tai buvo tapatybės simbolis, sovietinei valdžiai – sionizmo ženklas.

---

344 N. Latvytės interviu su Sore Voloshin-Kalivatch. 2018 m. gegužės 7 d.

345 МАРГОЛИС, Рахиль. *Немного света во мраке*. Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 2006, p. 454.

346 N. Latvytės interviu su Dita Zupavičiene-Šperlingiene. 2021 m. vasario 9 d.

347 N. Latvytės interviu su Fania Jocheles–Brancovskaja. 2021 m. vasario 10 d.

Jad Vašem Tarptautinių Holokausto studijų centro archyve iš įvairių albumų saugoma fotodokumentų kolekciją, kurią sudaro sovietmečiu daryti atvaizdai (ne mažiau negu 305 vnt.) Holokausto vietose, dažnai atminimo renginių metu. Nuotraukose matyti kaip skirtingais laikotarpiais keičiasi tiek sovietinės valdžios požiūris į vietas, įgaunantis vis daugiau monumentalumo ir simbolinių prasmių, tiek pačios žydų bendruomenės. Kaip išsiplečia vietų lankymo laikas: nuo oficialių valdžios įtvirtintų minėjimų iki pačios bendruomenės tiek tradicinio, tiek ir sekuliaraus pobūdžio vietų lankymo. Kaip jau buvo minėta, pagal judaizmo tradiciją kapinės yra lankomos devynias pirmąsias Avo mėnesio dienas, o tai dažniausia yra liepos mėnesio pabaigoje arba rugpjūčio mėnesio pradžioje. Tai buvo galimybė bendruomenės nariams laikytis judaizmo tradicijos. Tačiau 1941 m. liepą–rugpjūtį Lietuvos provincijoje vyko pats intensyviausias žydų masinių žudynių laikotarpis, todėl dalis bendruomenės narių po karo lankydavo masinių žudynių vietas būtent šiais mėnesiai, kai buvo iššudyti jų šeimos nariai. Interviu metu paaiškėjo, kad dalis bendruomenės narių masinių žudynių vietas taip pat lankė Roš-ha-Šana – žydų Naujųjų metų šventės laikotarpiu (rugsėjo mėn.), arba tiesiog pagal poreikį[348]. Taigi, vietoje veikė skirtingų žydų bendruomenės naratyvų persidengimai, neprieštaravę vienas kitam, bet pa(si)pildę naujomis prasmėmis. Masinių žudynių vietų viešosios erdvės ribas plečia ir naujai diegiamų sovietinės valdžios (oficialios valdžios atstovų šabloninės kalbos sovietinei propagandai palaikyti[349]) ir vietinių ne žydų bendruomenių tradicijos (nešti laidotuvių vainikus su kaspinais ant kurių būtų užrašai (kartais jidiš kalba) į masinių žudynių vietą[350], vyrams nusiimti galvos apdangalus[351]).

S. K.: *Taip, nešdavo vainikus ir gėles. Aišku, kad čia nežydiška tradicija. Ir aš dabar bandau tą tradiciją keisti. Bent jau mums daug kur pavyksta.* [352]

E. F.: *gėlės [Panerių] duobėse buvo daug dažniau*[353].

Šis pavyzdys atskleidžia realybėje veikusių naujų tradicijų integraciją ir ilgalaikę jų įtaka. Kita vertus, nereikėtų pastarosios suabsoliutinti, nes išliko ir senąsias tradicijas palaikančios praktikos.

---

348 N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu 2023 m. sausio 20 d., Gercu Žaku 2023 m. sausio 23d., Artūru Taicu 2023 m. sausio 19 d.

349 Nuotraukų kolekcija, YV 3785/36.

350 Nuotraukų kolekcija, YV 229FO2, 229FO3, 1746/10, 1746/14, 1746/15, 3785/167, 4085/3, 4085/4, 3461/4, 1746/20, 1158/1.

351 Nuotraukų kolekcija, YV 1158/3.

352 N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 20 d.

353 N. Latvytės interviu su Eitanu Finkelšteinu. 2016 m. rugsėjo 13 d.

S. K.: *Man užstrigo iš vaikystės, tų laikų, kada atvykdavo žmonės ir neturėdavo galvos apdangalo, tai iš nosinės rišdavo kampus, kad pridengt galvą. Laikydavosi tradicijų. Ir ta tradicija nebuvo niekada nutrūkusi. Ir ta tradicija dabar tęsiasi* [354].

Nors per oficialius dokumentus rekonstruotas oficialus valstybinis naratyvas vadovavosi *Didžiojo tėvynės karo* ir „taikių tarybinių gyventojų" formuojamų rutinizuotų atminimo politikos praktikomis, kurias žydų bendruomenė iš dalies pritaikė, nes jos, reikia pripažinti, buvo suprantamos visuomenėje, tačiau tradicinių praktikų išlaikymas buvo ir išliko svarbi žydų bendruomenės tapatybės dalis.

A. T. *Man, kaip žydų bendruomenės atstovui, nėra svarbu, ar sovietinis laikotarpis, ar komunistai, naciai ar dar kas nors, mes ėjom ir eisim. Nes ten – giminės. Man ten giminės* [355].

Tiesa, pastarojo naratyvo elementai, dažnai netgi iki šių dienų nėra, aiškiai perskaitomi ne žydiškos visuomenės.

3. Nepriklausomybės laikotarpio nacionalistinis ir liberalusis naratyvai. Žlungant SSSR ir komunistiniam režimui, sovietinis paveldas buvo visuotinai atmestas ir pasmerktas, tiesa, taikant kai kurias išimtis. Masinių žudynių vietos, kaip taikių tarybinių piliečių žūties vietos, neišvengė transformacijų, tačiau susidūrė su dilema, susijusia su palikimo vertėmis ir iššūkiu, kokia socialinė grupė ar „atminties bendruomenė" turėtų tapti šių vietų perėmėja ir ką toliau turėtų daryti. Minėtai paveldo grupei bandant pritaikyti skirtingas interesų grupes atstovaujančias komunikacines prasmes, buvo susidurta su trauminio paveldo simbolizacijos veiksmo sunkumais, su grupių kuriamų bei palaikomų naratyvų neperskaitymu. Transformacijas iliustruoja ir paliudija Josifo Levinsono kolekcijos dokumentinė ir ikonografinė medžiagą (366 vnt.) [356], kurioje atsispindi buvusio tuometinio Valstybinio žydų muziejaus ir žydų bendruomenės nario aktyvi Holokausto vietų aktualinimo veikla. Bendradarbiaujant su vietos savivaldybėmis buvo stengiamasi ne tik suaktyvinant žydų žudynių vietų priežiūros veiklas, bet ir keičiant sovietinius užrašus ant paminklų, įvardinant ne tik žydų aukas, bet ir nužudytųjų skaičių, akcentuojant vietinių kolaborantų indėlį į žudynes (pvz.,

[354] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 20 d.
[355] N. Latvytės interviu su A. Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
[356] Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

„hitleriniai žmogžudžiai ir vietiniai pagalbininkai“[357], „nacistiniai budeliai ir jų talkininkai“[358], „hitleriniai galvažudžiai ir vietiniai pagalbininkai“[359], „hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai“[360], „nacistai ir jų talkininkai“[361], „nacistiniai budeliai ir jų vietiniai pagalbininkai“[362], „hitleriniai žmogžudžiai ir jų talkininkai“[363], „hitlerininkai ir jų vietiniai pagalbininkai“[364], „hitleriniai budeliai ir jų pagalbininkai“[365], „nacistai ir jų vietiniai talkininkai“[366], „hitlerininkai ir jų vietiniai talkininkai“[367], „hitlerininkai ir jų pagalbininkai“[368]). Keičiant užrašus buvo siekiama ne tik istorinio teisingumo ir pagarbos žydų aukoms, empatijos, bet ir atsakomybės. J. Levinsono susirašinėjimo su vietinėmis savivaldybėmis medžiaga rodo, kad nors pastarosios ir prisidėjo prie masinių žudynių vietų transformacijos, tačiau tai suprato kaip duoklę žydų bendruomenei, bet ne realų poreikį, kylantį iš vietinės bendruomenės. Anot R. Čepaitienės, paveldo simbolizacijos veiksmas „įmanomas tik tada, kai jo reikšmes interpretuojantis žiūrovas geba atpažinti ir tinkamai perskaityti jį sukūrusios kultūros kodą, antraip šie ženklai

---

[357] Varėnos raj. Marcinkonių apyl. Masinių žydynių vieta. 1992 m. birželis; 43. Kupiškio r. Ilčiūnai (p. Subačiaus); Kauno r. Prie Zapyškio. Kluoniškio k.; Pasvalio r. Žadeikių miškas. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[358] Vokas „Alytaus r.“ Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[359] Vokas „Molėtų r.“. Vyrai. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[360] Vokas „Molėtų r.“. Mindūnų apskr.; Pasvalio r. Pušalotas. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[361] Vokas „Mažeikių r.“ Mažeikiai. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[362] Vokas „Marijampolės m.“. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[363] Kretingos r. Šalynas; Pakruojo r. Morkalaklnio žydų genocido aukų kapai. 1992. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[364] Klaipėdos r. Veiviržėnai. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[365] Jurbarko r. Šilinės žudynių vieta. 1996 m. birželis. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[366] Anykščių r. Debeikių ap.; Panevėžys. Žalioji giria. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[367] Palanga. Kunigiškių miškas. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

[368] Panevėžys. Pajuostė. Masinių žudynių vieta. Josifo Levinsono rinkinys. Asmeninis archyvas.

jam liks bereikšmiai arba jiems klaidingai bus priskirtos kitos reikšmės“[369]. Galima teigti, kad vietinei bendruomenei prireikė laiko atpažinti ir pripažinti žydų bendruomenės pastangas, kurios nepriklausomybės pradžioje buvo suvokiamos kaip priekaištas ir grėsmė ne žydų bendruomenės trauminėms patirtims.

Skirtingai perskaitomus kodus ir skirtingų bendruomenių to pačio pobūdžio naratyvų priešpriešą prisimena Irena Veisaitė, teigdama, kad nors žydų bendruomenė iš esmės jautė palankumą lietuvių nacionaliniam judėjimui, tačiau Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime tvyrojusį nacionalinė euforija liudijo greičiau atotrūkį nei dialogą: „Jie vis šnekėjo apie lietuvių aukas ir kančias, ir aš staiga pamaniau, ką, po galais, aš čia veikiu? Mano mama buvo auka, mano visa šeima, mano trejų metukų pusbrolis; ir jiems čia nėra vietos, apie juos netgi neužsimenama. Bet paskui aš pagalvojau – tai pirmas kartas, kai lietuviai gali kalbėti apie savo kančias, apie tiesą. Mes privalome suprasti jų laimę ir pasidalyti ja... Tačiau iki šios dienos yra buvę tik keletas inteligentijos pareiškimų ir keli oficialūs pareiškimai dėl lietuvių vaidmens Holokauste“[370].

S. S.: *Sąjūdžio metu aš su žydų tematika nesusidūriau. Apie tremtinius, partizanus – taip*[371].

Lietuvių dalyvavimo Holokauste įvertinimas buvo ir išliko vienas iš pagrindinių iššūkių lietuvių ir žydų dialogo kūrimui. Būtent todėl ir masinių žudynių vietos tapo vartotojiškos kultūros objektu, renkantis patogesnes bei emociškai patrauklias interpretacijas, tuo palaikant suskaldytos atminties programos aktyvumą.

Atminties kodų iššifravimo svarbą, kaip visuomenės supratimo keitimo elementą, interviu metu įvardijo Sania Kerbelis. Respondentas pateikia kelis pavyzdžius:

1. Tai netgi žmonės sugebėjo daržus pasidaryt ir ant palaikų augint daržoves ir tai vyko iki Sąjūdžio laikų. Sąjūdžio laikais Leiba Lipšicas buvo parašęs į savivaldybę, kad yra nepadoru ir tada savivaldybė uždraudė tai, panaikino.

---

[369] ČEPAITIENĖ, Rasa. Disonuojantis, erzinantis, nepatogus. Pasmerktųjų politinių režimų palikimas Europoje. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, 2015, p. 8.

[370] SIRUTAVIČIUS, Vladas. Perestroika, Sąjūdis, Kovo 11-oji ir Lietuvos žydai. In *Lietuvos žydai*. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė (eds.). Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 514.

[371] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.

2. Dabar jau virš trisdešimt metų laisva Lietuva, bet ne visi dar grįžo į tai. Pas tuos, pas ką šeimose buvo perduotas tas tautiškumas, tai jiems tas įdomu.

3. Ateina valdžios atstovai kartu hanukiją uždegt. Tai čia religinis gyvenimas? Aišku, daugelis taip mąsto, bet bijo pasakyt. Nežinau kodėl. Kad nenori veltis. Tai čia iš žydų nenori velti, tai ką čia bešnekėt iš visuomenės. Jie mato ta fasadinę pusė – na, kažkas vyksta.

4. Daug kas yra daroma grynai parodomų renginių[372].

Minėti pavyzdžiai rodo, kad teisingas skirtingų naratyvų perskaitymas skatina dialogą, per kurį yra kuriamos kreolizuotos erdvės, turinčios didelį bendrabūvio kūrimo potencialą (pvz., pirmoji citata). Nereikėtų pamiršti, kad naratyvų visuomenėje palaikymas yra susijęs su kolektyvine atmintimi, palaikoma gyvosiomis praktikomis, pavyzdžiui, dalinantis prisiminimais, dalyvaujant atminimo ceremonijose, išlaikant tradicijos tęstinumą. Todėl S. Kerbelis neatsitiktinai paminėjo naratyvų komunikacijos šeimoje svarbą, nes tradicinių kodų klaidinga interpretacija gali suponuoti ne tik tradicinei žydiškai, bet ir ne žydiškai bendruomenei, anot R. Čepaitienės, klaidingai priskirtas reikšmes (pvz., antroji ir trečioji citatos, kurios paaiškina, kad tradicinių kodų dešifravimo klaidos pateikia net ir pačiai žydų bendruomenei sunkiai paaiškinamas reikšmes, tokias kaip: „Ateina valdžios atstovai hanukiją uždegti“), o ką jau kalbėti apie ne žydiškos visuomenės supratimą apie minėto ritualo reikšmę, kuri išlaiko grynai parodomojo pobūdžio sintetiškai kuriamo prasmės atžvilgiu, fasadinio dialogo potencialą (pvz., ketvirtoji citata).

F. Vitkinaitė-Kučinskienė prisimena, kad Sąjūdžio laikotarpiu „vienas pirmųjų, kuris laikė pamaldas už žuvusius geto kalinius buvo kunigas Mikutavičius. Ir tai buvo Vytauto bažnyčioje ir nelabai ten mūsų žydai norėjo eiti į tas pamaldas, bet tada pirmininku buvo Tacas. Devyni vyrai yra, o dešimto nėra. Tada ten buvo prie altoriaus suolas, kur turėjo susėsti vyrai su kipomis [...]“[373]. Respondentės citata parodo, tiek žydiškos, tiek nežydiškos bendruomenės nesusikalbėjimus: žydų bendruomenė pagal judaizmo kanonus, kur maldai reikalingas minjanas – dešimties vyrų grupė – bando prisitaikyti katalikiškose mišiose. Anot Algirdo Juliaus Greimo, kiekviena

[372] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 20 d.
[373] N. Latvytės interviu su Fruma Vitkinaite-Kučinskiene. 2021 m. vasario 13 d.

nauja karta ir epocha kuria naują konstrukcinę koegzistencinę erdvę, kuri yra reali, nepaisant dirbtinių objektų prisodrinimo[374].

Reikia pastebėti, kad su nepriklausomybe atsivėrus įvairiems archyvams išsiplėtė ne tik Holokausto atminties apimtis, bet ir sudėtingumas, kurie sukėlė nemažų išbandymų ir valstybės savivokai. Pasirinkimas savo tautiniuose naratyvuose koncentruotis į sovietinės okupacijos represijas, martirologines patirtis gilino atotrūkį su Holokausto atmintimi[375], kuri per pastaruosius tris dešimtmečius, įgavo visuomenės kolektyvinės atminties kokybinio persilaužimo požymių, priimant ilgą laiką nutylimus Holokausto įvykių faktus, bet pernelyg nesigilinant į asmenines traumines Holokausto patirtis.

M. Š.: *Lūžio momentas – kai atsiveria archyvai, prasideda kitokio pobūdžio ir tyrimai. Didžiausia dėmesys turi būti skirtas ten, kur laukia pačios aukos, kad būtų pripažįstama, kad būtų prisidėta, atsakomybė iš vietos žmonių. Ir tas laukimas bendruomenės iš vietos žmonių, kartu ir pakreipia tą tyrimų kryptį. Dabar jau faktografiškai pastebima, kad Holokausto temai dabar jau tokios ribos yra, kad daugelis dalykų yra ištirti ir judama link kitų dalykų. Tas fokusas turėtų būti link atminties dalykų*[376].

Tačiau iki šių dienų išlieka nepriklausomybės laikotarpiu atsiradusi įtampa dėl to, kad Baltijos šalys, išgyvenusios tris okupacijas (sovietinę, nacių ir vėl sovietinę), atsiduria tarp totalitarinių režimų interpretacijų ir daugiabriaunės atminties mėsmalės, kur nacionaliniai naratyvai neberanda sau vietos[377]: iki šiol yra susiduriama su laisvės kovotojų kvestionavimu,

---

[374] GREIMAS, Algirdas, Julius. *Topologinės semiotikos linkui*. Vilnius: Baltos lankos: tekstai ir interpretacijos, t. 34, 2011, p. 144–173.

[375] ASSMANN, Aleida. *Europe's Divided Memory. Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 29.

[376] N. Latvytės interviu su Mantu Šikšnianu. 2022 m. gegužės 18 d.

[377] MASIOKAITĖ-LUBINIENĖ, Austėja. Prieš 80-metį įvykęs Birželio sukilimas skatina kelti klausimus apie šiandienos vertybes [interaktyvus]. Kauno diena, 2021 m birželio 21 d. Prieiga internete: https://kauno.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/pries-80-meti-ivykes-birzelio-sukilimas-skatina-kelti-klausimus-apie-siandienos-vertybes-1030980 [žiūrėta 2022 m. gruodžio 1 d.].; RUTKAUSKIENĖ, Violeta. Kaniūkų kaimo žudynės sovietinių „partizanų" prisiminimų knygoje [interaktyvus]. Alkas, 2023 m. vasario 1 d. Prieiga internete: https://alkas.lt/2023/02/01/v-rutkauskiene-kaniuku-kaimo-gyventoju-zudynes-sovietiniu-partizanu-prisiminimu-knygoje/ [žiūrėta 2023 m. kovo 25 d.]; VALIUŠAITIS, Vidmantas. Lietūkio garažo žudynės – vienas kraupiausių ir mįslingiausių Lietuvos istorijos epizodų [interaktyvus]. Alkas, 2021 m. birželio 27 d. Prieiga internete: https://alkas.lt/2021/06/27/v-valiusaitis-lietukio-garazo-zudynes-vienas-kraupiausiu-ir-mislingiausiu-lietuvos-istorijos-epizodu/ [žiūrėta 2023 m. kovo 25 d.].

dalyvavimu masinėse žydų žudynėse, iškyla kolaboravimo ir žydų turto pasisavinimo klausimai, skirtingus naratyvus atstovaujančios grupės kaltina viena kitą antisemitizmu, ką puikiai išnaudoja priešiškos valstybės, kurstydamos nesantaiką.

D. Z.-Š.: *Pyktį nejaučiu. Ką pykti? Bendras buvo... Nebuvo, kad noriu atkeršyti. Jokiu būdu. Matau visą situaciją kaip buvo. Tiesą pasakius, tai ne pyktis, bet pagalvoju dabar į galą, kaip keista, kad visi tylėjo. Matė. Žudikų buvo. Jų galima rasti. Jų buvo... ne tiek daug, bet kad visi tylėjo. Neišėjo kaimietis kaimynas su dalgiu: „Rupūže, ką tu darai?! Čia žmonės! Ką jūs darot?!“ Visi buvo ramūs. Visi buvo žiūrovai*[378].

Apibendrinant, nors galima buvo pamanyti, kad visi išvardinti naratyvai yra vieno lygmens, tai yra daliniai, pristatantys bendruomenės viduje generuojamą idėją, pakankamai dažnai rezonuojančią su pagrindiniu naratyvu, tačiau tyrimas parodė, kad bendruomenės viduje yra palaikomi keli, aplink bendrą idėją evoliucionuojantys, pasakojimai. Pavyzdžiui, lietuvių bendruomenės tarpe yra palaikomi mažiausiai du naratyvai: tautinis (nacionalistinis) – akcentuoja skirtį tarp lietuvių ir žydų, kuriuos pozicionuoja kaip „kitus“ ir eliminuoja lietuvius iš nusikaltimo (masinių žydų žudynių), teigdami, kad Holokaustą vykdė naciai; pilietinis – akcentuoja, kad žydai yra Lietuvos piliečiai ir Holokausto metu vieni šalies piliečiai iššudė kitus. Žydų bendruomenės tarpe egzistuoja bent jau du naratyvai: tautinis (radikalusis), kuris teigia, kad lietuviai – žydšaudžių tauta, o visi dalyvavę rezistencinėje kovoje prieš sovietus tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavo žydų žudynėse; pilietinis (nuosaikusis) – Holokausto metu buvo lietuviai, kurie kolaboravo su naciais ir dalyvavo žydų žudynėse, tačiau lietuviai taip pat prisidėjo prie žydų gelbėjimo Antrojo pasaulinio karo metais. Romų bendruomenėje yra palaikomas pilietinis naratyvas, deklaruojantis, kad Holokaustas ir romų žudynės –nusikaltimas žmogiškumui.

3.2. Semiozinė elgsena

Aptarus skirtingų semiosferų, kurios yra suprantamos per skirtingų naratyvų veikimą, grįstą istorinių žinių komunikacija ir analizuojant juos per dialogiškumo galimybę globalumo ir lokalumo idėjų kontekste, disertacijos autorė teigia, kad naratyvas, kaip centrinė semiosferos idėja, nulemia visus ženklinius dalykus, vykstančius toje semiosferoje: praktikas, kalbėjimo būdą, naudojamus simbolius ir jų pagrindu konstruojamus pranešimus. Naratyvo

[378] N. Latvytės interviu su Dita Zupavičiene-Šperlingiene. 2021 m. vasario 9 d.

dialogiškumas yra suvokiamas per jo „nusiteikimo diskutuoti“ lygį, kuris yra fragmentuotas bei rėminamas skirtingus naratyvus komunikuojančių bendruomenių. Reikia paminėti, kad skirtingus naratyvus atstovaujančios bendruomenės yra vientisos savo viduje, nes palaikomos vienos bendros, pamatinės, nekritikuojamos idėjos. Šį vientisumą galima būtų įvardinti kaip užsidarymą į ideologiškai suformuotą informacinį burbulą, kuris yra itin fragmentuotas išorėje, ignoruojantis ir nesugebantis gyventi su tuo, kas nutinka susidūrus skirtybėms. Naujų prasmių ieškojimas, bandymas išmokti reguliuoti susidūrimą, o ne mėginti taisyti kitą pagal savo vertybes, nuostatas, įsitikinimus, bandymas rasti būdą, kaip įvertinant platesnę perspektyvą, ieškoti sugyvenimo strategijų. Disertacijos autorė mano, kad sugyvenimas gali būti suprantamas kaip tam tikra (iš)gyvenimo strategija, apimant, įsileidžiant kito naratyvo kitoniškumą ir žvelgiant į pastarąjį per papildymo ir praturtinimo prizmę bei iš to ilgainiui kylančiomis perspektyvomis.

Pasitelkus dialogiškumo kriterijų, tyrime išskiriamos trys semiozinės elgsenos formos:

1. Nebendrauti. Šio naratyvo pagrindu konstruojami pranešimai, nors ir nekvestionuoja moksliškumo, bet temos, dažniausiai susijusios su trauminėmis patirtimis, yra sąmoningai ignoruojamos konstruojant pranešimus ne tik dėl pačios bendruomenės dažnai vengiamojo pobūdžio sąlyčio su trauma, bet ir dėl visuomenės nepasirengimo diskusijoms trauminio paveldo temomis.

Holokaustą išgyvenusieji, nekalbėjimą trauminių patirčių tema, dažnai pasitelkia kaip vieną iš traumos įveikos būdų. Psichologai, tiriantys Holokaustą išgyvenusiųjų šeimas, įžvelgia nebylų abiejų pusių susitarimą – šeimos paslaptį, tačiau taip pat ir teigia, kad toks būdas sunkiai randa pusiausvyrą normalizuojant traumines patirtis[379].

R. D.-K.: [Ar šeimoje buvo kalbama apie Holokaustą?] *Beveik ne. Labai skaudu buvo. Mama mano buvo labai stipri. Viskas buvo aišku... Ir jinai nenorėjo manęs traumuoti labai. Mes retai kada kalbėjom, nes per sunku, per didelė našta. [...] O kas, gi, nori? Kas, gi, nori? Niekas nenori: su blogiu susitikti, gadinti savo nuotaiką, gadinti sau dieną, paskui pasakoti vaikams. Savo vaikams... [...] Prie sovietų, po karo niekas apie tai neminėjo, niekas apie tai nekalbėjo*[380].

---

[379] GAILIENĖ, Danutė. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2021, p. 111.

[380] N. Latvytės interviu su Rachile Danzing-Kostanian. 2022 m. vasario 2 d.

D. Z.-Š. *Apie Holokaustą? Ne. Neįmanoma. Kaip sugrįžau iš lagerio – Tabula rasa. Niekuomet neprisimindavau. Čia kažkoks instinktas buvo [...] Instinktas mane išsaugojo. Ir niekaip niekuomet nei vieno žodžio nepasakojau. Nei mano sūnui, nei mano vyrui. Niekuomet šitos temos nebebuvo* [381].

F. V.-K.: *Buvo slapstymosi metu tokie pavojai, kad patyriau labai baisių dalykų, kurių net savo pusseserei Gutei nepasakojau.* [...] *Aš jiems nieko nesakiau. Mano vaikai manęs neklausinėjo* [382].

Interviu metu respondentai minėjo sovietmečiu suformuotus, tačiau net iki šių dienų išliekančius masinių žydų žudynių vietų atžvilgiu visuomenėje egzistuojančius sąmoningus nutylėjimus.

I. V.: *Tai gali būti kokie 1986-85 m. Jurbarke, kai aš buvau paauglė, ir netoli mūsų mokyklos, Jurbarko mieste, yra žydų žudynių vieta. Ir kadangi yra lenininės talkos, tai mūsų mokykla visą laiką tvarkydavom tą vietą. Aišku, tuo metu mokytojai, niekas neaiškino, kokia čia yra vieta, nors užrašas buvo, berods, rusų kalba, jeigu neklystų, ant paminklo, bet aš prisimenu, kad aš paklausiau mamos, kokia tai yra vieta. Mano mama sako: „Aš nežinau... (nes mano mama buvo gimusi karo metu). Bet čia yra nužudyti žydai, bet už ką jie yra nužudyti, aš nežinau". Tai buvo labai matoma [...] kur yra iškastos tos duobės ir sušaudyti žmonės. Tai yra ta vieta tokia ir likusi su tranšėja.* [383]

E. U.-B.: *Tarybiniais laikais tai buvo tarybinių piliečių žudynių vieta. Tikras žodis buvo užgniaužtas, nekalbėjo tos vietos taip, kaip nepriklausomoje Lietuvoje. Taip, žmonės vis tiek žinojo, kad ten buvo žydai, bet nekalbėjo. Kaip ir sakau, nebuvo žodžio* [384].

S. S.: *Jau mokykloje besimokydamas žinojau, kad Paneriuose buvo žudoma. Dar sovietmetis buvo. Žinot, žinojau, bet niekada nevežė į Panerius. [...] Paneriuose pirmą kartą apsilankiau labai vėlai. 2012-2013 metais ir tai buvo susiję su archeologija. Apsilankyti paskatino profesinis interesas. Poreikio prieš tai apsilankyti nebuvo ir aš galėčiau pasakyti kodėl. Priežastis – mano aplinkoj šita tematika niekas nekalbėjo – nei mokykloj, nei universitete. Apie Holokaustą šnekėjom, bet Paneriai – ta tema jinai nebuvo taip išviešinta visom prasmėm ir dėl to ji praslysdavo ne tik man, bet ir kitiems* [385].

---

[381] N. Latvytės interviu su Dita Zupavičiene-Šperlingiene. 2021 m. vasario 9 d.
[382] N. Latvytės interviu su Fruma Vitkinaite-Kučinskiene. 2021 m. vasario 13 d.
[383] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
[384] N. Latvytės interviu su Elvyra Užkurėlyte-Baltiniene. 2022 m. kovo 16 d.
[385] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.

Atliekant tyrimą buvo patvirtintas teiginys, kad naratyvo dialogiškumas priklauso nuo grupės uždarumo ir jos ideologinio atstumo globalios visuomenės vidurkio atžvilgiu. Tad kuo didesnis atstumas, tuo mažiau dialogo ir tuo labiau didėjanti naratyvų atskirtis.

R. D.-K.: *Aš atsimenu, atvažiavau į Kauną pirmą kartą ir mus nuvedė į parodą, į Karo muziejų. Emanuelis ten. Jis kažkiek ten dirbo ir mus nuvežė. Kiek ten mūsų buvo? Keli žmonės iš Vilniaus. Ir aš taip einu, žiūriu ir sakau: „Ar Kaune buvo žydų? Ar Kaune gyveno žydai?“ Jinai sako: „Taip! Ir daug!” Aš taip ištiesiau ranką jos link ir sakau: „Kur? Kur jie?“ Nieko. Nei vienos užuominos. Apsisukau ir išėjau*[386].

M. J.: *Žydų bendruomenė kalba, kalba, kalba ir niekas jų nebeklauso. Na, ne tiek, kad niekas jų nebeklauso, bet jie turi ta savo mažą burbulėlį ir jie iš jo neišeina. Romai apskritai nieko nešneka. Jie iš vis neaktyvūs, jie nieko nešneka. Ta bendruomenė... ir jie nelabai gali prašnekėti. [...] Aš nelabai galiu kalbėti, kodėl žydų bendruomenė lieka tame burbule. Bet iš šono man taip matosi, kad jie nepasiekia toliau. Jiems neišeina pasiekti toliau. Turbūt pas juos yra biški sustabarėjimas. Jiem reikia biški naujo kraujo, kurio nėra. Taip objektyviai žiūrint, nėr to naujo kraujo ir tie seni žmonės... Ir tai ne tik seni žmonės, bet organizacine tvarka ten yra tokie įsisenėję dalykai. [...] Bet man atrodo, kad tam tikri dalykai yra kažkaip pasidalinti: čia atsakingas tu, čia atsakingas tu ir tie žmonės irgi jau tokie, kurie nebegali nieko daugiau patys iš savęs pasiūlyti. Ir kai nebegali nieko daugiau pasiūlyti, tai jie turi tuos savo žmones, tą savo burbulą, kuriuos jie pasiekia, bet jie toliau neina. Na, pavyzdžiui, vaikai, jaunimas. Jie toliau nepasiekia tų žmonių. Tiesiog nepajėgūs, negali*[387].

S. S.: *Tyrimų yra. Istorikai yra padarę, bet nėra diskusijos šia tema. Yra daugybė mitų iš kažkur atėjusių, kuriuos visuomenei reikia išdiskutuot. Kadangi yra apeinama, apie tai nešnekama, o žinoma tik siauram ratui žmonių. Ir pati visuomenė – žydai po Antrojo pasaulinio karo, kurie nebuvo nužudyti – dauguma išvyko. Bendruomenė yra labai maža, o visa kita visuomenė šį dalyką tik fiksuoja, bet kalbų apie tai nėra. [...] dabar yra gausiai finansuojama partizanų tema. Ir reikia. Viskas tvarkoj. Paskui bus laikas, kada bus kitos tematikos. Holokausto temai irgi reikia. Tuo labiau, kad ji irgi susijusi su partizanais. Šitą reikia išdiskutuoti ir pralaužti ledą nepasitikėjimo*

[386] N. Latvytės interviu su Rachile Danzing-Kostanian. 2022 m. vasario 2 d.
[387] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.

ir priešpriešos, ir pinigų skirti. Kad pritraukti diskusijai, reikia užsienio mokslininkus pritraukti[388].

I. V.: *Per oficialius renginius yra kaltinama, kad mokytojai to nedaro, ano. Kas kaltina? Pirmininkė kaltina. Bet susikooperavus darant bendrus projektus, tai visi išloštų. O kodėl neina kooperuotis? Senstanti gal bendruomenė? Nežinau. Galbūt yra net nenoras, kad būtų daroma tom temoms, nes tada tu kaip ir turi visus svertus savo rankose, kad valdai situaciją. O jeigu kažkas dar daro, tai tu nevaldai ir tu nebebūsi unikalus. Aš nežinau, bet man kartais tokie dalykai. [...] Klaipėdos bendruomenė iš viso nekomunikuoja*[389].

M. J.: *Žmonės daugiau nevaikšto į tas vietas negu vaikšto. Ir tas atminimas ne toks ir svarbus jiems. Ir dėlto tas burbulas ar burbulėlis, didesnis ar mažesnis, Vilniuje ar Kaune, dar keliuose kituose miestuose. [...] Tai tiems tos žinutės. Jie ir gauna tą žinutę iš žudynių vietos. Bet didžioji dauguma, kuri net nekelia ten kojos, tai jie ir žinutės gaut negali. Apie kokią žinutę mes galime kalbėti, jeigu jų ten nėra tų žmonių, jeigu jie ten nenueina. Ar toks vietos, kurios nėra lankomos gali pasiųsti žinutę, nežinau, turbūt nelabai. Pačios vietos savaime negali pasiųsti žinutės, jeigu niekas į jas nenueina*[390].

Išanalizavus minėtus pavyzdžius, galima įvardinti keletą atskirų naratyvų: lietuvių tautinį (partizanų temos prioretizavimas, diskusijos Holokausto tema stoka), lietuvių pilietinį (atlikti tyrimai Holokausto tema, bendri projektai), žydų tautinį (kaltinimai darant per mažai). Interviu metu buvo įvardinta, kad nekalbėjimą palaiko užsidarymas į informacinius burbulus ir kitos grupės naratyvų nepriėmimas, kuris nesąmoningai skatina mitologizuotus atminties praktikos veiksmus. Bet koks bandymas kalbėtis marginalizuoja informacinio burbulo centrinės idėjos kvestionuotoją apkaltinant empatijos stoka.

L. L.: *Aš jaučiuosi tokia izoliuota, nors žinau, kad yra daugiau tokių žmonių kaip aš. Todėl geriau yra tylėt, nes gali pataikyti į kitą galą. Kritika tų projektų yra praktiškai nepriimtina, nes viskas yra jautru. Jeigu yra jautru, tai turinio gali ir nebūti. Turi būti jautrumas. Ir, pavyzdžiui, viena iš praktikų, kurios mane varo iš proto, pavyzdžiui, per kiekvieną minėjimą vaikams duodamas akmenėlis ir kad jie parašytų po žydišką vardą. Ir jie tuos vardus*

[388] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.
[389] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
[390] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.

išgalvoja iš galvos. Profanuoja tuo veiksmu viską, ką tik galima profanuoti ir, aišku, to nesuprasdami. Ir tai yra kūrybiška, ir tai yra jautru[391].

L. L.: *Mes kuriam naują mitologiją, kuri yra žalinga. Ir negali prieiti, paliesti – kritika neįmanoma. Po Gargždų pasirodymo aš bandžiau parašyti Facebooke ir ko ten tik nebuvo. Ir niekas manęs nesuprato. Niekas. Kas man netiko? Trys žmonės tik. Lietuviai manęs niekas nesuprato, kaip aš galiu būti tokia nedėkinga, kad lietuviai rodo kūrybiškumą ir atjautą, o aš čia kaip tai galiu. Tokių niekad daugiau nenoriu sulaukti. Tegu daro ką nori*[392].

Disertacijos autorės atliktų interviu metu išryškėjo semiozinės nebendraujančios elgsenos schemos, suponuojančios požiūrį į masinių žydų žudynių vietas kaip simbolines, bet mažai prasmės turinčias vietas, o taip pat sunkiai kuriančias prasmes net ir dėl tokių priežasčių, kaip logistika.

S. S.: *Paneriai turi vieną minusą – ten sunku patekti. Čia yra problema. Tai iš karto yra tam tikri apribojimai. Kaip rėmai*[393].

S. K.: *Yra ten tokia žudynių vieta nuošalesnė Šiaulių rajone Kairių seniūnijoj, ten Ilgosios Lovos miškas. Irgi ta žudynių vieta sutvarkyta grynai mūsų bendruomenės žmonių pastangom. Bendruomenės žmonės susidėjo lėšom ir ten sutvarkė. Kad ten irgi bėda yra tame, kad ten pagyvenusiam žmogui, kad patekt yra sunku, nes nėra kelio ten padaryta. Turi eit per ūkininko lauką. O jeigu rudenį, ten jeigu šlapia – tai iš vis neįmanoma. O jeigu su mašina privažiuot, tai nėra net kelio padaryta. Ir nuorodų net nėra, tai Lietuvoj yra virš 200 žudynių vietų, tai turbūt 60%, jeigu ne daugiau, yra panaši situacija*[394].

S. N.: *Jeigu Vilniuje, tai bendruomenė čia koncentruojasi ir tai yra sunku. Bet jeigu bus kažkur kitur – jie nevažiuos, nes ten nieko nežino. Atsiranda kita asociacija. Dabartinė patirtis užgožia istorinę atmintį. Yra labai trumpa atmintis. Ir tai yra tas savitumas, kad jie neturi rašytinės atminties. O kitos gal ir nėra. Bet tai yra problema, todėl ir atmintis yra vienos kartos*[395].

Atmintis apie masinių žudynių vietas gali būti perdengta sudėtingų šiandieninių patirčių, todėl būtent dėl to minėtų vietų lankymas gali būti ignoruojamas.

---

[391] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.
[392] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.
[393] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.
[394] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[395] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.

S. N.*: Rugpjūčio 2 diena Europoje minima nuo 2006-2007 metų, tai tada mes pradėjome minėti. O važiuodavome šiaip į Panerius. Kodėl į Panerius? Nes Pravieniškės romams asocijuojasi tik su kolonija. Taborui tai Pravieniškės, vienareikšmiškai, tik kalėjimas ir pasakyti, kad mes ten važiuosim į minėjimą!... Nors Pravieniškių kultūros namai tikrai labai geranoriškai nusiteikę ir mes bendravom. Aš bandžiau vieną kartą dalyvauti renginyje, nes jie rodė filmą „Papuša“ – apie Lenkijos romę poetę žinomą. [...] O mums irgi kelis kartus siūlė: „Kodėl jūs Paneriuose norite? Darykit ir statykit paminklą Pravieniškėse“. Sakau: „Be problemų, bet kas važinės?“ Mykolas ir Vitalija, jie žino, kad mama ten kalėjo ir vos gyva liko, kad kiti romai ten buvo. Jie žino. Bet ta vieta kelia asociacijas visai kitokias*[396].

Komunikacijos stoka ir iš to kylantis abejingumas gali būti vienas iš nekalbėjimo semiozinės elgsenos palaikymo būdų.

I. V.: *Labai mažai informacijos. Nežino žmonės. Mokytojai nežino apie romų Holokaustą. Nežino [...] Ir aš apie Vengrijos romus žinau daugiau negu apie Lietuvos romus. Nors mano gimtose apylinkėse Seredžiuje gyveno labai daug romų, nes ten buvo tiesiog visa didžiulė romų bendruomenė, bet kas jiems nutiko – nežinau*[397].

G. Ž.: *Didžioji dalis žmonių, kurie mano, kad čia yra žydų problema, kad čia yra mes ir žydai, ir kad nemato mūsų kaip vientiso žmonių bendravimo. O kiti žmonės, kuriems gal rūpi, bet jie iš viso yra tie, kurie neina. Net tik, kad pas žydus, bet ir pas katalikus neina. [...] Mes minėjom 75 metus „Vaikų akcijos“ IX forte ir atėjo toks Marius Pečiulis – mūsų kolega ir draugas, IX forto direktorius ir sako, prieš tai susitikęs su savo draugais. Sakęs jiems, kad einu, ten minėjimas, gal jūs norit? Tai sako: „Ai, gal ne, čia mums nelabai rūpi.“*[398]

Interviu metu, išryškėjo ne tik Holokaustą išgyvenusiųjų traumos įveikos psichologinių mechanizmų įtaka masinių žudynių vietų lankymui, bet ir ne žydiškos bendruomenės psichologiniai sunkumai, susiję su minėtų vietų emociniu krūviu.

S. S.: *Žmonės nenori tepti rankų tokiomis liūdnomis tematikomis. Gyvenimas verda, saulė šviečia, nueisiu pas draugą... O čia? Kas gi nori? Sunku. Tai priverčia tave galvoti apie dalykus, kurie tau yra nemalonūs. Nesinori kuistis nemaloniuose dalykuose. Geriau užsimerkti ir palikti*[399].

---

[396] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.
[397] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
[398] N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. vasario 23 d.
[399] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.

S. N.: *Kodėl nėra atminties? Sudėtinga istorija. Žudynės. Antra, nėra rašytinės istorijos. Jie neturi. [...] Jie labai neraštingi, jie bijo mirusių žmonių. Jie kažkaip kitaip žiūri į tai. Suprantate? [...] Paneriai jiems kaip kapinės. Numirėliai. Prietaringi jie. Kiek kvailų tradicijų!*[400]

I. V.: *Žmonės nenori neigiamų emocijų. Nes yra daug smagiau, ten, kur viskas yra teigiama, su pozityvu. Čia ir yra visas atsakymas. Kad yra daug smagiau eiti ten, kur yra fun ir nereikia kokio nors įjungti prote savo mąstymo, kad kas čia įvyko ir kad istorija gali pasakoti kokį nors negatyvą. Kad ta negatyvi istorija man jausmus, ar mano gerą nuotaiką sugadins*[401].

I. L.: *Paneriuose aš žinau detales, kurių nepasakoju, kaip taisyklė. Bet aš žinau. Ir aš nenoriu jų žinoti, tų detalių kiekvienai iš tų 200 vietų. Ir kaip užsiimu Holokaustu, negalima pastoviai galvoti apie aukas. Kažkaip visą tai blokuoti. O lankymasis tokiose vietose tuos blokus laužo*[402].

Tyrimo metu paaiškėjo, kad abejingumas, kuris pasireiškia nekalbėjimu, yra sovietmečio ideologijos destrukcinių elgesio schemų pasekmės.

S. K.: *Bandė daryt iš mūsų tarybinius piliečius. Tarybinių piliečių nepadarė, bet daug kam iš atminties tą tradiciją ištrynė. Dėl ko dabar vienam ar kitam renginy ne tiek daug žydų dalyvauja? Tai dėl to, kad daugelis žydų gyveną jau tą pasaulietinį gyvenimą, jie atitrūkę, jiems nereikia. Tas pats sovietmetis paliko gilų anspaudą. [...] Veikė dvi sinagogos, veikė Vilniuj ta sinagoga ir veikė Kaune. Kiek ten rinkdavosi tų žmonių? Rinkdavosi tie, kurie neužėmė kažkokių pareigų, kurie drąsesni buvo. Bet jie visi buvo po padidinamuoju stiklu. Didžioji dalis, buvo nuo to visi kažkaip atitolę. Dabar jau virš trisdešimt metų laisva Lietuva, bet ne visi dar grįžo į tai. Pas tuos, pas ką šeimose buvo perduotas tas tautiškumas, tai jiems tas įdomu...Dar tie žydai, kurie tikri litvakai, išgyvenusių žydų palikuonys, kurie dar užtiko senelį ar tėvai buvo išsaugoję, tai jie dar. O tie, kurie žydai jau po karo atvažiavo: kariškiai, jūreiviai, partiniai darbuotojai visokie, tai jie jau atvažiavo nemokėdami nei kalbos, kiti netgi slėpdami, kad yra žydai. Nes pas juos atėjo ta sovietų valdžia daug ankščiau, 1917 metais*[403].

S. S.: *Sovietmetis suniveliavo. Padarė tarybinę tautą. Padarė ėjimą arkliu, šachmatine kalba kalbant – ir pasako, bet iš esmės nieko nepasako. Gudrus ėjimas, labai ir jis sulošia. Bet kita vertus, žydai sovietmečiu buvo persekiojami ir po karo. Konflikto situacijoje lietuviams šis naratyvas buvo*

---

[400] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.
[401] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
[402] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.
[403] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

parankus – faktas. Jis parankus buvo nieko nešnekėt, kadangi nebuvo su kuo šnekėt. Jeigu būtų žydų daugiau Vilniuje likę – ar tu nori, ar nenori, jie būtų kėlę šį klausimą ir turėtume atsakinėti į šį klausimą. O kelia užsienyje – supuvęs kapitalizmas. Bet tarybinė sistema: tautos buvo niveliuojamos, nutautėjimas – tas imperinis noras, kuris nusitęsė ir į sovietmetį. Ir tas įtakojo šią tematiką ir todėl tas pokalbis neįvyko. Jis prasilenkė. Žydų ir lietuvių. Tos istorijos yra ir viena kitos nepaneigia, bet šiuo atveju, laikas nelošia, kad viskas užsimirš[404].

2. Konfliktuoti. Šio naratyvo pagrindu konstruojami pranešimai išlaiko moksliškumo lygmenį, nes iš principo neatmeta nei istorinių žinių, nei paveldo objektų, tačiau interpretuoja juos naudodami istorinio teisingumo filtrą, kuris auditorijai apriboja interpretacijos galimybes bei užkerta kelią tolimesnei diskusijai. Iš esmės galima būtų kalbėti ne tik apie nacionalizmo ir liberalizmo pagrindu kuriamų naratyvų sankirtą, bet ir skirtingų bendruomenių palaikomus to pačio pobūdžio naratyvus (pvz., lietuviškasis tautinis naratyvas su žydiškuoju tautiniu požiūriu į Holokausto atmintį: Okupacijų ir laisvės kovų muziejus, kaip atminties institucija akcentuojanti lietuvių kančias, ir Holokausto ekspozicija, pristatanti žydų žudynes Lietuvoje). Minėtas pavyzdys parodo ne tik bendruomeninį, bet ir institucinio lygio užsidarymą burbuluose ir išliekančią fragmentaciją, kai sovietiniams ir nacių nusikaltimams aktualizuoti yra du skirtingi muziejai. Naratyvų konfliktas kyla ne iš sovietų ar nacių nusikaltimų atmetimo, bet jų interpretacijos, kad nacių nusikaltimai daugiausia palietė žydus ir romus, bet ne lietuvius. Konfliktinė semiozinė elgsena, pasireiškia net ir valstybės instituciniame lygmenyje dėl (ne)suformuotos valstybės politikos gilumine prasme. Disertacijos autorė teigia, kad tokio pobūdžio semiozinę elgseną paskatino nesusikalbėjimas tarp bendruomenių naratyvų pagrindu, uždaręs pastarąsias į ideologiškai suformuotą informacinį burbulą. Į nepriklausomybę visuomenė ateina ir be vieno muziejaus, ir be kito. Muziejinė tradicija susiformuoja nepriklausomybės laikotarpiu. Holokausto ekspozicija įgyvendino pokarinio Žydų muziejaus Vilniuje koncepciją, kuri buvo paremta siekiu įprasminti žydų aukas, apie kurias visuomenė buvo nepasirengusi girdėti, o politinė situacija net neskatino dialogo šia tema, nors paties žudynių fakto ir neneigė. Žydų bendruomenė buvo palikta rūpintis „savo“ paveldu asmeniniu lygmeniu, valstybinis naratyvas formavo diskusijų nekeliantį požiūrį, kuris buvo patogus nežydiškai bendruomenei. Situacija kartojosi nepriklausomybės laikotarpiu ir atskirtis tarp žydų ir lietuvių naratyvų išliko

[404] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.

ir tebesitęsia. Disertacijos autorė rašo apie pokarinį Žydų muziejų Vilniuje ir Holokausto ekspoziciją, kaip pastarojo muziejaus koncepcijos tęsėją, nes disertacijos tyrimo objektas yra Holokausto komunikacija ir muziejus gali būti įvardintas kaip vienas iš naratyvų raiškos erdvių, o muziejinė ekspozicija, remiantis J. Lotman'o semiosferos konceptu, tai tekstas, kuris yra nulemtas vienokios ar kitokios rėminančios struktūros (pvz., naratyvo kaip rėminančios struktūros).

Svarbu yra paminėti, kad kalbėdami apie naratyvų sąveiką, mes turime kalbėti apie realų konfliktą tarp naratyvo ir jo sukonstruotos tikrovės ir kito naratyvo bei jo sukonstruotos tikrovės. Atvirai kalbančių apie žydo-komunisto naratyvą nėra daug, bet potekstė daugelyje vietų dar pasireiškia. Disertacijos autorė atkreiptų dėmesį, kad turėdami minėtą naratyvą ir, tarkime, valstybinį naratyvą, kuris pripažįsta lietuvių dalyvavimą Holokauste, mes turime konflikto tašką, kuriame vienas naratyvas kalba, jog lietuviai nedalyvavo Holokauste arba dalyvavo visuomenės atmatos, nusikaltėliai, keletas žmonių, t. y. tokių buvo labai nedaug. Tuo tarpu kitas naratyvas teigia, kad lietuviai Holokauste dalyvavo nemažai. Taigi tas dalyvavo-nedalyvavo klausimas ir yra būtent tas taškas, kuriame glūdi konfliktas. Analizuojant konfliktus tarp naratyvų reikia pabrėžti, kad tai yra tokie konflikto taškai arba tokios idėjos, kuriose tie naratyvai nesutaria ir negali sutarti. Nes kas yra konflikto taškas? Tai dalykas, dėl kurio naratyvai negali „eiti į kompromisą" (pvz., jeigu lietuvių nacionalistai pripažintų, kad daug lietuvių dalyvavo Holokauste – jie nebebūtų lietuvių nacionalistais), nes kelia grėsmę informacinio burbulo identitetui.

Disertacijos autorė išskiria 4 pagrindines ne dialoginio naratyvo konflikto šerdis: žydo – komunisto įvaizdis, latentinis antisemitizmas, kolaboravimo klausimai, romų stigmatizavimas, kurių egzistavimas komunikacinėse žinutėse fiksuojamas per konkrečias komunikacines žinutes.

A. Žydo – komunisto įvaizdis.

Interviu metu šio įvaizdžio komunikacija pasireiškė per visuomenėje vis dar palaikomą atminties vietų kontraversiškumą:

I. L.: *Rainiai yra absoliučiai akivaizdus atvejis, kai šalia stovi memorialinės vietos: viena – sutvarkyta, kita – ne. Tai yra kolektyvinė atmintis, kuri skiriasi nuo edukacijos. Apie vienus Rainius – kolektyvinė atmintis, gerai atsimena. Apie kitus – nenori. [...]Tiesiog vieni Rainiai skamba garsiau ir dažniau, o kiti paprasčiausiai neminimi*[405].

[405] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.

L. L.: *Jeigu kalbėti apie Rainius konkrečiai [...] Reikia norėti išgirsti. Šioj vietoj tiesiog nenorima išgirsti. Norima tiesiog užgožti [...] Manau, kad yra nenoras išgirsti. Jeigu yra kalbama apie lietuviškuosius Rainius, tai iš karto kyla klausimas: „Paduokite mums Raslaną, Dušanskį!“ Va, čia vienintelis žydiškasis elementas. Nieko kito jie nenori. Tai yra, paduokite mums žmones, kurių nėra gyvų. Ta prasme, kiek nenorima išgirsti. Ir vienintelis žydiškasis elementas yra Dušanskis, Raslanas ar kas, kurie juos sušaudė. Daugiau šalia šito naratyvo niekada nebus joks kitas, kuris norimas išgirsti. Edukacijai galima milijonus siūlyti. Tiesiog daugumoj vietų nėra tokio gretinumo kaip Rainiuose*[406].

M. Jakulytė interviu metu taip pat pamini nacionalistinio naratyvo pagrindu sukonstruotą ir vietinės atminties institucijos komunikuojamą „lietuviškąją“ Rainių žudynių vietų atmintį Tarptautinės muzeologijos mokyklos, skirtos nepatogaus paveldo temai analizuoti, metu:

Bet kažkaip po Telšių seminaro aš pradedu dvejoti. Ir tai gal yra toks vienetinis susidūrimas su keletu žmonių, bet kartais atrodo, kad ir protingi žmonės, bet, va, išlenda yla iš maišo netikėta, kur nelauki ir išmuša iš vėžių[407].

Pastebėta, kad žydo – komunisto įvaizdis vis dar pasireiškia sprendžiant visuomenėje opias su kolaboravimu susijusias problemas, ieškant prisidėjusių prie masinių žydų žudynių pateisinimo.

S. K.: *Kažkada dalyvavau diskusijoje [...] dėl Noreikos lentos Šiaulių savivaldybėj. Tai man ten užkliuvo, kai ten viena moteriškė iš tremtinių sąjungos, tai, matyt, ją specialiai pakvietė, tai iš pradžių jis ten bandė sakyt, kad žydai prisidėjo prie lietuvių trėmimo ir, tai buvo tai, kad mes čia matuojamės, kad daugiau prisidėjo ir kas daugiau kaltas. Tai šnekėkit apie faktus, apie žmones. Jeigu jūs žinot žmones, įsivardinkit pavardes, įvardinkit, kurie prisidėjo. Juk neprisidėjo visa tauta, neprisidėjo rabinai, moterys, vaikai. O paskui, kai užėjo kalba apie Noreiką, tai ištraukė tą kortą, kad Noreika paskui pats nukentėjo nuo nacių. Jis ten priešinosi naciams ir sovietams ir visą kitą*[408].

A. T.: *Žydai-komunistai buvo. Laba diena, per visą Lietuvą buvo 300 komunistų. O kiek lietuvių buvo? Tai nelyskim į šitą vietą...* [409]

[406] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.
[407] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.
[408] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[409] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.

B. Latentinis antisemitizmas.

Nors antisemitizmo apraiškos Lietuvoje yra dažnai tapatinamos su tarpukario Lietuvos patirtimis ar nacių okupacijos laikotarpiu, tačiau nepasitikėjimo žydais apraiškos, perimtos iš sovietinio režimo kurstomų antisemitinių nuotaikų, pasąmonės lygmeniu yra gajos Lietuvoje iki šių dienų.

Sovietmečiu pasireiškusios antisemitinės nuotaikos respondentų buvo prisimenamos ir akcentuojamos interviu metu.

R. D.-K.: *Po karo niekas iš žydų tautos atstovų, niekas negrįžo į provinciją. Visi žinojo, kad provincijoje žudė šeimas, grobstė turtą ir taip toliau. Ir bijojo. Bijojo. Todėl negrįžo į namus*[410].

I. V.: *Sakyčiau studijų metais, kadangi studijavau istoriją ir turėjom nuo antro kurso labai gerą dėstytoją Liudą Truską, kuris, apie tai kalbėjo labai atvirai ir kalbėjo ir apie Holokaustą, ir apie lietuvių dalyvavimą ir tai buvo kokie 1991-1992 m., kai jis dėstė. Ir kas mane dar nustebino, tai mūsų kurse buvo labai didelis negatyvas, kai jis kalbėdavo. Mes buvom dauguma žmonių atvažiavę iš nedidelių miestų ir miestelių. Tas kontingentas mūsų, kurie jau buvo su stereotipais: nematę žydo, nieko nežinantys, o čia Liudas Truska kalba labai atvirai. Man pasisekė, kadangi aš studijavau jau nepriklausomoje Lietuvoje. Bet aš buvau nustebusi, kadangi jis kalbėjo labai atvirai*[411].

S. K.: *Šiauliuose yra buvę 1950-ais ar 1960-ais metais, kai žydai surinko pinigus ir pastatė atminimo ženklą vienoj iš didžiausių žudynių vietoj Kužių seniūnijoj ir jie ten buvo susirinkę meldėsi. „Raudonoji vėliava" tada vadinosi laikraštis, kur buvo straipsnis didžiulis, kad žydai susirinko ten miške, aišku nepaminėjo, kad žudynių vietoj susirinko, pamiškėj ir atliko kažkokius neaiškius ritualus. Bet tai tas buvo susijęs su sovietų požiūriu į žydus, su sovietų santykiais su Izraeliu. Lygiai tas pats kaip kapinės naikinamos. Kaip Šiauliuose 1965 m. sunaikino kapines, kartodami, kad tai yra centrinė miesto dalis ir ta teritorija yra reikalinga miesto reikmėms. Nors iš tikrųjų kapines sunaikino, paminklus išvogė, padarė iš paminklų laiptus, tvoreles ir į pamatus dėjo, ką tik nori. O toj vietoj pastatė darželį, o visa ta teritorija buvo apleista. Tai netgi žmonės sugebėjo daržus pasidaryt ir ant palaikų augint daržoves ir tai vyko iki Sąjūdžio laikų*[412].

G. Ž.: *Sovietmečiu žydai bijojo, nes buvo kvotos įstoti į aukštąjį mokslą, buvo nukentėję nuo visų nacistinių reikalų, plius sovietmečiu buvo toks*

[410] N. Latvytės interviu su Rachile Danzing-Kostanian. 2022 m. vasario 2 d.
[411] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
[412] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

valdžios antisemitizmas neviešinamas, todėl daugelis žydų nelabai norėjo viešintis, kurie turėjo reikalų su darbu, su mokslai ir t.t. [413]

Tyrimas parodė, kad antisemitinis požiūris reiškiasi diskutuojant aktualiomis jautrias socialines grupes liečiančiomis temomis.

S. K.: *Geriau išmest tą žydų kortą, kaip yra skriaudžiami pensininkai, kai nėra iš ko pensijų kelti, o žydams, va, duoda. Man susidaro toks įspūdis. Iš kur tie tada komentarai socialiniuose tinkluose? Visada, kada atsiranda straipsnis apie žydus, visada atsiranda tų tokių negatyvių komentarų. Bet kokiu klausimu. Ten kaltina, vos ne patys žydai sugalvojo tą Holokaustą ir vos ne patys vieni kitus nužudė* [414].

Stereotipinės nuostatos daro įtaką visuomenės nuomonės formavimui žydų bendruomenės atžvilgiu.

S. K.: *Šiauliuose yra buvę, kad rekonstrukcijos darbus darė ir atkasė palaikus. Nežinojo tos žudynių vietos. Tai mes, kai pareikalavom, kad sustabdytų darbus, tai meras buvo įsižeidęs baisiausiai, kad čia per tuos žydus turėsim dabar koreguot projektą. Sakau, tai ką – žydai pasirinko ne tą vietą būt nužudytiems? Tai iš pradžių, ten kol neįsikišo ambasados, yra meras man tiesiai šviesiai pasakė, kad jeigu aš būčiau visuomenei pasakęs, kad čia per jūs reikėjo koreguoti, tai būtumėt patekę į labai didelę nemalonę* [415].

A. T.: *Kitas dalykas, tas naratyvas „žydai, žinai, jie pinigų... sukti ir taip toliau ir taip toliau...* [416]

S. K.: *Yra dalis visuomenės, kuri yra bendrai nusiteikusi ne tik prieš žydus, bet prieš kitataučius. Ar antisemitizmas dingo? Jis nėra valstybinis, bet buitinis, kur jisai dingo? Jau vien iš komentarų, jis nėra niekad matęs matęs gyvo žydo. Tai iš kur? Todėl, kad jo tėvai, seneliai, kad žydai katalikų kraują į macą dėjo, kad žydai išnaudojo ar dar kažkas. Ir jeigu dar trūksta išsilavinimo ir dar išgirsta, kad žydams 37 milijonus, o mes čia skurstam...* [417]

A. T.: *Kad tas antisemitizmas ir pavydumas buvo, tai jis visada buvo. Čia nieko tu nepakeisi* [418].

Tyrimas parodė, kad latentinio antisemitizmo apraiškos daro įtaką Holokausto atminties vietų lankymui.

M. J.: *Aš nežinau, kiek tų žmonių nueina į tokias vietas. [...] kodėl žmonės neina, kodėl to poreikio neturi – tai kitas klausimas. Turbūt, todėl, kad neturi*

---

[413] N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. vasario 23 d.
[414] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[415] Ibid.
[416] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
[417] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[418] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.

supratimo, trūksta tų žinių, suvokimo, kas tie žydai... Ir dar tos antisemitinės nuotaikos, pilni tokių stereotipų, nelabai žino, nelabai nori gilintis, nelinksma tai yra. Tai yra sudėtinga. Dėlto ir nesinori to daryt. Žmonės malonumų ieško dažniausiai, o ne sudėtingų dalykų. O čia yra sudėtinga[419].

I. L.: *Pirmiausia veikia tas: „O ko tenai vaikščioti?“ Na, ko eiti į kapines? Antra, gali būti latentinis antisemitizmas: mes ir jie [...] Latentinis antisemitizmas įtraukia tą padalinimą ir mes dalijam. Kaip pasakė vienas mokytojas, atvažiavęs į Holokausto seminarą, „Ko mes čia atvažiavome, ar mes savų istorinių problemų neturime?“ Istorijos mokytojas! „Ką, savų kapų nėra, kad vaikščioti?“*[420]

S. K.: *Tas užrašas tarybiniai piliečiai Šiaulių rajone Bubių seniūnijoje nuimtas tik prieš metus ir tai po daugelio raštų*[421].

Išryškėjo, kad žydų turto klausimas formuoja ir generuoja visuomenės gynybines pozicijas, pasireiškiančias nekalbėjimu.

S. K.: *Kiti gyvendami žydų namuose, sakykim, Žagarėje, net žydų istorijos nežino, net kaip tas namas jiems atiteko. Ir nenori žinot. Taip yra patogiau. Kam sau sukti galvą ir apie tai šnekėt*[422].

Interviu metu ne kartą buvo minimas abejingas visuomenės požiūris į vandalizmo atvejus masinių žydų žudynių vietoje Pivonijos miške, Ukmergėje, taip pat Šiaulių apskrityje, kaip galima latentinio antisemitizmo pasekmė:

A. T.: *Tūkstančiai ir jie va čia dar guli. Dažnai nuvažiuoju. Žinok, dabar neišvažinėta, bet dažnai ten išvažinėję. Tai labai sudėtinga suprasti [...] Bet jeigu dabar Dukstynos ar Vaižganto kapinėse kažkas pravažiuotų su mašina per kapines, taigi staigiai ten sulėktų visi. Tai kuo dabar skiriasi? Va čia yra požiūris valstybinis. Kada visi kiti, tai gerai, o kada žydai, nu tai ten... Tą parodo lapkričio mėnesį du registruoti įvykiai. Policija atsakymus atsiunčia – nesurado. Iki teisminis tyrimas nutrauktas. Va, čia yra požiūris...* [423]

S. K.: *Ne per seniausiai lankiausi Lygumose, tai ten ir nei prieit, nei privažiuot neįmanoma, o ten netgi patekus... Šiaip vieta yra apverta, bet ten nėra lentelės. Ten klausiau, bet man sakė, kad ten 1990-ais, kada buvo tos metalų vagysčių bumas, tai kaip pavogė, tai taip niekas ir nebeuždėjo*[424].

C. Kolaboravimo klausimai.

---

[419] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.
[420] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.
[421] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[422] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[423] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
[424] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

Nors lietuvių kolaboravimo su naciais Antrojo pasaulinio karo metais ir jų dalyvavimo Lietuvos žydų naikinime faktai yra išsamiai išnagrinėti ir publikuoti tiek Lietuvos, tiek užsienio istorikų, visuomenei yra prieinama archyvinė medžiaga bei liudininkų, o ir pačių kolaboravusiųjų liudijimai, kolaboravimo klausimas išlieka viena iš skaudžiausių temų Lietuvos visuomenėje.

Tyrimo metu buvo įvardinta kaip skirtingi naratyvai nesusikalba kolaboravimo tema: konfliktuoja, kaltina, vengia atsakomybės.

S. S.: *Lietuviai žudė... yra puolama į kraštutinumus – tai visi tokie, kai žydai sako. Arba priešingai – tai ne mes! Ir vienas, ir kitas yra kraštutiniai požiūriai, laukai. Bet kol tu nešnekėsi, nesurasi to vidurio. Bet tai yra sudėtinga. Reikia žinoti. Visų pirma. Ne emociškai, o faktais. Ir svarbiausia, ta komunikacija ne dėl komunikacijos, bet, kad mūsų tauta būtų nepasinaudota, kaip buvo pasinaudota. [...] Kiekvienoj tautoj bus žudikų ir didvyrių. Tie, kurie linkę į kompromisus, ir tie kurie ne. Nėra tokio dalyko, kad visi žmonės vienoj tautoj yra vienodi, turi vieną charakterį – tai mitas. Kai kalbame apie vienos tautos išskirtinius bruožus – tai blefas. Tai neegzistuoja. Kai nėra gražios rusiškos dūšios, tai ir lietuviškos neegzistuoja. Tiesiog yra tam tikri istoriniai etapai. Kiekviena tauta ten patenka. Tai dėl kolaboravimo, visą laiką jų buvo ir visą laiką jų bus. Skaičius potencialiai tų, kurie žudė yra nedidelis, bet jie padarė tai, ką dabar mes, karta po kartos turime nešti. Jei tu sąžiningas su savimi, tu turi priimti tai. Tu gali užsimerkti. Daugelis taip ir daro. Taip ir visą laiką tokių bus. Bet bus ir tų, kurie prisiims atsakomybę ir darys išvadas. Skelbti tas išvadas, kokios yra klaidos, kada jos susidarė ir ką daryti, kad to nebūtų*[425].

S. K.: *Turi suprast, kas įvyko, kas prie to prisidėjo. Juk iš tikrųjų kaltė yra ne tik tų, kurie prisidėjo, ten gaiduką spaudė, bet kaltė yra ir valstybės pačios. Buvo Laikinoji vyriausybė. Ar ji pasirūpino piliečiais? Jų kažkokia apsauga? Prie getų steigimo ir pan., bet niekas nenori apie tai šnekėt. Nepatogu. Ir už tai turim dažnai pasikartojančius dalykus. Tie žydai, kurie buvo nužudyti, jie buvo Lietuvos piliečiai, jie buvo valstybės dalis. Dažnai dabar mėgsta sakyt, kad ne jie ir mes, o yra bendra visuma mes. Tai taip, jeigu tai yra bendra visuma mes, tai ir šnekėkim apie bendrą tragedija ir nevyniokim į vatą. Kažkas tai elgėsi nepadoriai, tai ir šnekėkim, kad jie elgėsi nepadoriai, tuomet nekris šešėlis ant visų*[426].

[425] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.
[426] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

Respondentai minėjo, kad konfliktas kolaboravimo klausimais suponuoja ir skirtingą nuomonę į Holokausto vietą, o tai užkertą kelią bendradarbiavimo galimybėms.

I. V.: *Gal nenoras kooperuotis kyla iš skirtingų požiūrių į Holokaustą, žudynių vietą? Iš žydų bendruomenės pusės, kad gal čia lietuviai organizuoja, jie nežino, kaip organizuoti tuos minėjimus, nes jie ne žydai. Ar tai, tarkim, tas kolaboravimo momentas irgi iškyla. Bet tada jie galėtų sakyti, kad darom taip ir taip. [...] Galima apie ir reikia apie tai kalbėti, bet nekaltinant [...] mūsų tautos, kuri yra visokia, kaip ir bet kuri kita tauta, buvo tokių tautiečių. [...] Apie tai galima kalbėti, bet ne kaltinant. Man tas kaltinimo tonas, o ypač per oficialų renginį: „Ir nežino mūsų mokytojai, ir nežino jaunoji karta ką darė lietuviai...“. Tai ne taip kalbėkit. Buvo visokių lietuvių. Apie tai reikia kalbėti ir sužinoti. Man vos pradėjus dirbti, ne taip visi kalbėjo apie lietuvių bendradarbiavimą. [...] Bet, jeigu apie tą lietuvišką auditoriją, tai prisimenu, kai rašė Rukšėnas disertaciją, kurios dar nebuvo apsigynęs, tai jis jau vieno ar dviejų seminarų metų Tolerancijos centre kalbėjo. Prisimenu, sėdėjo kai kurie mokytojai net raudoni, nes jis kalbėjo apie motyvaciją. Apie lietuvių motyvaciją tam tikro bataliono, kuris dalyvavo žudynėse. Ir sėdėjo kai kurie raudoni, bet jis jau atvirai kalbėjo. Ir ne kažkokia paslaptis. Paskui vis daugiau ir daugiau, ir daugiau*[427].

M. Š.: *Dar sprendžiami kolaboravimo skirtingi klausimai, ir ten, jau, aišku, situacija daug geresnė negu buvo prieš kokius 30 metų. Gal reikia tiesiog palaukt? Vokietijai reikėjo taip pat laiko, gal kokių 40 metų kol viskas taip susidėliojo ir Lietuvai, taip pat, aš manau. Dar reikia laiko... žmonių negalima priversti. [...] Vienas iš tų momentų, tai pati diskusija dėl visuomenės įsitraukimo į vokiečių tikslus, masinių žudynių įgyvendinimą. [...] Iki šiol nėra, kad būtų viskas išspręsta ir kad kolaboravimo klausimas išnyko. Bet bendrai visuomenei keičiantis yra atviriau, daugiau kalbama*[428].

S. K.*: Kodėl nenoriai lankosi? Vieniems yra geriau, kad, kaip ilgą laiką buvo sakoma, kad naciai nužudė, tai yra jie, o ne mes. Jeigu ateisi į žudynių vietą, tai tau gali užduot klausimų, kaip čia taip gavosi, kad prisidėjo ir kaimynai, ir... kam aš dabar turėčiau tai klausytis? Jeigu dar žino, kad giminėj kas nors prie to prisidėjo, tai geriau pabėgt nuo to klausimo, pamiršt [...] kaip stručiai galvą į smėlį ir galvoja, kad tai savaime praeis. Nebeliks tų žydų Lietuvoj ir tas klausimas nueis į antrą ar trečia planą*[429].

---

[427] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
[428] N. Latvytės interviu su Mantu Šikšnianu. 2022 m. gegužės 18 d.
[429] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

Artūras Taicas prisimena, kad Holokausto aukų pagerbimo minėjimuose Pivonijos miške, Ukmergėje, apie žydų žudynėse dalyvavusius vietinius gyventojus, visuomet buvo kalbama, nors vietinių ne žydų bendruomenės gyventojų, juose beveik nedalyvavo:

Man įsiminė, kada Pekelis stovėdavo. [...] kalbėdavo apie tuos, kurie prisidėjo prie Holokausto. Nes Pekelis atsinešdavo tris lapus, pavardės surašytos – va, šitie, kurie dalyvavo iš Ukmergės. Man atrodo, kad nepriklausomybės laikotarpiu apie juos daugiau kalbėjo[430].

A. T.: *Krikštaponio atveju, aš nekvestionuoju, nuopelnų nepriklausomybės. Man ne tas. Man tas, kad jis net ne Ukmergėj žudė, o Baltarusijoje. Bet man, kas nėra gerai, kaip ukmergiškiui, kad tas, kuris žudė tuos pačius žydus, bet kitoj žemės vietoj, mano mieste, kur Holokausto vieta yra viena didžiausių, turi vietą. Tai reiškia, tikrai didelė dalis nužudytų žmonių – miesto gyventojų, ir tada pagarbos mes jiems neturime. Ir man va tas nepatinka. [...] Krikštaponio klausimas – jis yra diskusinis, bet savivaldybė nenori, visuomenė nori. Ką tai reiškia? Reiškia, kad vis tiek kalba vyksta. Nuomonių bandymas išlaikyti, pagrįsti, rasti įrodymus. Istorijos institutas įsitraukė. Tai viskas čia gerai. Diskusijos vyksta. Vėtros klausimas – tai pakelia, tai nepakelia*[431].

Kolaboravimo klausimas, kaip konfliktinės semiozinės elgsenos būdas, kyla iš suvokimo, kad Holokaustas nėra ir lietuvių trauma, todėl jos nėra ir lietuvių kolektyvinėje atmintyje.

S. S.: *Holokaustas ne tik apie žydus. Ir mes, deja, labai vėlai pradėjom apie tai suvokti. Per vėlai. Juk Holokauste yra kalbama apie lietuvius. Svarbu žinot, tai kiek mes kartų atsiprašinėsim tų žydų, kaip sako. Tai, kiek vokiečiai atsiprašinės pasaulio? Ar pasaulis atleis vokiečiams? Ar žydai atleis lietuviams? Tai temos, kurios turi būti kalbama ir pastoviai. Kiekvienai kartai*[432].

I. L.: *Žinot, ten Subačiaus gatvėje, kur buvo „pigūs namai“ yra paminklas hebrajų kalba. Buvot ten žiemą? Kaip ten gera vaikams žaist ant to paminklo! Tas paminklas naudojamas kaip kalniukas status. Na, ten žodžio nėra lietuviškai. Net jeigu ir būtų, vis vien... Vis dėlto, daugelyje šeimų, jeigu net ir buvo kolaboravimas, tai to nėra šeimos atmintyje*[433].

---

[430] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
[431] Ibid.
[432] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.
[433] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.

D. Romų stereotipizacija.

Stigmatizacija, ksenofobija, stereotipizacija yra susijusios su nepažinumu ir įsivaizdavimu, kad viena ar kita tautybė turi tam tikrus bruožus, kuriuos mes, mąstydami supaprastintomis generalizuojančiomis kategorijomis, įgalinančiomis menko išprusimo, priskiriame visai žmonių grupei, negalvodami, kad kiekvienas esame skirtingi, turintys tiek privalumų, kiek trūkumų. „Romų bendruomenė, palyginus su kitomis stebimomis grupėmis, yra vaizduojama itin neigiamai. Nors grupės vaizdavimas ir atsiduria teigiamame kontekste: rašoma apie jų kultūrinį paveldą, veiklą, lūkesčius, tačiau neišvengiama stereotipizavimo ir stigmatizavimo.“[434]

Kaip vieną iš stereotipizaciją palaikančių elementų respondentai įvardijo abejingumą, informacijos ir komunikacijos stoką.

I. V.: *Jeigu manęs kas nors paklaustų apie romus, tai aš net neturiu ką jiems atsakyti, nes kompetencijos aš visai neturiu. Aš net nežinau nuorodos į ką kreiptis [...] Apie tą bendruomenę yra nežinoma. Stereotipų yra daug, vadinkim taip. O tos šviečiamosios informacijos nėra. O turėtų būti*[435].

S. N.: *Kas nelankė, tas nelanko. Kas nesidomėjo, tas nesidomi. Deja, per tą laiką nepavyko pakeisti į teigiamą pusę. Atvirkščiai. Aiškina tuo, valstybės institucijos, kurie lanko negausiai, kad čia vasara, visi atostogauja. Taip, tai jeigu spręsti iš žydų Holokausto, kur su prezidentu priešakyje, tai tada taip... vasara [...] O kitų žmonių – tiesiog jie abejingi, nes tai ne su mumis, ne su manim, mūsų tai neliečia*[436].

S. N.*: Bendrai požiūris į romus nesikeičia. Negatyvas yra pastovus. Deja. Nors atrodo, tiek sėkmės istorijų. Matau, kaip žmonės reaguoja į romų muziką. Jie puikiausiai priima. Aš niekaip nesuvokiu, kaip derinami tokie dalykai. Jeigu tu žinai, kiek ta tauta tau atneša emocijų, tai kodėl, kaip kviečiama bendram darbui, tu atstumi? Kultūra, muzika, maistas – gerai, bet visa kita – kitaip. Gal darbiniai jau kitokie, nes atsirado daugiau kitokių, apart, romai. Su tuo lengviau*[437].

---

[434] „Media4change” judėjimo, inicijuotas Nacionalinio socialinės integracijos instituto, atliktos žiniasklaidos stebėsenos tendencijos dėl romų bendruomenės vaizdavimo žiniasklaidoje ir rekomendacijos [interaktyvus]. Media4change. Prieiga internete: https://www.media4change.co/lt/methodology/romu-vaizdavimo-rekomendacijos/ [žiūrėta 2014 m. spalio 22 d.].

[435] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.

[436] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.

[437] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021m. rugsėjo 2 d.

Romų bendruomenei yra sunku kalbėti, nes ilgą laiką jų patirtys buvo blokuojamos dėl trauminių patirčių įtakos pačioje bendruomenėje, o visuomenėje – dėl stigmatizacijos.

S. N.: *[važiuoti į Panerius] Aš pakviečiau Mykolą. Jis buvo taboro seniūnas. Autoritetą didelį turėjo. Jis ir, va, Kazimieras Aleksandravičius. Aš tapau direktore, o jis mano pavaduotoju. Ir sakau: „Davai, vyrai, nuvažiuojam ir pažiūrim, kaip ten dabar viskas atrodo“. Nes aš norėčiau, kad vaikai žinotų ir būtų, įsivaizduotų. Įvyko nesusipratimas. Nes tuo metu, nepažįstu aš to žmogaus, kuris dirbo muziejaus prižiūrėtoju. [...] Kai ėmė teirautis, kur čia buvo sušaudyta. Tai jis pasakė, kad „va, ten su prostitutėm ir vagiais, va, ten duobėj.“*[438]

M. J.: *Romai apskritai nieko nešneka. Jie iš vis neaktyvūs, jie nieko nešneka. Ta bendruomenė... ir jie nelabai gali prašnekėti. Na, man čia buvo tokia patirtis pabendrauti, pakalbėti su atstovėm romų ten dėl Holokausto. Na, jie nepajėgūs, jie neturi tos atminties, atminimo ir papasakoti negali. Ir jie patys už save paatstovauti irgi negali. Na, jie nepajėgūs tiesiog dėl daugelio dalykų. Ir ne tik dėl atminties*[439].

I. V.: Jie patys nėra stiprūs[440].

Apibendrinant disertacijos autorė įžvelgia, kad nedialoginiai naratyvai yra aiškiai atpažįstami visuomenėje dėl jų fragmentacijos stumiant į paribį nepatogias, nors ir realiai egzistuojančias, bei keliant patogias temas, tuo užkertant kelią diskusijai ir liekant užstrigus lietuviškojo bei žydiškojo nacionalistinių naratyvų eskaluojamame konflikte, Holokaustą komunikuojant vien tik per lietuvių ir žydų tautinį konfliktą, o romų bendruomenės traumines patirtis niveliuojant, paliekant jas pačios romų bendruomenės atsakomybe.

3.3. Kreolizacijos erdvės

Kreolizacijos erdvių kūrimas yra labai svarbus dalykas siekiant suvokti visuomenės funkcionavimą, todėl disertacijoje kreolizuotos erdvės analizei paskirtas atskiras skyrius. J. Lotman’as teigia, kad kreolizuota erdvė yra sukurta skirtingų naratyvų, dažniau periferijose esančių žmonių, nes esantys arti centro, stipriau veikiami kanoninio naratyvo, nesukurs kreolizuotos erdvės. Tačiau periferijose esantys gali pradėti bendradarbiauti tarpusavyje ir

---

[438] Ibid.
[439] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.
[440] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.

su kita semiosfera, nes jie nebėra taip smarkiai ištikimi centrinei idėjai. Svarbi sąlyga kreolizacijos erdvės kūrimui yra supratimas, kodėl kita semiosfera taip komunikuoja, kodėl turi kitas praktikas, naudoja kitus simbolius ir kažkuriuose dalykuose galbūt atkartojant tam tikrus kitos semiosferos veiklos mechanizmus.[441]

Kaip pavyzdį galima pateikti Holokausto aukų atminimui skirtą Molėtų maršą, kurį 2016 m., minint Lietuvos žydų genocido 75-ųjų metinių sukaktį, inicijavo iš Molėtų kilusios ir čia nužudytos šeimos palikuonis Tzvi Kritzer'is. Jo idėjoms pagreitį suteikė molėtiškio, lietuvių teatro režisieriaus Mariaus Ivaškevičiaus paraginimas spaudoje[442], paremtas asmeniniais pamąstymais apie Holokaustą, kviečiantis visus neabejingus prisijungti prie renginio – rugpjūčio 29 d. maršo iš Molėtų centro į žydų masinių žudynių vietą, kuriame dalyvavo per tūkstantį žmonių. Tai yra tipinės kreolizuotos erdvės konstravimo akcija, nes maršas į žudynių vietą yra nebūdinga praktika lietuviškajam naratyvui. Lietuviai nevaikščiojo į žudynių vietas, bet žydiškam naratyvui tai yra būdinga praktika[443]. Anot S. Kerbelio, „prieš keletą metų, kai buvo 70 metų žudynėms, tai mes buvom organizavę tokį didelį minėjimą. Tai ten buvo suvažiavę iš užsienio žydai, iš Izraelio, Jungtinių Amerikos valstijų, ambasados dalyvavo, buvo ten toks „Maršas gyvųjų". Tai čia tokiu pačiu laiku, kaip maršas Molėtų. Tai Biržuose buvo sekmadienį, o Molėtuose pirmadienį. Tokį buvom didelį minėjimą padarę."[444] Tiesa, yra išlikusios ikonografinės medžiagos su 1965 m. Utenoje vykusia vietinių gyventojų eisena į žydų masinių žudynių vietą (Priedas, nr. 14–15).[445] Vieta tuo metu buvo vadinama tarybinių piliečių žudynių vieta, o eisena buvo palaikoma sovietinės valdžios, kuri, labai tikėtina, perėmė šią praktiką iš žydų naratyvo. Disertacijos autorė drįsta teigti, kad maršas, kaip Holokausto aukų pagerbimo forma, nepriklausomybės laikais yra gerokai labiau būdingesnė žydų bendruomenei negu lietuviams. Taigi Molėtų maršas yra tipiška kreolizuota

---

[441] LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. XI.

[442] IVAŠKEVIČIUS, Marius. Žydai – Lietuvos prakeiksmas [interaktyvus]. Delfi, 2016 m. gegužės 18. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/m-ivaskevicius-zydai-lietuvos-prakeiksmas.d?id=71273626 [žiūrėta 2023 m. balandžio 21 d.]

[443] *March of the Living: Our Stories: A Collection from the Holocaust Survivors of the Los Angeles Delegation of BJE.* J. B. Burns (ed.). Los Angeles, California: Los Angeles Museum of the Holocaust, 2014; RUBENSTEIN, Eli. *Witness: Passing the Torch of Holocaust Memory to New Generations*. Toronto, Ontario: Second Story Press, 2015.

[444] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

[445] Nuotraukų kolekcija, YV 3785/167, 4085/4.

erdvė, kurioje buvo sukonstruotas dialogas, kai lietuviškasis liberalusis-dialoginis ir žydiškasis ne radikaliai nacionalistinis naratyvas parodė norą ieškoti būdų dialogui. Minėtas pavyzdys rodo, kokiu būdu lietuvių bendruomenės žmonės, perima žydų bendruomenei būdingą praktiką ir naudoja ją Holokausto aukų pagerbimui.

Natūralu, kad dabartiniai minėjimai turi sovietiškos rutinizacijos bruožų, kurie veikia šiuolaikinį mūsų gyvenimą, todėl Holokausto atminties praktikos nėra išimtis. Vienas iš rutinizacijos pavyzdžių galėtų būti nacionalinio projekto „Atminties kelias 1941-2021“ renginiai, vykę 2021 m. birželio – gruodžio mėnesiais. Projekto renginius organizavo Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti kartu su jos iniciatyva įsteigtais Tolerancijos ugdymo centrais bei partneriais. Analizuojant renginius pastebima natūralios praktikos transformacija į protokolinius veiksmus. Nors pastarojo projekto renginiai turėjo rutinizuotą motyvaciją sukonstruoti kreolizuotą erdvę, tačiau po rutinizuotų veiksmų galima pastebėti praktikų transformavimasi į daug įvairių kitokių reiškinių, kurie ne tik egzistuoja, bet dar ir turi tendenciją rekonstruotis. Tuo tarpu Molėtų maršas buvo aktyviai intencionalus, dalyvaujamojo pobūdžio, įtraukus bandymas konstruoti kreolizuotą erdvę. Ilja Lempertas šią praktiką įvardijo flašmobu:

Molėtai, mano supratimu, buvo flašmobas (angl. flashmob). Labai pasisekęs flašmobas. Deja, vienkartinis. Pritrūko to entuziazmo, nes Molėtus sukūrė vienas entuziastas, kuriam pavyko pritraukti keletą kitų žinomų pavardžių, bet daugiau Facebooke neatsirado. Nei Molėtai pasikartojo, nei Panerius bandė padaryti[446].

L. L.: *Molėtų flašmobas [...] tai yra haipas (angl. hype), kuris man visiškai nesisieja su tomis vietomis. Tiems žmonės, kurie ten buvo, tai tiko. Ir aš visiškai nekvestionuoju, kad jie buvo nuoširdūs ir kad norėjo. Daug gražių tekstų parašė. Daug kas. Bet aš labai džiaugiuosi, kad tai buvo vienkartinis dalykas*[447].

I. L.: *Palaikiau, bet tie žmonės, kurie buvo, jie turėjo ten būti. Ir jeigu būtų bandymas ne Molėtuose – IX forte, Paneriuose, nežinau, Maišiogaloj, nesvarbu, tai daugelis žmonių, jeigu toks flašmobas būtų, suprastų, kad jiems reikia dalyvauti. Juk niekas jų nestūmė. Nesakė, visi tavo draugai eis, kodėl tu sėdi?*[448]

---

[446] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.
[447] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.
[448] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.

S. S.: *Nežymus pokytis yra. Bet kardinaliai nepasikeitė. Trūksta kalbėti, diskutuoti, kelti. Jos trūksta tos tematikos. Vanagaitės istorija suveikė į visuomenę neigiamai. Tai rodo, kad visuomenė yra nepasiruošusi. Bet Molėtai... su žmona važiavom tik todėl, kad galvojom, jog niekas neatvažiuos. Žmonių buvo pilna. Tai reiškia, nėra to, kad nerūpėtų. Apart tų pagrindinių švenčių, viskas nutyla. Kai minėjimas – parodo Panerius, o paskui jų vėl nėra. Aštuoni metai su Paneriais ir kol kas tik projektuose*[449].

Kaip matyti iš interviu, nors nuomonės dėl Molėtų maršo išsiskiria, tačiau respondentai įvardina renginį kaip atkreipusį dėmesį ir surezonavusį visuomenėje. Apibendrinant, neįsivedant vertinamojo požiūrio, disertacijos autorė teigia, kad Molėtų maršas buvo sąmoningas veiksmas, siekiant konstruoti kreolizuotą erdvę. Renginys įvyko, bet tai buvo vienkartinis veiksmas, kuris, reikia pasakyti, įgijo daug įvairių smulkesnių tęstinių praktikų po to.

Lara Lempertienė nekvestionuoja, kad Molėtuose organizuotas renginys neturėjo tęstinumo: *Bet kokiu būdu Molėtai nepasikartojo? Memorialinis paminklas yra. Jis yra lankomas, kukliai. Aš nematau jokio reikalo kasmet autobusais žmonių, per kokį tai vajų, važiuoti apsilankyti Holokausto vietoje*[450].

Pritariant respondentės išsakytai minčiai, disertacijos autorė atkreiptų dėmesį, kad dar vienas renginio tęstinių rezultatų – Molėtų mero pozicija. Nesvarbu, kas bebūtų meru – rugpjūčio 29 d. žudynių vietoje Molėtuose visada vyksta gėlių padėjimo ceremonija, kuri ilgalaikėje perspektyvoje įgijo rutinizuotą, oficialią, protokolinę praktiką. Beje, kasmet yra taip pat pastebima, kad gėlių ir žvakučių žudynių vietoje būna padėta ir be mero. Tai reiškia, kad yra ir kitų praktikų, kurios, galima manyti, yra ne protokolinės, o natūralios, intencinės. Nors pasitaiko ir išimčių, tačiau pastaruoju metu lankant žudynių vietas, daugelyje vietų yra nušienautos ir sutvarkytos. Kyla klausimas, kodėl? Ar dėl to, kad merui arba seniūnui yra nepatogu, kad jis gali būti apkalbėtas, jog neprižiūri kapinių? Ar jam nepatogu, kad žydai supyks ir po to kas nors rašys apie tai? Ar todėl, kad jis natūraliai, savo vidumi jaučia, kad reikia tvarkyti? Kad ir kokia būtų intencija, yra rezultatas – sutvarkytos Holokausto atminties vietos, kurios miestelyje veikia kaip savotiška atminties vieta, o ne pamirštas šiukšlynas. Todėl intencijų gali būti įvairių. Ir jeigu yra intencija ir ji reiškiasi per praktiką bei veiksmą, tai gali būti kreolizuojančios

[449] N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.
[450] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.

erdvės kūrimo pamatas. Tokiu būdu gali būti pagerbiama trauminio paveldo vieta.

S. K.: Dažniausiai iniciatyvos kyla iš žydų bendruomenės. Dabar jau antri metai, kaip Šiaulių rajono savivaldybė patys duoda iniciatyva ir atsiunčia mums tokį pranešimą, kaip jie lankysis tose vietose. Bet ten jau pasikeitė žmonės, tai ir požiūris pasikeitė. Ten kažkoks ratas jų žmonių atvažiuoja pagerbia ir tiek. Kai darom su jais kartu – tai mes pakviečiam, jie pakviečia – būna daugiau žmonių ir būna tie bendri minėjimai ir žmonių. Irgi nėra siekiamybė, kad ten eit ir agituot. Meras, vicemeras, kažkas iš kultūros nuvažiuoja, uždega žvakutę. Bet vyksta tas. Kai jie organizuoja, tai visada mus pakviečia[451].

Taigi žinia ar idėja veikia, o ar iš reikalo, nuoširdžiai ar dar kitaip, tai – kitas klausimas. Vis dėlto, svarbiausia, kad ji po truputį veikia, o pats tas veikimas, tas praktikų formavimasis, jis konstruoja kreolizuotą erdvę. Tai reiškia, kad impulsas buvo duotas ir jis neliko visiškai be pėdsakų, o suveikė (pvz., sutvarkytos žudynių vietos). Būtent tokiu būdu Holokausto atminties vieta jau grįžta į visuomenės mąstymą: ne vien katalikų senąsias kapines reikia prižiūrėti, bet ir žydų žudynių vietas. Vadinasi, konstruojama kreolizuota erdvė. Interviu iliustruoja, kaip intencijos transformuojasi į praktikas, kurdamos kreolizuotas erdves:

I. V.: *Nuvežiau du Kauno bendruomenės atstovus – Gercą Žaką ir dar. Pasiūliau nuvažiuoti į Kalvariją. Tai Kalvarijos atstovas sako: „Kaip mums gerai! Kadangi, kai aš pasakiau, kad atvažiuoja iš bendruomenės, tai ten, kur buvo apgriautos dvi sinagogos, gavau leidimą šiek tiek su mokiniais padirbėti, nes kitaip tai mūsų valdžiai yra nesvarbu". Tai yra, tam tikra prasme, būdas pasitempt ir kitus priverčia. Pabendradarbiavimas yra svarbus. Jeigu būtų daugiau palaikymo ir jeigu mes galėtume su žydų bendruomene daugiau daryti bendrų projektų, mes turėtume daugiau naudos*[452].

S. K.: *Tradiciškai renkamės. Nėra tokių metų, kad praleistume. Lygiai tas pats yra su Žagare. Tik Žagarėje yra pasirinkę žmonės pirmą sekmadienį po Roš-ha-Šana – po žydų naujų metų – jeigu tai nesutampa su Jom Kipuru. Jeigu sutampa, tai persikelia vienu sekmadieniu vėliau. Irgi nėra nė vienų metų, kad nesusirinktų. O Žagarėje paskutiniu metu inicijuoja irgi tie, kurių šaknys yra iš Žagarės. Ankščiau organizuodavo mūsų seneliai, paskui – tėvai, dabar mes organizuojame. Irgi nėra tokių metų, kad neorganizuotume. [...] Tiktai paskutiniu metu, kai visuomenė daugiau įsijungia į tą, tai prisijungia*

[451] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[452] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkienė. 2022 m. gegužės 26 d.

prie mūsų kartu darom su Nacių ir Sovietų nusikaltimams įvertinti komisija[453]*. Jau kelinti metai darom kartu. Darom ir Biržuose ir Žagarėje kartu, ir Šiauliuose*[454]*.*

I. V.: *Bendradarbiavimas visada duoda geriau. Pernai buvo renginys Mažeikiuose. Mes visada kviečiame ambasadorius ir visas žydų bendruomenes. Ir man į Mažeikius nei viena žydų bendruomenė neatsiliepė. Faina Kuklianski parašė, kad jinai neatvažiuos, nebus Lietuvoj. Na, ir tada Sania Kerbelis, su kuriuo mes draugaujame, atsiliepė ir sako, kad mes esam dirbantys, o pas jus ten vidury dienos negalim atvažiuot. Na, negalit, tai negalit. Tiesiog manęs labai prašė mokykla, kad kas nors iš žydų bendruomenės atvažiuotų, nes pas juos niekas neatvažiuoja, nes tai yra Mažeikiai, mes vietos žydų bendruomenės neturim. Tą patį rytą, Sania Kerbelis skambina ir sako, kad mes dviese atvažiuosim, ir žinokit, koks buvo geras impulsas, kad jie atvažiavo. Renginys buvo ne visai oficialus, nes meras davė savo toną ir pasakojo savo istoriją, savo santykį su žydų istorija, kaip jis sužinojo ir kaip vis dėlto svarbu. Ir tas pats Sania Kerbelis kalbėjo savo istoriją. Žmonės, ten buvo ir mokinių iš kelių mokyklų, ir mokytojai, visi stovėjo išsižioję nuo to. O ir pagrindinė mokytoja, kuri organizavo, Silva, sako „Dieve, kaip gerai!“ Nors kartą, mes pamatėm ir užmezgėm ryšius, ir mes pakviesim ir į kitus renginius, nes labai svarbu, kad mokiniai matytų, jie nematę. Jie gyvo žydo nematę. Tai yra vėl kažkur tai nuošalyje tie Mažeikiai. Ir aš galvoju, kad tas bendradarbiavimas nėra susijęs nei su pinigai, nei dar kad kažkas ar kažkokie tai žydai mums turi kažką duoti. Čia ne tas yra. Tai tas bendradarbiavimas yra labai geras dalykas*[455]*.*

Interviu metu keletas respondentų, kalbėdami apie rutinizuotą ir protokolinį Holokausto atminties vietų lankymą, tame įžvelgė ir kreolizacinių erdvių kūrimo galimybę.

G. Ž.: *Yra daug tų minėjimų, kurie primena sovietinius paradus. Bet jie duoda šiek tiek ir teigiamų tokių dalykų. Tie „Gyvųjų maršai“. Vis vien atkreipia visuomenės dėmesį, sužino. Vieni išgirsta, užsikabina. Pamato žiniasklaidoje – kažkiek pasidomi, išgirsta, kas tie žydai buvo, kas jiems atsitiko*[456]*.*

---

[453] Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, kurios vadovas yra R. Račinskas.

[454] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

[455] N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkienė. 2022 m. gegužės 26 d.

[456] N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. sausio 23 d.

L. L.: *Pokytis yra pastebimas, nes bent jau protokolinis vietų lankymas yra mūsų dienų reiškinys. Tai yra gerai bent jau vienu aspektu: valdžios atstovai negali sau leisti ignoruoti tų datų ir jų neignoravimas dažniausiai pasireiškia ir lankyme tų vietų. Ir pareigūnai pakankamai aukšto rango ten lankosi. Ir taip iš esmės ištransliuoja žinutę visai šaliai. Ar nori šalis išgirsti ar ne? Ir už šalies ribų irgi? Apie Lietuvą tam tikrą dalyką transliuoja. Tai šitas pokytis, kad tai yra geras tonas lankytis tose vietose, geras tarptautinis tonas. Tai tas pokytis pagrindinis palyginus su sovietmečiu absoliučiai. Su nepriklausomybės pradžia – čia surutinėjęs dalykas, bet jis prasidėjo nuo gero. [...] Praktiškai ir tas lankymo ritualas nesikeičia*[457].

I. L.: *Dabar Lietuva turi tris Holokausto dienas – sausio 27 diena ir Šoa diena, ir rugsėjo 23 d. Kiekviena aukštesnė delegacija [...] pagerbia Holokausto aukas*[458].

Kaip iki šių dienų išlikęs neigiamas rutiniazacijos aspektas buvo įvardintas priverstinis mokinių vežimas dalyvauti renginiuose.

I. L.: *Mokinių vežimas į minėjimą (ne ekskursiją) – va čia yra Sovietų Sąjunga! Tai yra akivaizdi gegužės 1-oji – visi į demonstraciją: štai tau, va, tokia vėliava, štai tau portretai ir žygiuok. Ir rezultatas tas pats. Tai yra pas daugelį nuo tokio biurokratinio kišimo yra atmetimo reakcija. Gal jie šito nelabai pastebi, nelabai išsako, bet tai yra*[459].

Tyrimo metu buvo pastebėta, kad vietinės savivaldos pastangos yra svarbus kreolizacijos erdvių kūrimo elementas, ne mažiau svarbesnis nei atminties renginiai.

G. Ž.: *Dėmesys priklauso nuo vietinės valdžios. Ar seniūno, ar mero. Tai, žiūri, vienam miestelyje puikiai sutvarkyta, tai nereikia nei tų investicijų didžiulių. Tai biški patvarkei, padažei, ten žolę ir viskas. O kitoj vietoj daugiau apleista. Tai čia turi būti daug vietinės valdžios ir vietiniai žiūri, kaip į tai atsineša valdžia. O dar sakyčiau ir bažnyčia turi didelę reikšmę. Jeigu kunigas išeina ir susirenka visa bažnyčia ir sako, kad žydai yra mūsų vyresnieji broliai ir mes iš vieno molio sulipdyti ir mes turim gerbti, lankyti, prižiūrėti, ir tas veikia. Tai, manau, kad tas paskatintų daugiau prižiūrėt*[460].

M. J.: Kaip *„Atlasą“ dariau ir važinėjau, tai tos vietos buvo tokios visai nežinomos, paslėptos, sunkiai surandamos. Dabar beveik prie kiekvienos yra*

[457] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.
[458] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.
[459] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.
[460] N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. sausio 23 d.

rodyklė pastatyta. Vizualiai lyg tai matosi. Na, ir žmonės eina tuos atminties kelius suorganizuotus[461].

M. Š.*: Pasikeitė daug kas, kai Komisija*[462]*, visokie centrai veikia, tai tikrai nepalyginsi, kas buvo 1993 m. ir dabar, kur daugybė miestelių mini tą dieną prie savo masinių žudynių vietų. Jau tame galbūt net ir yra sėkmė. Nėra, aišku, visos Lietuvos mąsto, bet nėra taip, kaip buvo 1991 m. Kaip požiūris keisis ateityje, ypač dabartiniame kontekste, kai mes kalbame apie masinių žudynių vietas ir jos va, dabar atsiranda. Kai kalbame apie „Lietūkį“, o čia „Lietūkis“ Bučoje jau yra. Ir viskas tada taip susipainioja*[463].

Svetlana Novopolskaja ir Ilja Lempertas teigia, kad be rutizuoto, oficialaus palaikymo nebūtų įmanoma aktyvesnė romų bendruomenės trauminės atminties skatinimo ir viešinimo veikla:

Mūsų centrą įsteigė 2001 m. Tautinių mažumų departamentas, Vilniaus miesto savivaldybė, Lietuvos vaikų fondas ir Lietuvos čigonų bendrija „Čigonų laužas“. [...] Mes kaip tik vykdėme tokį mažą projektėlį, bet mums labai svarbų 2003-ieji ar 2004-ieji metais. Račinsko komisija[464] *skelbė konkursą „Atminties išsaugojimas“. Ir mes sudalyvavome. To projekto rėmuose, vaikai mūsų gamino rankdarbius tokius, kaip prisiminimus. Ir mes surašėm Marijos Tamarevič prisiminimus apie Pravieniškių koncentracinę stovyklą ir išleidome bukletuką su nuotrauka. Ir vaikai dalyvavo, ir suaugę dalyvavo. Ir čia buvo vienintelis mūsų, toks šansas, nes tos galimybės ir kažkaip ir nebuvo, kažkaip*[465].

I. L.: [jeigu Lietuvoje romai nebūtų palaikomi valstybiniu mastu], *tai Lietuvoje apie porajamos niekas nieko nežinotų. Ir dabar, ačiū Dievui, romų holokaustas yra žinomas – rugpjūčio 2 diena. Ir vis daugiau yra šansų, kad tas oficialias biurokratines kalbas ir ten pradės sakyti. Ir be romų pastangų šito paprasčiausiai nebūtų*[466].

S. N.: *Dabar jūsų dėka, kaip pasakėte, kiek romų nustatyta, kada buvo atvežta. Ai, dar kaip mes tą ratą... tikrai čia buvo iniciatyva. Kaip mes atvažiamom su vaikais. Jie paruošė akmenukus. [...] Mes pradėjom bendrauti su Genocido muziejumi. Tiesiog draugystė tokia. Su Preikšteniu,*

---

[461] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.

[462] Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, kurios vadovas yra R. Račinskas.

[463] N. Latvytės interviu su Mantu Šikšnianu. 2022 m. gegužės 18 d.

[464] Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, kurios vadovas yra R. Račinskas.

[465] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.

[466] N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.

Draučiūnaite. Ir, vat – paroda! Net minėjimą pas juos rugpjūčio 2-os dienos darėm[467]. (Nuotrauka nr. 17).

Mantas Šikšnianas apie 2015 m. liepos mėn. bendradarbiavimo iniciatyvą romų aukoms Paneriuose įrengiant neoficialų ženklą ir apie galimus pasikeitimus visuomenėje, mini:

Negalima gal sakyti, kad niekas nepasikeitė. Tiesiog dabar paminklas yra įtrauktas į memorialo teritoriją, tai dabar lankytojai mato, kad tarp aukų buvo romai. Tai, sakyčiau, kad didžiausias pokytis yra tame, kad lankytojai, kurie ateina į Panerius, mato, kad taip pat ir romai buvo aukų dalis, daug aiškiau negu iki tol. Kiek turi įtakos vietos bendruomenei? Tarkim, atminimo renginiams, tai sakyčiau labai mažą. Toliau renkamasi prie sovietinio obelisko[468].

Į klausimą, ar minėtas paminklas yra pastebimas ir lankomas kitų bendruomenių, respondentas atsakė, kad *yra tam tikrų išimčių, kai lenkų delegacija pastebėjo šį paminklą. [...] Padėtas gėlių vainikas, bet taip spėju, ar dėl to, kad ne prie vieno paminklo buvo dėtas, prie visų, tai gal ir prie romų todėl padėtas buvo. Bet jo įtaka, sakyčiau, dar nėra tokia. [...] Bet žydų bendruomenė dažniausia mini tuos renginius, kaip „Gyvųjų maršas“, rugsėjo 23 d. Ir visos kitos aukos taip pat jų nėra minimos. Ar tai būtų sovietų karo belaisviai, ar lietuviai, tai taip ir lieka, tai romai ir nėra išimtis*[469].

Interviu metu paaiškėjo, kad bendros tiek oficialios, tiek neoficialios pastangos, veiklos ir praktikos gali duoti rezultatą, nes trauminių vietų lankymas nėra savaiminis dalykas, o reikalaujančios įdirbio pastangos:

E. U.-B.: *Atminimo renginiai yra būtini. Bet reikia vengti bendrų frazių. Reikia gyvo skambesio iš praeities. Reikia formuoti atmintį per prisiminimus, formuoti atmintį kitose kartose, puoselėti ir vis priminti, skatinti. [...] turėtų būti akcentas į tai, kas atspindėtų ir mūsų praeities skaudžius puslapius. Reikia bendradarbiavimo ir iniciatyvos. Ypač iš tų, kurie rūpinasi autentiška vieta. Reikia priminti, paskatinti, padrąsinti. Tam reikia patriotizmo, intelekto ir noro. Iniciatyvos. Organizacinio darbo. Daug darbo ir įdirbio. Įtraukimo. Bendro visų darbo. Tai ne savaime suprantama, tą reikia ugdyti, pratinti visuomenę, auginti, mokyti kalbėti*[470].

M. J.: *Mes juos kvietėm dalyvaut kartu. Ir žinai, kaip, na, psichologiškai yra lengviau priimti, kai neateina tau koks dėdė ir liepia tau padaryti, o ateina*

---

[467] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.
[468] N. Latvytės interviu su Mantu Šikšnianu. 2022 m. gegužės 18 d.
[469] Ibid.
[470] N. Latvytės interviu su Elvyra Užkurėlyte-Baltiniene. 2022 m. kovo 16 d.

tokio pat lygmens žmogus ir sako: darom kartu. Ir tada norisi daryti. Tai va. Man atrodo, kad šioje vietoje yra sėkmė – tai Šeduvos bendruomenės įtraukimo sėkmė. Tikrai taip. Bet čia yra draugavimas su bendruomene, mūsų institucijos su miestelio bendruomene. Bet yra toks jau kaip ir klasikinis atvejis, kaip žmogus draugauja su bendruomene. Yra toks atvejis Seinuose. Ir šis atvejis yra sėkmingesnis, nes tas žmogus ten gyvena ir tai daro[471].

Kaip dar vienas svarbus elementas kreolizacijos erdvės kūrimui buvo įvardintas atminties aktyvistas, lyderis ar iniciatorius, savotiškas atminties operatorius (anlg. *gate keeper*):

F. V.-K.: *Paskui, kai Menciūnienė buvo vadovė – bendradarbiavau, kai tas ekspozicijas ruošė. Tai tada tas IX fortas buvo tas, kur visada dalyvauju, bet nelabai anksti pradėjau. Su Menciūniene pradėjau eiti dar iki nepriklausomybės*[472].

A. T.: *Su Vida Pulkauninkiene, šiais metais bus 19 metų. 19 metų kada kiekvienais metais iš eilės ateina Tolerancijos centro mokiniai su Vida priešaky. Tai yra jau penkta karta moksleivių ir jų ateis. Ir jie mokosi. Ir mes išvežam juos į Vilnių, į Kauną, į Kėdainius, į ekskursijas. Po truputį kažką tu darai. Man atrodo, kad tokie žmonės, tokia visuomenė jau užauga truputi kitokie. Domisi kultūra, nes tu supranti, kad jie kažką padarė. Jeigu nebūtų Holokausto, mes būtume kitokie*[473].

S. K.: *Štai yra Pakruojy atstatyta sinagoga. Žmonėms tai nuoširdžiai įdomu. Bet tai priklauso nuo žmonių ten dirbančių. Ten pats tas statinys, ta sinagoga, čia yra tik statinys. Jeigu nebūtų ten tokių žmonių kaip Gitana ar ten nebūtų Jonišky tokia kaip Rasa, tai ten šimtą metų niekas nevyktų. Kai aš matau, kad tas eina iš pačių žmonių, iš pakruojiečių, iš joniškiečių. Kad jiem to reikia, tai, žinoma, kad aš visada padėsiu ir aš visada prisijungsiu, ir pats rodysiu iniciatyvą*[474].

L. Lempertienė atkreipia dėmesį, kad kreolizuotos erdvės kūrimas yra įmanomas per rutinizuotą paradigmą laužančias veiklas:

Šiandien yra ta tikrovė, kuri persmelkia visas mano judaikos studijas ir visą mano profesionalią veiklą. Netiesiogiai. Tiesiog visa tai, ką aš darau, negaliu matyti kitaip, negu per Holokausto perspektyvą. Reiškia jis yra visur, visada ir kiekvieną sekundę. Tai proginiams apsilankymams, ar būtų tai datos, ar mano apsilankymas tose vietose, to jau ir vėl man nereikia. [...] Aš turiu

[471] N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.
[472] N. Latvytės interviu su Fruma Vitkinaite-Kučinskiene. 2021 m. vasario 13 d.
[473] N. Latvytės interviu su Arūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
[474] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.

savo būdą lankytis Holokausto vietoje. Ne savo noru, bet labai tankiai. Aš labai daug pastarasiais metais dirbu su leidiniais, kurie yra arba memorialiniai, arba pusiau memorialiniai, kaip, pavyzdžiui, „Telšių atminimo knyga“, kurioje yra ir holokaustinės medžiagos. Ir daugelyje tų vietų minimi memorialai, paminklai, atminimo akmenys ir visa tai, kas buvo padaryta. Man, pavyzdžiui, naujų memorialų autoriai ar tvarkomų, rašo prašydami patikslinti sąrašus, vardus ir aš amžinai tame esu. Tikrai, fizinio to apsilankymo... Jeigu aš sužinosiu, kad atidarė, aš visiškai nevažiuosiu ten žiūrėt aš jau ten buvau per tuos sąrašus[475].

Apibendrinant reikia paminėti, kad semiosferos pagrindinės funkcijos yra susijusios su tam tikrų atminties mechanizmų evoliucionavimu, išsaugant ir komunikuojant praeities ir dabarties elementus, taip pat (per)kuriančių informaciją. Skirtingomis ženklinimo sistemomis užpildyti naratyvai, sąveikaudami tarpusavyje semiozinėje elgsenoje, gali turėti potencialą, užpildydami skirtingomis ženklinėmis struktūromis, kurti kreolizacinę arba sąlyčio erdvę, taip generuodami naujų simbolių, tekstų, informacijos kūrimą. Kreolizacinėms erdvėms nustatyti buvo atlikti interviu, kurie leido suprasti, kaip realiai socialinėje aplinkoje veikia skirtingi naratyvai. Buvo pastebėta, kad kiekvienoje semiosferoje vyrauja persidengiantys naratyvai, kurie, neužgoždami prieš tai buvusių naratyvų, rodo atminties dominantes, kurdami pridėtines vertes, bandydami kelti ir išlaikyti visuomenės empatiją trauminėms patirtims ir istoriškai sunkiems praeities siužetams, nors ir turi didelį potencialą, tačiau patys savaime nekuria kreolizuotos erdvės. Jos atsiradimui reikia žmonių intencijos, kuri skatintų susikalbėjimą, t. y. dialogo atsiradimą. Žiūrint į Holokausto aukų vietą per dialogiškumo kriterijų, kai praeitis yra įdabartinama, galime išskirti keletą momentų: atminties veikėjų svarbą, intencionalumo įveiksminimą, prasmių interpretacijas, taip pat kontekstą ir bendras egzistencines tiesas. Kadangi dialogo esmė yra praeities kūrinio įtarpinimas dabartyje, tai atminties veikėjų ar operatorių vaidmuo čia tampa ypač svarbus, nes būtent jie, interpretuojantys laike nutolusį įvykį, yra vietos ir lankytojo kontekstualumą laiduojantis veiksnys, leidžiantis atsirasti dabartinei, aktualiai situacijai, įgyvendinamai dialoginėje polemikoje. Todėl sovietmečio naratyvus perkeliant į nepriklausomos Lietuvos erdvę ir laiką, atminties veikėjai panaikina ribas tarp istorinio bei dabarties laiko bei „taikių sovietinių piliečių“ naikinimą pateikia kaip savojo pasaulio pajautą, kur per simbolių formų kaitą išgyvenama patirties tiesa dabartyje suvokiama kitaip (pvz., S. N. apie „taikių sovietinių piliečių“ žudynių vietas: „Žinojau, kad ten

[475] N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.

žydai“; I. V.: „Mama sakė, kad ten žydai. Iš kur ji žinojo, nežinau“; A. T.: „Ten buvo ir yra žydų kapinės“, S. K.: „Užrašai iš esmės nedarė įtakos ėjimui... bet jie neleido būti savimi“)[476]. Pastebima, kad ilgainiui susiformavo savotiškas Holokausto atminties vietų diskursas, egzistuojantis tarp novacijos ir tradicijos. Iš pastarojo vėliau išsikristalizavo tam tikri komunikacijos modeliai, nulėmę raiškos priemonių pasirinkimą ir individualios atminimo renginių kalbos sukūrimą. Buvo pastebėta, kad kreolizacinė erdvė suponuoja dialogą, kuriame konfrontuojant skirtingų naratyvų prasmei, simbolių reikšmėms ir interpretacijoms, atsiveriama kitokiam supratimui, į kito akimis žiūrėtą prasmių lauką įtraukiant naują perspektyvą.

Jeigu į kreolizacinę erdvę žvelgsime per simbolius, kurie atspindi vertybes, nuostatas, pasaulio suvokimą, turi gebėjimą įtvirtinti bei leidžia tapatintis, galima teigti, kad tiek sovietinė valdžia, tiek žydų bendruomenė, tiek ne žydų visuomenė Holokausto atminties vietose turėjo sau suprantamus simbolius. Nors realybėje simbolis gali išlikti nekintantis, bet jo reikšmė yra nuolatinėje dinamikoje. Pastebima, kad visuomenė tiek savanoriškai, tiek priverstinai dažnai per daug fiksuojasi ties simboliais, o būtent to dažniausiai ir siekia oficialioji valstybinė atmintis, nebematydama kas vyksta aplinkui. Totalitarinėje visuomenėje naudojant galią įtvirtinančias manipuliacines technikas, simboliai, kaip įtikinimo priemonė, naudojami per vaizdą, garsą, veiklas, tuo stengiantis apimti kuo platesnį simbolio veikimo spektrą. Reikia pastebėti, kad simboliai turi tendenciją iškelti ir provokuoti emocijas, bet jeigu perspektyvoje, būtų daugiau atsigręžiama į savo tapatybę ir vertybes, minėtų simbolių prasmė tolygiai mažėtų. Turint prasmingus tikslus, aiškias vertybes, simbolius galima būtų vertinti, kaip būdą priminti bei įrankį ryšiui su žmonėmis kurti. Tačiau tas ryšys turi būti prasmingas, kad, pavyzdžiui, totalitarinis simbolis būtų neutralizuotas ir interpretuotas bendruomenių vertybių naratyvo rėmuose, suvokiant, ką jis reiškia ir kokią įtaką jis daro asmeniui, kaip bendruomenės nariui? Kokią įtaką daro kitiems? Suvokimo ugdymui yra be galo svarbus sąmoningumas, reflektavimas ir atsakomybė valdyti savo gyvenimą. Kitaip tariant, atsisakyti besąlygiško ir nekvestionuojamo automatizmo priimant ženklą, simbolį, ritualą ir susikoncentruoti ties aiškiu suvokimu, kad ne simboliai valdys gyvenimą ir suvokimą apie procesus, bet mes valdysime jį, besiremdami savo vertybėmis ir sveika nuovoka, atsigręždami į tai, kas yra aplink mus, ką mes sakome,

[476] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja (2021 m. rugsėjo 2 d.), Ingrida Vilkiene (2022 m. gegužės 26 d.), Artūru Taicu (2023 m. sausio 19 d.), Sania Kerbeliu (2023 m. sausio 30 d.).

turime, rodome, matome. Visa tai yra nematoma, tačiau dalis tam tikro simbolio.

Kokią reikšmę turi simbolis? Jis visuomet yra subjektyvus. Simbolis visuomet reiškia tai, ką jis mums reiškia. Konfliktas vyksta tarp aiškinimų ir pastarųjų priėmimų bei atmetimų. Ką jis reiškia tam, kuris naudoja? Ką jis reiškia aplinkai, kuri naudoja? Kaip tai suprantame? Simboliai yra subjektyvūs ir didelė klaida yra tiesiog tiesmukai priimti jų reikšmes, nes pastarosios skirtingiems individams gali būti skirtingos. Iš ko mes sprendžiame, kad visi simbolį supranta vienodai? Kaip jie gali auginti žmones? Pavyzdžiui, metaforiškai kalbant, iš sudužusio indo padarant kažką netgi dar vertingesnio, t. y. propaguojant idėjas, kurios yra už simbolio (pvz., A. Taicas mini, kad jo tėvas išnaudojo pozityvų sovietinės valdžios požiūrį į jį, kaip į darbo spartuolį, drąsiai lankydamas Holokausto vietą. Ar būtų išdrįsusi vietos sovietinė administracija apkaltinti puikų darbininką, kad lankydamas šeimos narių nužudymo vietą, nesilaiko sovietinių normų? Turbūt ne, nes tai prieštarautų sovietų sukurtai doktrinai [477]). S. Kerbelis interviu metu teigia, kad nepaisant sovietmečiu buvusių užrašų ant paminklų žudynių vietose, „užrašai nepaslėpė žydų aukų.“[478] Kitaip tariant, tiek žydų bendruomenės nariai lankė minėtas vietas, kaip šeimos ir bendruomenės narių kapines, tiek vietinė ne žydų visuomenė, nors žudynių vietų ir nelankė, bet žinojo ir pasąmoningai tą žinojimą komunikuodavo. G. Žakas mini, kad sovietmečio simboliai, „neturėjo didelės reikšmės, kad ten buvo parašyta tarybiniai piliečiai, lankymui.“[479] Pasak S. Novopolskajos, paminklai gali keistis, tad „man asmeniškai, paminklas nesvarbu. Vieta yra svarbu.“[480]

Atlikti interviu parodė, kad simbolių matymas, jų prasmės tyrinėjimas neužtikrino žydų bendruomenės tik rutinos sukaustytoje protokolinių renginių erdvėje, bet didino sąmoningumą simbolių atžvilgiu ir skatino asmeninių iniciatyvų palaikymą, tegu ir kamerinio pobūdžio, tačiau perduodamo šeimose iš kartos į kartą, o kartais net sėkmingai randančių sąlyčio motyvus naujų prasmių kūrimui. Taip pat paaiškėjo, kad oficialiosios valdžios pozicija Holokausto vietų atžvilgiu darė įtaką bendruomenių iniciatyvoms, ideologizuodama masinių žudynių vietas, kurdama tam tikrus simbolinius ritualus tam, kad būtų stiprinamas oficialiosios valdžios propaguojamas naratyvas, perimant jį tiek žydų bendruomenėms, tiek ne žydų visuomenėms.

---

[477] N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
[478] N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
[479] N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. sausio 23 d.
[480] N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.

Nors hegemoninis naratyvas turėjo siekį perkurti tikrovę, tačiau praktiškai ne tik žydų bendruomenės atmintis koduojama dvigubais simboliais, bet ir ne žydų naratyvuose propagandiniai kodai buvo interpretuojami per bendruomenės tapatybės prizmę ir moralinius vertinimus, o priimami tik pagal protokolinius ritualus, kurie dėl to, kad visuomenėje buvo greičiau atpažįstami, tarsi laidavo teisingiausią atminties išsaugojimo galimybę.

IŠVADOS

1. Holokausto atminties vietų komunikaciją galima paaiškinti pritaikius J. Lotman'o semiosferos modelį, kaip sinchroninio pobūdžio, visą apimančią ir evoliucionuojančią ženklų sistemą, kurios pagrindinės funkcijos yra susijusios su tam tikrais atminties mechanizmais, išsaugančiais ir komunikuojančiais praeities ir dabarties elementus bei (per)kuriančiais informaciją. Šis modelis įgalina identifikuoti skirtingų semiosferų – oficialiosios ir bendruomeninės – persidengiančius dialoginio ir ne dialoginio pobūdžio naratyvus, veikiančius Holokausto atminties vietoje, dekonstruoti jų veikimo dėsnius – semiozinę elgseną ir kreolizacines erdves.

Teoriniu požiūriu darbe taikoma J. Lotman'o semiosferos teorija, papildyta R. T. Craig'o komunikacijos veiksmo teorija, padeda suprasti, kaip naratyvai rėmina Holokausto atminties vietos komunikaciją per semiozinės elgsenos prizmę. Išskirti nebendraujantys, konfliktuojantys, dialogu grįsti, t. y. vykstantys kreolizuotoje erdvėje, naratyvai. Tyrimas atskleidė, kad pasitelkus J. Lotman'o semiosferos teoriją ir turint prasmingos veiklos motyvą, galima identifikuoti kreolizacines erdves, kuriose skirtingi naratyvai gali susikalbėti nekonfliktuodami.

Tyrimas parodė, kad teoriniame lygmenyje funkcionuojantys globalūs (nacionalistinis, marksistinis/komunistinis, liberalusis) naratyvai, praktikoje, nors ir egzistuoja, bet jų veikimo mechanizmai įgyja specifinių bruožų. Atliekant tyrimą buvo daryta prielaida, kad skirtingais laikotarpiais vienas ar kitas naratyvas galėjo veikti skirtingai, tačiau empirinis tyrimas parodė, kad jie visi išlaikė tuos pačius elementus, prisitaikydami prie besikeičiančių sąlygų, transformuodami praktikas, bet išlaikydami centrinę idėją. Todėl galima sakyti, kad nei slinktis kultūriniame požiūryje, nei politiniai pasikeitimai neturėjo lemiamos įtakos požiūrio kaitai į Holokausto atminties vietas.

2. Tyrimo metu nustatyta, kad Holokausto atminties vietų komunikacijoje neegzistuoja grynieji naratyvai – visi jie yra persidengiantys. Disertacijoje pateiktas naratyvų klasifikatorius nurodo, kad grynieji naratyvai, išskiriami akademinio tyrimo ir supratimo tikslais, praktikoje realizuojasi kitaip: jie nebeturi tų grynųjų formų, kaip aprašyta teorijoje. Praktikoje jie yra persidengiantys, o tai įvyksta dėl to, jog praktiškai naratyvai, kaip grynosios teorinės konstrukcijos, yra perleidžiami per bendruomenių patirtį, tartum per savotišką filtrą, kuris juos transformuoja. Keičiantis sociokultūrinei aplinkai tokie naratyvai nekinta būtent dėl jų persidengimų. Iš esmės toks naratyvų apibūdinimas patvirtintas tyrimu, leidžia geriau suprasti Holokausto atminties vietų komunikaciją, o tai ir yra šio darbo naujovė.

3. Tyrimo metu nustatyta, kad svarbiausi persidengiančių naratyvų veikimo principai ir atpažinimo elementai yra konstatuojami pagal jų santykį su kitomis semiosferomis. Persidengiantys naratyvai gali būti dialoginiai (liberalusis, pilietinis), pusiau dialoginiai (sovietinis, tautinis ir pilietinis) ir ne dialoginiai (nacionalsocialistinis), o pagal jų santykį su valdžia: oficialūs ir bendruomenių.

Oficialusis naratyvas yra aiškiai atpažįstamas ir apibrėžiamas, nors ir keliantis prieštaravimų dėl vertinimų, priklausomai nuo tapatinimosi naratyvo. Bendruomenių naratyvas yra įvardintas kaip pasipriešinimo totalitariniams režimams, o jo įamžinimui, dėl atminties grupių tarpusavio kovų, dažnai pritrūksta deramo dėmesio. Nors galima pamanyti, kad šie naratyvai yra vieno lygmens, t. y. daliniai, pristatantys bendruomenės viduje generuojamą idėją, pakankamai dažnai rezonuojančią su pagrindiniu naratyvu, tačiau tyrimas parodė, kad bendruomenės viduje yra palaikomi keli aplink bendrą idėją evoliucionuojantys pasakojimai. Pvz., lietuvių bendruomenės tarpe yra palaikomi mažiausiai du naratyvai: tautinis (nacionalistinis) – akcentuoja skirtį tarp lietuvių ir žydų, kuriuos pozicionuoja kaip „kitus“ ir eliminuoja lietuvius iš nusikaltimo (masinių žydų žudynių), teigdami, kad Holokaustą vykdė naciai; pilietinis – akcentuoja, kad žydai yra Lietuvos piliečiai ir Holokausto metu vieni šalies piliečiai iššudė kitus. Žydų bendruomenės tarpe taip pat egzistuoja bent jau du naratyvai: tautinis (radikalusis), kuris teigia, kad lietuviai – žydšaudžių tauta, o visi, dalyvavę rezistencinėje kovoje prieš sovietus, tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavo žydų žudynėse; pilietinis (nuosaikusis) – Holokausto metu buvo lietuviai, kurie kolaboravo su naciais ir dalyvavo žydų žudynėse, tačiau lietuviai taip pat prisidėjo prie žydų gelbėjimo Antrojo pasaulinio karo metais. Romų bendruomenėje yra palaikomas pilietinis naratyvas, deklaruojantis, kad Holokaustas ir romų žudynės – tai nusikaltimas žmogiškumui.

Holokausto atminties vietų santykis su visais trimis globaliaisiais naratyvais buvo komplikuotas dėl nutylėtų, perdengtų gėdingų momentų, kurie, pateikdami dalinę bendruomenių patirtį, atveria naujas praeities interpretacijas, ir nors negali pakeisti didžioji naratyvo, išlieka rezonuojančiu elementu, suponuojančiu daugiaperspektyvų, decentralizuotą ir asimetrinį „savęs“ ir „kito“ skirtybių lygiateisiškumo ir validumo supratimą.

4. Skirtingi naratyvai visuomenėje sąveikauja trimis svarbiausiais būdais: ne dialoginiu, pusiau dialoginiu ir dialoginiu. Aptarus skirtingų semiosferų, kurios yra suprantamos per skirtingų naratyvų veikimą, grįstą istorinių žinių komunikacija ir analizuojant juos per dialogiškumo galimybę globalumo ir lokalumo idėjų kontekste, pastebėta, kad naratyvas, kaip centrinė semiosferos idėja, nulemia visus ženklinius dalykus, vykstančius toje semiosferoje:

praktikas, kalbėjimo būdą, naudojamus simbolius ir jų pagrindu konstruojamus pranešimus.

Nustatyta, kad naratyvo dialogiškumas yra suvokiamas per jo nusiteikimo diskutuoti lygį, kuris yra fragmentuotas bei rėminamas skirtingus naratyvus komunikuojančių bendruomenių, vientisų savo viduje, nes palaikomos vienos bendros, pamatinės, nekritikuojamos idėjos. Šį vientisumą galima būtų įvardinti kaip užsidarymą į ideologiškai suformuotą informacinį burbulą, kuris yra ryškiai fragmentuotas išorėje, ignoruojantis ir nesugebantis gyventi su tuo, kas nutinka susidūrus skirtybėms. Svarbi sąlyga dialogiškumui atsirasti yra naujų prasmių ieškojimas, bandymas išmokti reguliuoti susidūrimą nemėginant taisyti kitą pagal savo vertybes, nuostatas, įsitikinimus, siekis rasti būdą, kaip įvertinant platesnę perspektyvą, o taip pat ir sugyvenimo strategijų ieškojimas. Reikia paminėti, kad sugyvenimas gali būti suprantamas, kaip tam tikra (iš)gyvenimo strategija, apimant, įsileidžiant kito naratyvo kitoniškumą ir žvelgiant į pastarąjį per papildymo bei praturtinimo vertę ir iš to ilgainiui kylančiomis perspektyvomis.

Tyrimo metu dialogiškumo kriterijus leido išskirti tris semiozinės elgsenos formas: nebendrauti, konfliktuoti, kurti kreolizuotą erdvę. Disertacijos autorė išskiria 4 pagrindines ne dialoginio naratyvo konflikto šerdis: žydo – komunisto įvaizdis, latentinis antisemitizmas, kolaboravimo klausimai, romų stigmatizavimas, kurių egzistavimas komunikacinėse žinutėse fiksuojamas per konkrečias komunikacines žinutes.

Tyrimas parodė, kad ne dialoginiai naratyvai yra aiškiai atpažįstami visuomenėje dėl jų fragmentacijos stumiant į paribį nepatogias, nors ir realiai egzistuojančias, bei keliant patogias temas. Tuo užkertamas kelias diskusijai ir liekama užstrigus lietuviškojo ir žydiškojo nacionalistinių naratyvų eskaluojamame konflikte, Holokaustą komunikuojant vien tik per lietuvių ir žydų tautinį konfliktą, o romų bendruomenės traumines patirtis niveliuojant, paliekant jas pačios romų bendruomenės atsakomybe. Prieita išvados, kad dėl įvairių priežasčių skirtingos individualios, kolektyvinės ir kultūrinės atmintys įvairiais būdais ir priemonėmis darė įtaką, kuri veikia iki šių dienų.

5. Tyrimo metu nustatyta, kad persidengiantys naratyvai nors ir rėminami dominančio diskurso, išlaikė skirtingas patirtis (de)koduojamas dvigubos atminties standartais, skatino, tačiau neužtikrino dialoginio santykio su trauminiu paveldu. Bendruomenių viduje, dalijantis prisiminimais, jų klausantis, savinantis, buvo palaikoma vadinamoji virtuvinių bendruomenių kontratmintis kaip atsvara hegemoniniam naratyvui. Toks savotiškas susidvejinimas buvo tarsi atsvara pačiai traumai ir neleido bendruomenei susitapatinti su sistema bei išlaikyti bent jau selektyvius ikitotalitarinės kolektyvinės atminties elementus, nors, kaip jau minėta, gana dažnai

Holokausto praradimai ir su tuo susijusi trauminė patirtis buvo nutylima bei išstumiama net ir privačioje sferoje. Atlikus tyrimą buvo pastebėta, kad komunikacinį diskursą ribojančios žmonių trauminės patirtys yra išnaudojamos antisemitizmo eskalavimui.

6. Remiantis J. Lotman'o semiosferos konceptu, autorė pateikė Holokausto atminties vietos, kaip komunikacijos objekto, apibrėžimą Ji įvardijama kaip procesas, kuriame bendrą vardiklį turinčios trauminės patirtys (praeitis), sąveikaudamos tarpusavyje Holokausto atminties (dabartis) erdvėje persidengia priklausomai nuo skirtingų atminties bendruomenių komunikacinių poreikių ir evoliucionuoja. Tokį Holokausto atminties vietos apibrėžimą patvirtina tyrimas ir tai taip pat yra šio darbo naujovė.

Tyrimas parodė, kad žvelgiant iš komunikacijos, kaip veiksmo, perspektyvos, Holokausto atminties vieta akcentuoja atminties vietos ir atminties bendruomenių saitus bei susikalbėjimą, kuriamą per komunikaciją – ritualus, simbolius, kalbą ir vizualizaciją, įviešinant atminties vietas, evoliucionavimą ar transformaciją, pasiekiant per prasmingos veiklos motyvą, visų pirma, kylantį iš vidinio noro, net jeigu ir sukelto skirtingų paskatų, bet siekiančio skirtingų naratyvų nekonfliktinio susikalbėjimo.

7. Disertacinio tyrimo metu buvo identifikuoti tokie Holokausto atminties vietų Lietuvoje komunikaciniai naratyvai: Antrojo pasaulinio karo metų nacionalsocialistinis, pokario komunistinis, nepriklausomybės laikotarpio liberalusis ir nacionalistinis, rėminami politinės ideologijos ir Lietuvoje gyvenančių bendruomenių – žydų, romų, lietuvių – patirčių veikiami, pilietinis ir tautinis naratyvai.

Tyrimo metu nustatyta, kad svarbiausi šių naratyvų atsiradimą paskatinę veiksniai yra skirtingų laikotarpių ideologijos konstruojamo diskurso, kuris yra neatsiejamas tiek nuo globalių, tiek nuo lokalių aplinkybių, komunikacijos strategijos. Taip pat Holokaustą patyrusių žydų ir romų bendruomenių trauminių patirčių įveikos, tarp jų ir nutylėjimo dėl nesaugumo, kaltės, pažeidžiamumo, visuomenės nepakantumo bei valstybės angažuotumo stokos atminties politikos klausimais, elgsenos. Lietuvių bendruomenės įsitraukimas į kolaboravimą su naciais ir tiesioginis ar netiesioginis dalyvavimas Holokauste paliko neabejotinas traumas visuomenės sąmonėje, kurių įveikai akcentuojamas etnocentristinis, pernelyg sukatalikintas naratyvas, palaikomas latentinio antisemitizmo ir dvigubo genocido apraiškų ar bent jau sąmoningo nutylėjimo kontraversiniais klausimais.

Tyrimo metu nustatyta, kad svarbiausi veiksniai, palaikantys šiuos naratyvus šiuolaikinėje Holokausto komunikacijoje, yra skirtingus naratyvus atstovaujančių bendruomenių užsidarymas į ideologiškai suformuotą informacinį burbulą, kuris yra ryškiai fragmentuotas išorėje, ignoruojantis ir

nesugebantis gyventi su tuo, kas nutinka susidūrus skirtybėms. Taip pat naujų prasmių ieškojimo, bandymo išmokti reguliuoti susidūrimą, o ne mėginti taisyti kitą pagal savo vertybes, nuostatas, įsitikinimus, bandymo rasti būdą, kaip įvertinant platesnę perspektyvą, sugyvenimo strategijų paieškos stoka.

Tyrimas parodė, kad dėl įvairių priežasčių skirtingi veikėjai įvairiais būdais ir priemonėmis darė įtaką, t. y. skleidė įvairias idėjas, kurios veikia iki šių dienų. Pažvelgus į Holokausto vietą, kaip viešosios fizinės, socialinės ir simbolinės erdvės areną, išskiriamos kelios viešosios sferos veikėjų kategorijos – kovotojai, pliuralistai, atsisakantieji, užtikrintojai, kurie reprezentaciniu lygmeniu generuoja prasmes ir užpildo komunikacinį lauką turiniu, tai yra suformuluoja problemų ir klausimų sąrašus, patenkančius (arba ne) į viešąją sferą diskusijoms. Jų tarpusavio sąveikavimas, naudojant skirtingas strategijas, siekiant įteisinti jiems palankų atminties naratyvą, formuoja su tam tikru istoriniu įvykiu siejamas atminties praktikas – atminties programas.

Taip pat konstatuota, kad nemažai visuomenės elgesio normų yra paveldėtos iš sovietmečio, o juos palaikantys veiksniai taip pat siejasi su iš to laikotarpio ateinančiomis idėjomis ir sovietinė fašizmo/hitlerizmo vietų komunikacijos schema išlieka pagrindiniu šiandienos Holokausto vietų komunikacijos modeliu. Tyrimo metu buvo patikrintos hipotezės ir paaiškėjo, kad Sovietinė Holokausto vietų komunikacija, kaip hitlerizmo/fašizmo aukų vieta, daro įtaką dabartinei visuomenei tiek kolektyvinėje, tiek ir kultūrinėje atmintyje, adaptuodama semantines reikšmes, tai yra protokolines rutinizuotas praktikas (pvz., oficialių minėjimų masinių žudynių vietose tvarkaraščiai papildomi žydų bendruomenei būdingomis intencinėmis praktikomis), simbolinius ceremonijas palaikančius objektus (vainikų, gėlių nešimas kartu su simboliniais akmenėliais, su labai dažnai ant jų užrašytais žydų vardais), taip pat viešojoje atmintyje įsitvirtinusius periodiškumus šiuolaikinėms reikmėms (valstybės patvirtintų atminimo dienų sąrašas rėminantis Holokausto atminties vietų lankymą). Atsižvelgus į tai, daroma išvada, kad šiandieninė istorinė sąmonė yra persidengianti ir, chronologiškai tolstant nuo trauminio įvykio Holokausto atminties vietos, atranda daugiau vietos skirtingų semiosferų naratyvų persidengimuose būtent dėl pastarųjų semantinių reikšmių evoliucionavimo procesų, kurių dėka atsiranda daugiau traumos įveikos galimybių: daugiau informacijos, daugiau priemonių jai gauti ir dalintis, būdų dalyvauti ir įsitraukti į įvairias veiklas.

BIBLIOGRAFINIŲ NUORODŲ SĄRAŠAS

Archyviniai fondai

1. LCVA, f. R-181, ap. 1. Religijų reikalų taryba prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos.
2. LCVA, f. R-500, ap. 1. Lietuvos generalinės srities Trakų apskrities viršininkas (1941–1944).
3. LCVA, f. R-599. Antinacinės rezistencijos spaudos kolekcija.
4. LCVA, f. R-627, ap. 1. Lietuvos generalinės srities Vyriausioji sveikatos valdyba (1941–1944).
5. LCVA, f. R-683, ap. 2. Lietuvos generalinės srities pavienės policijos tarnybos ryšių karininkas prie tvarkos policijos vado Lietuvoje (1941–1944).
6. LCVA, f. R-685, ap. 5, ap. 10. Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto ir apskrities viršininkas (1941–1944).
7. LCVA, f. R-754, ap. 1–2. Lietuvos TSR Ministrų taryba.
8. LCVA, f. R-756, ap. 1. LTSR Vidaus Reikalų Ministerija (1940–1941).
9. LCVA, f. R-762, ap. 1, ap. 6. Lietuvos TSR Liaudies švietimo ministerija.
10. LCVA, f. R-793, ap. 1. Lietuvių aktyvistų frontas (1940 –1941-09-26).
11. LCVA, f. R-1436, ap. 1. Lietuvos generalinės srities Alytaus apskrities viršininkas (1941–1944).
12. 13. LYA, f. K-1, ap. 10. Lietuvos TSR valstybės saugumo (KGB) komitetas.
13. LYA, f. K-41, ap. 1. Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-oji valdyba.
14. LYA, f. 1771, ap. 9, ap. 10. Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas (1944–1982).
15. LYA, f. 3377, ap. 55. Partijos istorijos institutas prie LKP CK – Marksizmo-leninizmo instituto prie SSKP CK filialas. Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos instituto archyviniams dokumentams skelbti redakcijos veiklos bylų apyrašas Nr. 55.
16. LLMA, f. 476, ap. 1. Kultūros švietimo įstaigų komitetas prie Lietuvos TSR ministrų tarybos (1944–1953).
17. LLMA, f. 87, ap. 1. Lietuvos TSR architektų sąjunga (1945–1989).
18. YIVO, f. RG223.1. Avrahamo Suckeverio ir Šmerelio Kačerginskio kolekcija.
19. USHMM, f. RG-22.002M. Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių-fašistų nusikaltimams įvykdytiems sovietų teritorijoje SSRR fondas.

20. USHMM, f. RG-22.028M. Antifašistinio komiteto dokumentai (1942–1948).
21. YV, f. P.18. Šmerelio Kačerginskio kolekcija (1944–1945).
22. YV, f. P.21. Iljos Erenburgo kolekcija. (1941–1967).
23. YV, f. O. 46. Kibbutz Ha'artzi dokumentų kolekcija.
24. YV, f. O. 41. Fotoarchyvo žuvusiųjų ir persekiojamųjų dokumentų kolekcija.
25. YV, ID 70058. B. L. Koniuchowskio liudijimų apie Lietuvos žydų likimą fotografijų kolekcija.
26. YV. Skaitmeninių nuotraukų kolekcija.
27. VŽM 8055-57, 8055-58, 1824-1. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus pagrindinis fondas.
28. VŽMP 5.Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus pagalbinis fondas.
29. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Personalo skyriaus dokumentai.
30. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus Istorijos tyrimų skyriaus kolekcija.
31. Wiener Library Press Cuttings, IfZ Archiv, MZA 1/158, 3 E3: Baltic Countries.
32. Vilniaus žydų muziejaus dokumentai (1944–1949). Nekataloguoti, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcija.
33. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius, f. 159. Hitlerininkų piktadarybėms tirti respublikinės komisijos aktai (1941–1945).
34. Ukmergės kraštotyros muziejaus fotodokumentų kolekcija.
35. GARF, f. 7021, ap. 2, ap. 94. Ypatingosios valstybinės komisijos Antrojo pasaulinio karo metu nacių ir jų sąjungininkų įvykdytiems nusikaltimams SSRS teritorijoje tirti fondas.

Periodinės spaudos publikacijos

1. A. Pr. Ukmergės padangėje. *Naujoji Lietuva,* 1941 m. rugpjūčio 5 d., p. 2.
2. Cibas A. Panerių aukoms atminti. *Tiesa*, 1960 m. gruodžio 4 d., p. 6.
3. Juden und Tschekisten leisten „ganze Arbeit" [interaktyvus] *Wilnaer Zeitung*, 1942 m. sausio 2 d., p. 5. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Saus.2 [žiūrėta 2020 m. balandžio 5 d.].
4. Jüdische und bolschewistische "Kulturwerke" beseitigt. [interaktyvus] *Wilnaer Zeitung,* 1942 m. vasario 19 d., p. 5. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Vas.19 [žiūrėta 2020 m. balandžio 6 d.].

5. Heute deutsche Kundgebung [interaktyvus] *Wilnaer Zeitung,* 1941 m. vasario 26 d., p. 5. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Vas.26 [žiūrėta 2020 m. balandžio 5 d.].
6. Petrauskas J. Paneriuose. *Tiesa*, 1944 m. rugpjūčio 23 d., Nr. 40 (101), p. 3.
7. Vokiečiai naikina savo nusikaltimų įrodymus. *Laisvės kovotojas* [interaktyvus]. 1943 m. gruodžio 5 d., Nr. 17. Prieiga internete: https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc6649?sqid=0c5f7e2b85ddc42d89151b3d259e5715d3b569d2#archdocs_gallery-1 [žiūrėta 2021 m. spalio 7 d.].
8. Vokiškieji piktadariai turi atsakyti už savo nusikaltimus. *Tiesa,* 1944 m. rugpjūčio 24 d. , nr. 41.
9. Wie der Rote Terror in Litauen forbte. Zur Eröffnung der Ausstelung über die jüdisch-bolschewistische Schreckensherrschaft [interaktyvus] *Wilnaer Zeitung*, 1942 m. sausio 24 d., p. 8. Prieiga internete: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004028413-1942-Saus.24 [žiūrėta 2020 m. balandžio 6 d.].
10. Vilnius jau turi Gheto. *Naujoji Lietuva*, 1941 m. rugsėjo 9 d., p. 2.

Asmeninės kolekcijos

1. Sanios Kerbelio asmeninė kolekcija.
2. Josifo Levinsono rinkinys. N. Latvytės asmeninė kolekcija.
3. Masinių ekshumacijų LTSR teritorijoje 1961–1963 m. Teismo medicinos tyrimas. Lazdijų raj., Skuodo raj. N. Latvytės asmeninė kolekcija.

Internetinės duomenų bazės

1. *Holokausto atlasas Lietuvoje* [interaktyvus]. Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus. Prieiga internete: http://holocaustatlas.lt/LT/ [žiūrėta 2019 m. sausio 25 d.].
2. *Holocaust Memorial places in Latvia* [interaktyvus]. Center for Judaic Studies at the University of Latvia. Prieiga internete: http://memorialplaces.lu.lv/map/ [žiūrėta 2019 m. vasario 1 d.].
3. *Information portal to European Sites of Remembrance* [interaktyvus]. Memorialas nužudytiems Europos žydams. Prieiga internete: https://www.memorialmuseums.org/europe [žiūrėta 2019 m. vasario 9 d.].

4. *Kultūros vertybių registras. Žydų žudynių vietos* [interaktyvus]. Kultūros paveldo departamentas. Prieiga internete: https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search [žiūrėta 2021 m. spalio 14 d.].
5. *LR AT prezidiumo nutarimas Nr. I-763 „Dėl žydų genocido aukų kapų ir kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklinimo“* [interaktyvus] 1990 m. lapkričio 7 d. Prieiga internete: https://www.e-tar.lt/mobile/legalAct.html?documentId=TAR.7D2F5D4C4DAC [žiūrėta 2023 m. gegužės 6 d.].
6. *Shoah Attrocities Map* [interaktyvus]. Tsal Kaplun Foundation (TKF), International Holocaust Remembrance Association (IHRA), the Ukrainian Center for Holocaust Studies (UCHS). Prieiga internete: https://shoahatlas.org/index.html [žiūrėta 2023 m. balandžio 28 d.].
7. *The Untold Stories: The Murder Sites of the Jews in the Occupied Territories of the USSR* [interaktyvus]. Yad Vashem Prieiga internete: https://www.yadvashem.org/untoldstories/database/homepage.asp [žiūrėta 2021 m. rugpjūčio 29 d.].

Interviu

1. N. Latvytės interviu su Rachile Danzing-Kostanian. 2022 m. vasario 2 d.
2. N. Latvytės interviu su Eitanu Finkelšteinu. 2016 m. rugsėjo 13 d.
3. N. Latvytės interviu su Milda Jakulyte. 2022 m. liepos 1 d.
4. N. Latvytės interviu su Fania Jocheles-Brancovskaja. 2018 m. lapkričio 6 d.
5. N. Latvytės interviu su Sania Kerbeliu. 2023 m. sausio 30 d.
6. N. Latvytės interviu su Lara Lempertiene. 2022 m. gegužės 16 d.
7. N. Latvytės interviu su Ilja Lempertu. 2022 m. gegužės 16 d.
8. N. Latvytės interviu su Svetlana Novopolskaja. 2021 m. rugsėjo 2 d.
9. N. Latvytės interviu su Sauliumi Sarcevičiumi. 2022 m. gegužės 16 d.
10. N. Latvytės interviu su Mantu Šikšnianu. 2022 m. gegužės 18 d.
11. N. Latvytės interviu su Elvyra Užkurėlyte-Baltiniene. 2022 m. kovo 16 d.
12. N. Latvytės interviu su Ingrida Vilkiene. 2022 m. gegužės 26 d.
13. N. Latvytės interviu su Fruma Vitkinaite-Kučinskiene. 2021 m. vasario 13 d.
14. N. Latvytės interviu su Sore Voloshin-Kalivatch. 2018 m. gegužės 7 d.
15. N. Latvytės interviu su Artūru Taicu. 2023 m. sausio 19 d.
16. N. Latvytės interviu su Gercu Žaku. 2023 m. sausio 23 d.
17. N. Latvytės interviu su Dita Zupavičiene-Šperlingiene. 2021 m. vasario 9 d.

Literatūros sąrašas

1. ACKERMANAS, Felixas. Nepatogūs totalitarizmo ženklai XXI amžiuje Vilniuje. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, p. 69.
2. ALEKNONIS, Gintaras. *Naujoji cenzūra.* Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011, p. 9.
3. ALTMAN, Ilya. *Victims of Hate: The Holocaust in the Soviet Union 1941–1945*. Moscow: Foundation "Kovcheg", 2002.
4. ALTSHULER, Mordechai. *Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941–1964*. Brandeis University Press, 2012.
5. ALTSHULER, Mordechai. Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR under Stalin. In *Yad Vashem Studies*, XXX, Jerusalem, 2002, p. 271–296.
6. АЛЬТШУЛЕР, Мордехай. Деятельность евреев по увекавечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина. In *Яд Вашем Исследования*. I. Иерусалим, 2009.
7. АРАД, Ицхак. *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)*. Т. I-II. Украинская библиотека Холокоста, Днипро: Центр „Ткума", 2007.
8. *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai žudikai Kretingoje*. [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija]. Serija Faktai kaltina, 1. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. Serija Faktai kaltina, 2. B. Baranauskas, G. Erslavaitė (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. [2-as papildytas leid.]. Serija Faktai kaltina, 2. B. Baranauskas ir G. Erslavaitė (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*. [3-as papildytas leid.]. Vilnius: Mintis, 1983; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*. Serija Faktai kaltina, 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*. Serija Faktai kaltina, 4. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*. Serija Faktai kaltina, 5. B. Baranauskas, J. Vicas (eds.). Vilnius: Valstybinė politinės ir

mokslinės literatūros leidykla, 1962; *Archyviniai dokumentai: Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*. Serija Faktai kaltina, 6. V. Ditkevičius (ed.). Vilnius: Mintis, 1964; *Archyviniai dokumentai: „Geležinis vilkas“*. Serija Faktai kaltina, 7. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Mintis, 1965; *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai parašiutininkai*. Faktai kaltina, 8. B. Baranauskas (ed.). Vilnius: Mintis, 1966; *Archyviniai dokumentai*: *Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis*. A. Vabalas (ed.). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

9. ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume: Formen Und Wandlungen Des Kulturellen Gedächtnisses*. Munich: Beck, 1999, p. 217
10. ASSMANN, Aleida. Individuelles und kollectives Gedächtnis – Formen Funktionen und Medien. In *Das Gedächtnis der Kunst. Geschichte ind Erinnerung in der Kunst der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Hatje Cantz Verlag, 2000, p. 21–27.
11. ASSMANN, Jan. Collective Memory and Cultural Identity. In *New German Critique*, 65, 1995, p. 125–133.
12. ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera, 1998, p. 299.
13. BARNAI, Samuelis. Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto. In Lietuvos žydai, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 483–507.
14. BARKANE-VICANE, Karina. Jewish religious life in the Latvian SSR (1944-1989). [PhD Dissertation, Latvian University]. 2021.
15. BARTASH, Volha. Family Memories of Roma as Sources for Holocaust Studies Insights from the Belarusian-Lithuanian Border Region. In *S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 4, 2017, p. 4–17.
16. BARTASH, Volha. Towards ethnography of archival silence: Romani memory of Nazi genocide confronts the Soviet records, In *La Ricerca Folklorica*, (Special Issue “Archive and Ethnography: the case of Europe's Sinti and Roma (19th-20st centuries)”. E. Tauber, P. Trevisan (eds.)), 74, 2019, p. 13–29.
17. BERESNIOVA, Christine. *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lexington Books, 2017.
18. BERNHARD, Michael, KUBIK, Jan. *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory And Commemoration*. New York: Oxford University Press, 2014, p. 13.

19. BISTRICKAS, Stasys. *Ką ošia ošia Panerių pušys*. Vilnius: Mintis, 1977.
20. BOYM, Svetlana. *Soviet Everyday Culture: An Oxymoron?* [interaktyvus] University of Nevada, Las Vegas, 2001. Prieiga internete: http://cdclv.unlv.edu/archives/nc1/boym_everyday.html [žiūrėta 2016 m. gegužės 14 d.]
21. BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Holokaustas Kėdainių apskrityje. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius, 2011, p. 223–236.
22. BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Lazdijų apskrities žydų likimas nacių okupacijos metais. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius, 2011, p. 237–257.
23. BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos. In *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. XIV, p. 135–152.
24. BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius, 2011, p. 194–222.
25. Broliškasis kapas [interaktyvus]. Lietuvos Respublikos terminų bankas Prieiga internete: http://terminai.vlkk.lt/paieska?search=kapas&limit=15 [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
26. BUBNYS, Arūnas. *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2011.
27. BUBNYS, Arūnas. *Vilniaus getas (1941–1943).* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2013.
28. BUBNYS, Arūnas. *Kauno getas (1941–1944).* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2014.
29. BUBNYS, Arūnas. *Šiaulių getas (1941–1944).* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2014.
30. BUBNYS, Arūnas. Holokaustas Alytaus apskrityje 1941 m. In *Genocidas ir rezistencija*, 2012, 1(31), p. 32–62.
31. BUBNYS, Arūnas. Die Litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust. In *Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*. Koeln-Weimar-Wien, 2003, p. 117–131.
32. BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944).* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 1998.
33. BUCHAVECKAS, Stanislovas. Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m. In *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2011, p. 331–356.

34. BUCHAVECKAS, Stanislovas. Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis. In *Genocidas ir rezistencija*, 2010, 2(28), p. 31–54.
35. BUCHAVECKAS, Stanislovas. Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis). In *Genocidas ir rezistencija*, 2010, 1(27), p. 58–80.
36. BUCHAVECKAS, Stanislovas. Holokaustas Vilkaviškio apskrityje: Pilviškių žydų bendruomenė ir jos likimas 1941. In *Genocidas ir rezistencija*, 2011, 2 (30), p. 7–39.
37. BUCHAVECKAS, Stanislovas. Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m. In *Genocidas ir rezistencija*, 2011, 1(29), p. 7–29.
38. BUCHAVECKAS, Stanislovas. Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai. In *Genocidas ir rezistencija*, 2009, 2(26), p. 33–49.
39. BULAVAS, Juozas. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944).* Vilnius: LTSR Mokslų akademijos Centrinė biblioteka, 1969, p. 272.
40. BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos istoriniai „didieji pasakojimai“ ir Vilniaus paveldas. In *Naujas Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istorijos pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas. Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys*, t. 8, 2009, p. 15–47.
41. CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2005, p. 15, 21, 22.
42. CONNERTON, Paul. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 6, 11–13.
43. CRAIG, Robert T. Communication as Practice. In *Communication as... Perspective on Theory*. Gregory J. Shepherd, Jeffrey St. John, Ted Striphas (eds.). California: Sage, 2006, p. 38–47.
44. ЧЕРКАССКИ, Александра. Место Холокоста в Советском мемориальном ландшафте. In *Война, Холокост и историческая память: материалы двадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Т. IV, Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах "Сэфер", 2013, p. 85–103.
45. ČEPAITIENĖ, Rasa. Disonuojantis, erzinantis, nepatogus. Pasmerktųjų politinių režimų palikimas Europoje. In *Patogus ir nepatogus paveldas*.

2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, p. 10.
46. ČEPAITIENĖ, Rasa. *Paveldosauga globaliame amžiuje.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010.
47. ČEPAITIENĖ, Rasa. Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos. In *Lituanica*, 2007, t. 53, 4 (72), p. 36–50.
48. ČEPAITIENĖ, Rasa. Vietos dvasia: prijaukinimas ar medžioklė? In *Vietos dvasios beieškant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 23, 61–63.
49. ČEPAITIENĖ, Rasa. Daugiakultūrinių miestų paveldas: reprezentacijos problemos ir galimybės. In *Lietuvos istorijos studijos.* 2008 (21), p. 86–101.
50. ČESNO, Zacharijus. *Visos upės teka į Jordaną*. Vilnius: Lietuvos žydų bendruomenė, 2012, p. 121–124.
51. DAVOLIŪTĖ, Violeta. The Gaze of the Implicated Subject: Non-Jewish Testimony to Communal Violence during the German Occupation of Lithuania. In *East European Politics and Societies*, 37 (2), 2022. https://doi.org/10.1177/08883254211070852
52. DAVOLIŪTĖ, Violeta. Local Testimony and the (Un)Silencing of Sexual Violence in Lithuania under German Occupation during WWII. In *Humanities*, 10 (4), 129, 2021. https://doi.org/10.3390/h10040129
53. DAVOLIŪTĖ, Violeta. The Baltic Model of Civic-Patriotic History. In *Journal of Genocide Research,* 24 (2), 2021, p. 264–275. https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968145
54. DAVOLIŪTĖ, Violeta. Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania. In *East European Jewish Affairs*, 51:1, 2021, p. 70–85. https://doi.org/10.1080/13501674.2021.1952026
55. DESBOIS, Patric. *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: St. Martin's Griffin, 2009.
56. DESBOIS, Patrick. *The Holocaust by Bullets*. New York: Palgrave Macmillian, 2008.
57. DIECKMANN, Christoph, SUŽIEDĖLIS, Saulius. *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį.* Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, 2006.
58. DIECKMANN, Christoph. Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m. In *Lietuva Antrajame pasauliniame kare: straipsnių rinkinys.* A. Anušauskas, Č. Laurinavičius (eds.), Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 125–134.

59. DIECKMANN, Christoph. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*. Göttingen: Wallstein, 2011.
60. VAN DIJCK, Jose. *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford University Press, 2007.
61. *Documents accuse*. Vilnius: Gintaras, 1970.
62. EGLINIS-ELINAS, Mejeris. *Mirties fortuose*. Vilnius: Mintis, 1966.
63. *Ir be ginklo kariai*. S. Binkienė (ed.). Vilnius: Mintis, 1967.
64. ELINAS, Mejeris, GELPERNAS, Dmitrijus. *Kauno getas ir jo kovotojai.* Vilnius: Mintis, 1969.
65. ETKIND, Alexander. Hard and Soft Memory: Political Mourning in Russia and Germany. In *Grey Room: Memory. History. Democracy*, 16, 2004, p. 39–40.
66. Exploring non-invasive approaches to assist in the detection of clandestine human burials: developing a way forward. In *Forensic Sciences Research*, 2018, 3(4), p. 304–326. https://doi.org/10.1080/20961790.2018.1493809
67. FAIRCLOUGH, Norman. *Media Discourse*. London: Arnold, 1995.
68. FAIRCLOUGH, Norman. *Analyzing discourse*. London, New York: Routledge, 2003, p. 16–46.
69. ФАРБЕР, Юлий. Мы несдавались. In *Дружба народов.* 5(186), 1997.
70. FISHMAN, E. David. Tautiniai žydų simboliai. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*: straipsnių rinkinys. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 158.
71. FISHMAN, E. David. *The Book Smugglers. Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis*. University Press of New England: ForeEdge, 2017, p. 217.
72. FOTI, Silvia. *Vėtra Lietaus šalyje: Jono Noreikos anūkės pasakojimas*. Vilnius: Kitos knygos, 2022.
73. GAILIENĖ, Danutė. *Sunkių trauma psichologija: Politinių represijų padariniai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004.
74. GAILIENĖ, Danutė. *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*. Vilnius: Eugrimas, 2015.
75. GAILIENĖ, Danutė. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2021.

76. GARIBOV, Sarah. *Jewish Mourning Rituals and Commemorative Practices in Postwar Belarus and Ukraine.* [PhD dissertation, Michigan University], 2017.
77. GERSTENFELD, Manfred. *The abuse of Holocaust memory: Distortions and Responses*. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs, Institute for Global Jewish Affairs, 2009.
78. GITELMAN, Zvi Y. *Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity*. Cambridge University Press, 2012.
79. GITELMAN, Zvi Y. Internationalism, Patriotism, and Disillusion: Soviet Jewish Veterans Remember World War II and the Holocaust. In *The Holocaust in the Soviet Union*. Washington, USHMM, 2005, p. 96–126.
80. GITELMAN, Zvi Y. *Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity.* Cambridge University Press, 2012.
81. GITELMAN, Zvi Y. History, Memory and Politics: the Holocaust in the Soviet Union. In *Holocaust and Genocide Studies*, 5(1). Great Britain: Pergamon Press, 1990.
82. GOLBERT, Rebecca L. Holocaust Sites in Ukraine: Pechora and the Politics of Memorialization. In *Holocaust and Genocide Studies*, 18(2), Fall 2004, p. 205–233.
83. GREIMAS, Algirdas, Julius. *Topologinės semiotikos linkui.* Vilnius: Baltos lankos: tekstai ir interpretacijos, t. 34, 2011, p. 144–173.
84. GUDAVIČIUS, Edvardas. Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijos požiūriu. In *Istoriografija ir atvira visuomenė.* Tarptautinė mokslinė konferencija Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas. 1998 m. rugsėjo 24–29 d., Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 182–207.
85. HABERMAS, Jürgen. Further Ref lections on the Public Sphere. In *Habermas and the Public Sphere*. C. Calhoun (ed.). London, Cambridge: MIT Press, 1992, p. 446.
86. HALBWACHS, Maurice. *Mémoires collective*. A. Michel (ed.). Paris: Presses Universitaires de France, 1997.
87. HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, p. 45–49, 189–190.
88. HIMKA, John-Paul; MICHLIC, Joana Beata. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe.* University of Nebraska Press Lincoln & London, 2013, p. 1–24.
89. HIRSCH, Marianne. Past Lives: Postmemories in Exile. In *Poetics Today*, 17(4), 1996, p. 662.
90. HIRSCH, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012.

91. *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 2017.
92. *Holokaustas Ukmergėje/Holocaust in Ukmergė*. N. Latvytė-Gustaitienė (ed.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2012, p. 29.
93. *Holokausto atlasas Lietuvoje.* M. Jakulytė Vasil (ed.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
94. *Holokausto ekspozicijos katalogas*. N. Latvytė, M. Jakulytė-Vasil (eds.). Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
95. Horsto Hoheiselio ir Andreaso Knitzo kūrinys „Recycled Memory“ pristatytas Kauno bienalėje 2017 [interaktyvus]. Kauno bienalė, 2017. Prieiga internete: https://bienale.lt/2017/en/horst hoheisel-and-andreasknitz-v/ [žiūrėta 2018 m. rugpjūčio 4 d.].
96. IVAŠKEVIČIUS, Marius. Žydai – Lietuvos prakeiksmas [interaktyvus]. Delfi, 2016 m. gegužės 18 d. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/m-ivaskevicius-zydai-lietuvos-prakeiksmas.d?id=71273626 [žiūrėta 2023 m. balandžio 21 d.].
97. IHRA gairės dėl Holokausto tyrimams, švietimui ir atminimui svarbių dokumentų nustatymo [interaktyvus]. 2021 m. lapkričio 10 d. Prieiga internete: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/2022-09/IHRA%20gair%C4%97s%20d%C4%97l%20Holokausto%20tyrimams%2C%20%C5%A1vietimui%20ir%20atminimui%20svarbi%C5%B3%20dokument%C5%B3%20nustatymo.pdf [žiūrėta 2023 m. gegužės 20 d.].
98. JONUTYTĖ, Jurga. Kaltė anapus kaltinimų, arba bendruomeninės Holokausto atmintys Lietuvoje. In *Darbai ir dienos,* 62, 2014, p. 127–138.
99. YOUNG, Edward James. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Havenand, London: Yale University Press, 1993, p. 5.
100. YOUNG E. James. *The Changing Shape of Holocaust Memory*. New York: The American Jewish Committee, 1995.
101. *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos tarybų socialistinėje Respublikoje.* Kaunas: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1945, p. 1–30.
102. JAEGER, Jonas Holm. Mass grave or communal burial? [interaktyvus] A discussion of terminology. 2013. Prieiga internete:

https://www.researchgate.net/publication/259591624_Mass_grave_or_communal_burial_A_discussion_of_terminology [žiūrėta 2022 m. vasario 2 d.].
103. JAKULYTĖ-VASIL, Milda. Lietuvos Holokausto paminklų istorija bei jų įtaka istorinei atminčiai. In *Kultūros paminklai*, 17, 2013, p. 133–143.
104. JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė. Through the eyes of witnesses: visual evidence of the ghetto life in Vilnius and Kaunas during World War II. In *Art and the Holocaust: Reflection for the common future.* M. Gehta (ed.). Riga: Museum *Jews in Latvia*, Riga Jewish community, 2021, p. 36–48.
105. JURKUTĖ, Mingailė. Noreikos išgalvojimas [interaktyvus] Bernardinai. 2021 m. gruodžio 29 d. Prieiga internete: https://www.bernardinai.lt/jono-noreikos-isgalvojimas/ [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
106. KALMANOVIČIUS, Zeligas. *Viltis stipresnė už gyvybę. Vilniaus geto dienoraštis*. S. Stasiulis, S. Valiūnaitė (eds). Vilnius: Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, 2021.
107. *Kariai, Betonas. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo* vietos. I. Arlauskaitė-Zakšauskienė, N. Černiauskas, A. Jakubčionis, S. Kulevičius, J. Poškienė, T. Vaisieta, K. Zikaras (eds.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
108. KAPLANAS, Osias. *IX fortas kaltina*. Vilnius: Mintis, 1970.
109. КАПЛАНАС, Осиас. *Девятый форт обвеняет.* Вильнюс: издательство «Минтис», 1964.
110. КАПЛАНАС, Осиас. Девятый форт обвеняет. Вильнюс: издательство «Минтис», 1977.
111. KARDELIS, Kęstutis. *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai.* Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Vilnius, 2016, p. 255, 257–261, 267.
112. *Panerių memorialas. Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus filialas*. Vilnius: Mintis, 1966.
113. КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 январь-февраль. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 149, 151–153.
114. КАЧЕРГИНСКИЙ, Шмуель. Между молотом и серпом. История ликвидации еврейской культуры в Советском Союзе. In *Вильнюс*, 1999 март-апрель. Вильнюс: Союз писателей Литвы, 1999, p. 149.
115. KENNEDY GRIMSTED, Patricia. Survivors of the Holocaust: Displaced books and archives plundered from enemies of the Nazi

regime. In *International Vilnius Forum on Holocaust-era looted cultural assets*. Vilnius, 2001, p. 351, 353.
116. KLESSMANN, Christoph. Istorijos politika ir kolektyvinis atminimas: sąvokos, problemos ir istoriniai pavyzdžiai. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 25–38.
117. KLINKER Melanie, KATHER Alexandra Lilly. Legal protection of mass graves [interaktyvus] Blog of the Europeanjournal of international law. Prieiga internete: https://www.ejiltalk.org/the-legal-protection-of-mass-graves/ [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
118. KNOWLES, Anne Kelly, COLE, Tim, GIORDANO, Alberto. *Geographies of the Holocaust.* Indiana University Press, 2014.
119. *Komunistinio režimo įsitvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija* (1944–1953). Vilnius: Margi raštai, 2009, p. 154.
120. КОРЧАК, Ружка. *Пламя под пеплом*. Тель-Авив: Алия, 1977.
121. KOSTANIAN, Rachilė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija. In *Žydų muziejaus almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 13.
122. KOTLJARCHUK, Andrej. The Memory of Roma Holocaust in Ukraine. Mass Graves, Memory Work and the Politics of Commemoration. In *Disputed Memories: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*. T. Sindbæk Andersen, B. Tornqvist-Plewa (eds.), Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2016, p. 149–174.
123. KOTLJARCHUK, Andrej. Babi Yar and the Nazi Genocide of Roma. Memory narratives and memory practices in Ukraine, In *Nationalities Papers,* 3(50), 2022, p. 450–470.
124. КРУГЛОВ, Александр. *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 г. Хроника событий.* Могилев: Могилев-Полтавская райтипография, 1997.
125. KRUK, Herman. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004.
126. KUCIA, Marek. (Ne)prisimenant žydų naikinimo Lietuvoje ir Lenkijoje. In *Holokaustas nacių okupuotuose Rytų ir Vakaro Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 2017, p. 148–176.

127. KUCIA, Marek. The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe. In *East European Politics & Societies*, February, 30(1), 2016, p. 97–119.
128. KUCIA, Marek. Holocaust Memorials in Central and Eastern Europe: Communist Legacies, Transnational Influences and National Developments. In *Remembrance and Solidarity Studies in 20th Century European History*, December, 5, 2016, p. 159–184.
129. LATVYTĖ, Neringa. #Never Forget: Teaching Trauma Experiences at Historical Places. In *Engaging with Historical Traumas. Experiential Learning and Pedagogies of Resilience*, London, New York: Routledge, 2021, p. 86–101.
130. LATVYTĖ-GUSTAITIENĖ, Neringa. Žydų muziejus Vilniuje: pirmieji bandymai įprasminti trauminę patirtį ir skatinti tvarią atmintį. In Knygotyra, 71. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018, p. 130–160. DOI: 10.15388/Knygotyra.2018.71.6
131. LATVYTĖ-GUSTAITIENĖ, Neringa. (Ne) pamirštas Vilniaus Genius Urbis: Vilniaus Geto biblioteka. In Knygotyra, 68. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 2017, p. 107–131. DOI: 10.15388/Knygotyra.68.10717
132. LAUKAITYTĖ, Regina. Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1953 m. In *Lituanica,* t. 58, 4 (90), 2012, p. 295–296, 301, 303, 305.
133. LAUŽIKAS, Rimvydas. Komunikaciniai Lietuvos valstybingumo atkūrimo 100-mečio iššūkiai. In *Lietuvos kultūros tyrimai*, 9. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017, p. 26–45.
134. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro atsakymai į G. A. Gochino kaltinimus dėl Jono Noreikos dalyvavimo Holokauste [interaktyvus] Lietuvos gyventojų genocido centras. Prieiga internete: http://genocid.lt/centras/lt/2969/a/ [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
135. Lietuvos Respublikos atmintinų dienų įstatymas [interaktyvus] Teisės aktų registras. Prieiga internete: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.D570962773F8/asr [žiūrėta 2021 m. spalio 14 d.].
136. *Lietuvos TSR Kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Pergalė, 1973.
137. *Lietuvos TSR muziejai*. J. Kasperavičius (ed.). Vilnius: Mintis, 1977, p. 11, 14, 15
138. *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė (eds.). Vilnius: Baltos lankos, 2012.
139. Lietuvos žydų kultūros draugijos 10-mečiui: dešimt metų amžinybėje [interaktyvus]. Lietuvos radijas ir televizija. Prieiga internete:

https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/12504/lietuvos-zydu-kulturos-draugijos-10-meciui-desimt-metu-amzinybeje [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
140. LEINARTĖ, Dalia, ŽILINSKIENĖ, Laima, KRANIAUSKIENĖ, Sigita, ŠUTINIENĖ, Irena, GEČIENĖ, Ingrida. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose.* 2014. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
141. LEVY, Daniel, SZNAIDER, Natan. *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Temple University Press, 2006.
142. LIEKIS Šarūnas. Vokietijos kaltė ir lietuviška gėda. In *Darbai ir dienos*, 62, 2014, p. 151–160.
143. LOGAN William; REEVES Keir. *Places of Pain and Shame: Dealing with "Difficult Heritage"*. London, New York: Routledge, 2008.
144. Lordas Janneris: Mūsų uždavinys – išsaugoti atminimą [interaktyvus] TV3, 2004 m. rugsėjo 24 d. Prieiga internete: https://www.tv3.lt/naujiena/projektai/lordas-janneris-musu-uzdavinys-issaugoti-atminima-n264496 [žiūrėta 2023 m. balandžio 15 d.].
145. LOTMAN, Jurij. *Kultūros semiotika*. A. Sverdiolas (ed.). Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. VI–XIV, 3–21.
146. LUPSHITZ, Daniel. Noriu, kad mes – lietuviai, žydai, Lietuvos žydai – kartu mokytumėmės savo istorijos ir kultūros [interaktyvus] Bernardinai, 2017 m. liepos 20 d. Prieiga internete: https://www.bernardinai.lt/2017-07-20-d-lupshitzas-noriu-kad-mes-lietuviai-zydai-lietuvos-zydai-kartu-mokytumemes-savo-istorijos-ir-kulturos/ [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
147. LUPSHITZ, Daniel. Žydo sąrašas Lietuvai: apie ką bent pagalvoti [interaktyvus] Bernardinai, 2022 m. sausio 14 d. Prieiga internete: https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/daniel-lupshitz-zydo-sarasas-lietuvai-apie-ka-bent-pagalvoti.d?id=89175305 [žiūrėta 2023 m. gegužės 1 d.].
148. MAKHOTINA, Ekaterina, *Erinnerungen an den Krieg–Krieg der erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg.* Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
149. MALINAUSKAITĖ, Gintarė. *Mediated Memories: Narratives and Iconographies of the Holocaust in Lithuania.* Marburg: Verlag Herder-Institut, 2019.
150. MANT, A. K. Knowledge acquired from post-war exhumations. In *Death, decay and reconstruction,* Boddington, A., Garland, A. N. & Jenaway, R. C. (eds.). England: Manchester University Press, 1987, p. 65–78.
151. *March of the Living: Our Stories: A Collection from the Holocaust Survivors of the Los Angeles Delegation of BJE*. B. J. Berlfein Burns,

Jan (eds.). Los Angeles, California: Los Angeles Museum of the Holocaust. 2014.
152. MASIOKAITĖ-LUBINIENĖ, Austėja. Prieš 80-metį įvykęs Birželio sukilimas skatina kelti klausimus apie šiandienos vertybes [interaktyvus]. Kauno diena, 2021 m birželio 21 d. Prieiga internete: https://kauno.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/pries-80-meti-ivykes-birzelio-sukilimas-skatina-kelti-klausimus-apie-siandienos-vertybes-1030980 [žiūrėta 2022 m. gruodžio 1 d.].
153. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): dokumentų rinkinys*, 1 dalis. Vilnius: Mintis, 1965; 2 dalis, Vilnius: Mintis, 1973.
154. MAŽEIKIS, Gintaras. Dvasinė ir dialektinė atgaila kaip sielos savivalda po Aušvico ir Gulago. In *Darbai ir dienos*, 62, 2014, p. 83–107.
155. МАРГОЛИС, Рахиль. Начало. In *Еврейский музей.* Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 1994, p. 12, 15–16.
156. МАРГОЛИС, Рахиль. *Немного света во мраке.* Вильнюс: Государственный Еврейский музей имени Вильнюского Гаона, 2006.
157. MELER, Meyer. *Jewish Latvia: Sites to Remember.* Riga: Association of Latvian and Estonian Jews in Israel, 2013.
158. MIKAILIENĖ, Živilė. Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiškumo. In *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys*. A. Nikžentaitis (ed.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 199–215.
159. MIKAILIENĖ, Živilė. Stalininio laikotarpio Vilnius: sovietinio miesto mito formavimas. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. LR Kultūros paveldo komisijos organizuoto mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, p. 27–28.
160. NEVINSKAITĖ, Laima. Viešosios sferos teorija ir jos taikymas žiniasklaidos tyrimuose [interaktyvus]. Žurnalistikos tyrimai, 2008/1, p. 174–176. Prieiga internete: https://www.journals.vu.lt/zurnalistikos-tyrimai/article/view/91/10445 [žiūrėta 2022 m. lakpričio 4 d.].
161. *Nacionalistų talka hitlerininkams*. Vilnius: Mintis, 1970, 310 p.
162. NIKŽENTAITIS, Alvydas. Katynė ir Jogailaičių idėja: atminties ir atminimo kultūros modeliai Vidurio ir Rytų Europoje. In *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 17–18.
163. NORA, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In *Representations*, 26, 1989, p. 7–24.

164. OZOLAS, Romualdas. *Žvaigždės blėsta auštant: sugyvenimai, arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai*. Vilnius: Vaga, 2007, p. 431.
165. POHL, Dieter. Historiography and Nazi Killing Sites. Killing Sites. In *Research and Remembrance*. Berlin: Metropol, IHRA, 2015, p. 32.
166. POLLIN-GALLAY, Hannah. *Ecologies of Witnessing: Language, Place, and Holocaust Testimony*. Yale University Press, 2018.
167. RAN, Leizer. *Ash fun Irushalaiem D'Lite*. New York: Wilner Farlag, 1959, p. 166–197. Vertė Roza Bieliauskienė.
168. RAPSON, Jessica. *Topographies of Suffering: Buchenwald, Babi Yar, Lidice*. New York, Oxford: Berghahn, 2015.
169. RECHES, Ruth. *Holokaustą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimas*. Vilnius: Slinktys, 2020.
170. RIMAITĖ, Viktorija. Paminklų ir politikos santykis Lietuvoje: paminklų tapsmas politinių diskusijų objektu. In *Politologija*, 96, 2019/4, p. 88. https://doi.org/10.15388/Polit.2019.96.3
171. ROHDEWALD, Stefan. Post-Soviet remembrance of the Holocaust and national memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania. In *Forum for modern language studies*, 44(2), 2008, p. 173–184.
172. ROTHBERG, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, 2009.
173. РОЗИН, Борис, ФАРБЕР Юлий. Яма. [interaktyvus] Независимый альманах «Лебедь», 636, 2011 06 22, p. 10–11. Prieiga internete http://lebed.com/2011/art5860.htm [žiūrėta 2016 m, liepos 18 d.].
174. RUBAVIČIUS, Vytautas. *Vėluojanti savastis*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2014, p. 139–141, 144.
175. RUBAVIČIUS, Vytautas. Sovietinė praeitis: savas ar svetimas gyvenimas. In *Patogus ir nepatogus paveldas*. 2015 m. balandžio 2 d. vykusio mokslinio seminaro-diskusijos medžiaga, p. 52.
176. RUBENSTEIN, Eli. *Witness: Passing the Torch of Holocaust Memory to New Generations*. Toronto, Ontario: Second Story Press. 2015.
177. RUBENSTEIN, Joshua. *Tangled Loyalities: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. London: I. B. Tauris&Co. Ltd., 1999, p. 254.
178. RUBINSONIENĖ-GINAITĖ, Sara. *Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*. Vilnius: Margi raštai, p. 168.
179. RUDAITIENĖ, Vida. Skolinių vartojimo tendencijos politiniame diskurse. In *Lituanistica*, Vilniaus pedagoginis universitetas, 1(53), 2003, p. 69–70.
180. RUDAŠEVSKIS, Icchokas. *Vilniaus geto dienoraštis*. M. Kvietkauskas (ed.). Vilnius: Standartų spaustuvė, 2018.

181. RUKŠĖNAS Alfredas. Holokaustas Lietuvoje: Kretingos apskrities Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį. In *Genocidas ir rezistencija*, 1(37), 2015, p. 26–46.
182. RUKŠĖNAS Alfredas. Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį. In *Genocidas ir rezistencija*, 2(36), 2014, p. 28–52.
183. RUKŠĖNAS Alfredas. Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941-ųjų metų mėnesiais. In *Papilė*. Vilnius: Versmė, 2006, d. II, III, p. 464–504.
184. RUKŠĖNAS Alfredas. Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m. In *Veliuona*. Vilnius: Versmė, 2001, p. 264–270.
185. RUKŠĖNAS Alfredas. Veliuonos žydų žūtis 1941 m. In *Istorija.Lietuvos aukštųjų mokyklų darbai,* 2003, LVI, p. 39–47.
186. RUTKAUSKIENĖ, Violeta. Kaniūkų kaimo žudynės sovietinių „partizanų“ prisiminimų knygoje [interaktyvus]. Alkas, 2023 m. vasario 1 d. Prieiga internete: https://alkas.lt/2023/02/01/v-rutkauskiene-kaniuku-kaimo-gyventoju-zudynes-sovietiniu-partizanu-prisiminimu-knygoje/ [žiūrėta 2023 m. kovo 25 d.].
187. RÜSEN, Jörg. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Z. Norkus (ed.). Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 23, 231, 365–398.
188. SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis 1941–1943 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų rezistencijos ir genocido tyrimų centras, 2012.
189. SAMALAVIČIUS, Almantas. *Kaita ir tęstinumas: kultūros kritikos esė.* Vilnius: Kultūros barai, 2008, p. 79, 105.
190. SAMAVIČIUS, Romualdas. Žydų kultūros netektys okupacijų metais. In *Kultūros paminklai*, 2000, [Kn.] 6, p. 62.
191. SAFRONOVAS, Vasilijus. Dėl centro ir periferijos santykio atminimo reikšmių perimamumo procese. In *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas. straipsnių rinkinys.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 35–55.
192. SAFRONOVAS, Vasilijus. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
193. SCHMITZ Helmut; SEIDEL-ARPACI, Annette. *Narratives of Trauma: Discourses of German Wartime Suffering in National and International Perspective*. Amsterdam: Rodopi, 2011.
194. SCHMITT, Stefan, Mass graves and the collection of forensic evidence: genocide, war crimes and crimes against humanity. In *Advances in forensic*

taphonomy; Method, theory and archaeological perspectives. W. D. Haglund, M. H. Sorg (eds.). CRC Press LLC. USA 2002, p. 277–292.
195. SCHRAMM, Katharina. Introduction: Landscapes of Violence: Memory and Sacred Space. In *History and Memory*, 23(1), 2011, p. 5–22.
196. SEDERAVIČIŪTĖ, Šarūnė. *Fotografija vokiečių okupuotoje Lietuvoje (1941-1944): tarp istorinio šaltinio ir interpretacijų.* [PhD Dissertation, Vilnius University], 2021.
197. SEDERAVIČIŪTĖ, Šarūnė. Holokausto užmarštis kaip istorinis procesas: vabalninkiečių atminties atvejis. In *Lietuvos istorijos studijos*, 37, 2016, p. 177–194.
198. SINCLAIR, J. Timothy. *Global Governance: Critical Concepts in Political Science*. London, New York: Routledge, 2006, p. 162–178.
199. SKINNER, Mark. Planning the archaeological recovery for evidence from recent mass graves, In *Forensic Science International,* 24, 1987, p. 267–287.
200. SIRUTAVIČIUS, Vladas. Perestroika, Sąjūdis, Kovo 11-oji ir Lietuvos žydai. In *Lietuvos žydai*. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė (eds.). Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 514.
201. SLEZKINE, Yuri. Žydų šimtmetis [interaktyvus]. Šiaurės Atėnai, 2010 m. liepos 23 d. Prieiga internete: http://www.satenai.lt/2010/07/23/zydu-simtmetis/ [žiūrėta 2022 m. rugpjūčio 2 d.].
202. SMILOVITSKY, Leonid. *Jewish Life in Belarus.The final decade of the Stalin regime, 1944–1953.* Budapest-New York: Central European University Press (CEU Press), 2014.
203. SMILOVITSKY, Leonid. Nazi crimes in the Soviet Union as reflected in letters, diaries and memoirs of natives of Belarus (1941–1945): a comparative analysis. In *Belarusian Review*, 26 (1-2), April 2014, p. 10–14.
204. SMILOVITSKII, Leonid. Pinpointing Holocaust sites in Belarus. In *East European Jewish Affairs*, 31(1), 2001, p. 105–112.
205. *Skausmo knyga. The Book of Sorrow*. J. Levinsonas (ed.). Vilnius: leidykla „Vaga“, 1997.
206. SNYDER, Timothy. *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba, 2011, p. 374.
207. SUŽIEDĖLIS, Saulius. Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai. In *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: leidykla „Vaga“, 2001, p. 487–515.
208. SUŽIEDĖLIS, Saulius, LIEKIS, Šarūnas. Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania. In *Bringing the Dark Past to*

Light: the Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe. J. P. Himka, J. B. Michlic (eds.). Lincoln, NE, USA, 2013.
209. *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953*. R. Laukaitytė (ed.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.
210. STALIŪNAS, Darius. From Ethnocentric to Civic History: Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies. In *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised*, Kimitaka Matsuzato (ed.), Hokkaido, 2005, p. 327.
211. STARIKOVIČIUS, Vytautas. Antrojo pasaulinio karo padariniai Lietuvos atminties kultūroje: kontekstai, vertinimai ir sampynos. In *Lietuvos istorijos studijos*, 35, 2015, p. 120–142.
212. STASIULIS, Stanislovas. *Holokausto istoriografija Lietuvoje: ttradicijos ir problemos*, [Phd Dissertation,Vilnius University], 2018.
213. STASIULIS, Stanislovas. Holokaustas Lietuvoje: žvilgsnis į Vakarų istoriografijos diskursą. In *Lietuvos istorijos studijos*, 40, 2017, p. 102.
214. STONČIUS, Justas. Sovietinės sistemos kinas kaip Holokausto atminties palimpsestas. In *Istorija,* 99(3), 2015, p. 68–92.
215. ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta. Muziejus ir genius loci: sąveikos įvairovė. In *Vietos dvasios beieškant*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 119.
216. ŠERMUKŠNYTĖ, Rūta, BANACHAS, Vasilis, CHOMA, Ivanas, HNIDIK, Irina, KONIUCHOVAS, Serhijus, KULEVIČIUS, Salvinijus, KURDINA, Julija, KUZMINAS, Romanas, LAUŽIKAS, Rimvydas, LISEJKO, Jaroslavas, VERBICKA, Polina, ŽUKAUSKIENĖ, Odeta. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.
217. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ. Jurgita. Žydų paveldo recepcija šiandienos Lietuvos visuomenėje: Vilniaus atvejis. In *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*. Vilnius, 2015, p. 336.
218. ŠURAS, Gregorijus. *Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius: Leidykla „Era“, 1997.
219. ŠUTINIENĖ, Irena. Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose [Interaktyvus]. Vilnius: leidykla „Versmė“, 2011. Prieiga internete: http://www.llt.lt/pdf/panemunelis/Panemunelis_adaptacija.pdf [žiūrėta 2015 m. kovo 17 d.].

220. ŠUTINIENĖ, Irena. Daugiakultūrinio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
221. ŠUTINIENĖ, Irena. Įvadas. In *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius, 2003, p. 8.
222. ŠUTINIENĖ, Irena. Miestas ir atmintis: kelios įvadinės pastabos. In *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 389.
223. ŠUTINIENĖ, Irena. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. In *Filosofija. Sociologija*, 1, 2002, p. 57–62.
224. ŠUTINIENĖ, Irena. „Sava“ ir „svetima“ praeitis: Vilniaus atminties kultūros erdvinių reprezentacijų reikšmės miesto gyventojų komunikacinėje erdvėje. In *Atminties daugiakultūriškumas. Miestas, valstybė, regionas*. A. Nikžentaitis (ed.). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 397–429.
225. ŠUTINIENĖ, Irena. *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*. D. Gailienė (ed.). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2004.
226. ŠUTINIENĖ, Irena. Istorinė Paribio gyventojų sąmonė ir jų integracija Lietuvos valstybėje. In *Paribio Lietuva. Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*. R. Grigas (ed.). Vilnius: Vilniaus filosofijos ir sociologijos institutas,1996, p. 33–60.
227. TCHERKASSKI, Alexandra. *Hier ruhen friedliche Sowjetbürger. Die NS-Judenermordung in der sowjetischen Erinnerungskultur zum Zweiten Weltkrieg.* Wiesbaden: Harrassowitz, 2022.
228. TCHERKASSKI, Alexandra, TERUSHKIN, Leonid. Soviet Jewish Community Strategies, Concerning Memory Perpetuation (Erection of Memorials to Jews-Fascism Victims Case Study). In *Bylye Gody*, 29(3), 2013, p. 69–74.
229. TCHERKASSKI, Alexandra. The location of remembrance (memory) of the Nazi's annihilation of Jews in the Soviet memorial landscape. In *History and Historians in the Context of the Time*, 9, 2012, p. 30–35.
230. TCHERKASSKI, Alexandra. External and Internal Impact on Soviet Memorial Landscape Development by the World War II. In *Bylye Gody*, 25(3), 2012, p. 82–89.

231. TELEŠIENĖ, Audronė. Kritiškosios diskurso analizės metodologinių principų taikymas sociologiniuose tyrimuose. In *Filosofija. Sociologija*, 2, 2005, p. 2.
232. TIIPNER Anja. Conflicting Memories, Conflicting Stories: Masha Rol'nikaite's Novel and the Soviet Culture of Holocaust Remembrance. In *East European Jewish Affairs,* 48(3), 2018, p. 372–390.
233. TISMANEUANU, Vladimir. *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. New Jersey: Princeton University Press, 1998, p. 7.
234. TORY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2000, p. 34, 39–40, 59.
235. VALIUŠAITIS, Vidmantas. Lietūkio garažo žudynės – vienas kraupiausių ir mįslingiausių Lietuvos istorijos epizodų [interaktyvus]. Alkas, 2021 m. birželio 27 d. Prieiga internete: https://alkas.lt/2021/06/27/v-valiusaitis-lietukio-garazo-zudynes-vienas-kraupiausiu-ir-mislingiausiu-lietuvos-istorijos-epizodu/ [žiūrėta 2023 m. kovo 25 d.].
236. VANAGAITĖ, Rūta. *Mūsiškiai.* Vilnius: „Alma litera", 2016.
237. VENCLOVA, Tomas. Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų [interaktyvus]. 2015 04 24. Prieiga internete http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/t-venclova-zydai-ir-lietuviai-kas-pasikeite-ir-kas-nepasikeite-per-40-metu.d?id=67770256 [žiūrėta 2016 m. kovo 17 d].
238. VAREIKIS, Vygantas. Ką atsiminti? Holokausto tyrimai Lietuvoje: problemos ir kontraversijos. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio" spaustuvė, 2017.
239. VERVEČKIENĖ, Liucija. Atmintis šeimoje: teoriniai aspektai ir buvusio režimo atminties perdavimo tyrimo įžvalgos. In *Politologija,* 107, 2022/3, p. 8–55.
240. VITKUS, Hektoras. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. [PhD Dissertation, Klaipėda University]. 2007.
241. VITKUS, Hektoras. Holokausto atminties panauda sovietinėje Lietuvoje: ideologinis aspektas. In *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*. V. Vareikis (ed.). Kaunas: „Spindulio" spaustuvė, 2017, p. 127, 131.
242. VITKUS, Hektoras. Memorialinių vietų veiksnys holokausto atminimo kultūroje: sampratos gairės ir tyrimo metodai. In *Genocidas ir rezistencija,* 1 (19), 2006, p. 86–115.

243. VITKUS, Zigmas. Memorialas atminimo politikoje: Panerių atvejo tyrimas. [PhD Dissertation, Klaipėda University]. 2019.
244. ŽUKAUSKIENĖ Odeta. Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos. In *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys*, 2014, p. 190–210.
245. ZELTSER, Arkadi. *The Holocaust in the USSR: Interpretation of Events and Specific Problems of Sources*. Pranešimas skaitytas tarprautinėje konferencijoje „Annihilation, Archive, Autobiography: Networks of Testimony in German-Occupied Europe“ Ilinojaus universitete, 2011 m. kovo 10 d.
246. ZELTSER, Arkadi. *Unwelcome Memory. Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, The International Institute for Holocaust Research, 2018.
247. ZISERE, Bella. The Memory of the Shoah in the Post-Soviet Latvia. In *East European Jewish Affairs*, 35(2), 2005, p. 155–165.
248. WINTER, Jay. The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom". In *Contemporary Historical Studies*, German Historical Institute Bulletin 27, 2000, p. 69–92.
249. WODAK Ruth. The discourse-historical approach. In *Methods of critical discourse analysis*, ed. R. Wodak, M. Meyer (eds.). London: Sage, 2004, p. 63–94.
250. WÓYCICKA, Zofia. *Arrested Mourning: Memory of the Nazi Camps in Poland. 1944–1950.* Frankfurt am Main, New York: Peter Lang, 2014.

PRIEDAI

1 PRIEDAS
Klausimynas

1. Kada pirmą kartą sužinojote apie žydų žudynių vietas?
2. Kada pirmą kartą apsilankėte? Kokia tai buvo vieta?
3. Kas paskatino apsilankyti žudynių vietoje?
4. Kaip apibrėžtumėte masinių žudynių vietą? Kas tai yra?
5. Kas paskatintų didesnį visuomenės susidomėjimą žydų žudynių vietomis?
6. Kiek svarbus yra valstybinis ir bendruomenių indėlis išsaugant Holokausto atmintį?
7. Kas geriau įamžina ir primena apie Holokaustą: autentiška žudynių vieta, muziejus ar kažkas kita?
8. Kodėl žmonės nenoriai lankosi šiose vietose? Kokios yra pagrindinės kliūtys?
9. Ar chronologiškai tolstant nuo trauminio įvykio Holokausto vietos visuomenei tampa artimesnės?
10. Ar pastebimas pokytis visuomenėje į Holokausto vietas? Kuo jis pasireiškia?
11. Kokią žinutę masinių žudynių vietos siunčia visuomenei?

2 PRIEDAS
Nuotraukų kolekcija

Nuotrauka nr. a. *Išgyvenusieji Holokaustą šalia paminklo masinių žydų žudynių vietoje Anykščiuose*.[481]

[481] Nuotraukų kolekcija, YV 3785/171.

Nuotrauka nr. b. *Paminklo masinio žydų naikinimo vietoje Paneriuose nuotrauka, kurią padarė Samuelis Kalanskis*.[482]

Nuotrauka nr. c. *Baruch ir Raya Krut su sūnumi Miša šalia paminklo masinių žydų žudynių vietoje IX forte Kaune*.[483]

---

[482] Nuotraukų kolekcija, YV 4435/13.
[483] Nuotraukų kolekcija, YV 4974/325.

Nuotrauka nr. 1. *Išgyvenusieji Holokaustą prie paminklo masinių žydų žudynių vietoje Dusetose*.[484]

[484] Nuotraukų kolekcija, YV 4974/298.

Nuotrauka nr. 2. *Išgyvenusieji Holokaustą prie paminklo masinių žydų žudynių vietoje Panevėžyje, 1948 m.*[485]

[485] Nuotraukų kolekcija, YV 230EO2.

Nuotrauka nr. 3. *Išgyvenusiųjų pastangomis pastatytas paminklas Holokausto vietoje Šeduvoje.* [486]

[486] Nuotraukų kolekcija, YV 1696.

Nuotrauka nr. 4. *Išgyvenusiųjų pastangomis pastatytas paminklas Holokausto vietoje Utenoje.* [487]

[487] Nuotraukų kolekcija, YV 4085/8.

Nuotrauka nr. 5. *Išgyvenusiųjų pastangomis pastatytas paminklas Holokausto vietoje Kaišiadoryse*.[488]

Nuotrauka nr. 6. *Holokaustą išgyvenusieji ir jų šeimų nariai šalia paminklo Holokausto vietoje Semeliškėse*.[489]

[488] Nuotraukų kolekcija, YV 229GO7.
[489] Nuotraukų kolekcija, YV 2948/2.

Nuotrauka nr. 7. *Atminimo vainikai nužudytiems žydams pagerbti šalia paminklo IX forte Kaune*.[490]

[490] Nuotraukų kolekcija, YV 229FO7.

Nuotrauka nr. 8. *Josifas Tabakinas su savo vaikais šalia paminklo Holokausto aukų vietoje Biržuose*.[491]

[491] Sanios Kerbelio asmeninė kolekcija.

Nuotrauka nr. 9. *Antras iš kairės respondento S. Kerbelio pusbrolis Leiba Joselovičius, dešinėje – pusbrolis Genadijus Kerbelis ir pusseserė Lena Kerbelytė šalia paminklo Holokausto aukų vietoje Biržuose.*[492]

[492] Ibid.

Nuotrauka nr. 10. *Pirmas iš kairės respondento S. Kerbelio dėdė Beniušas Kerbelis, paskutinė iš kairės – teta Ševa Kerbelytė-Joselovič, antras iš dešinės respondento tėvas Tevja Kerbelis šalia paminklo Holokausto aukų vietoje Biržuose.* [493]

[493] Ibid.

Nuotrauka nr. 11. *Pirmas iš kairės respondento S. Kerbelio dėdė Abraomas Kerbelis, antras–dėdė Boruchas Kerbelis, trečias–senelio brolis Motelis Kerbelis, ketvirta–močiutė Dveira Kerbelienė, penktas – dėdė Giršas Joselovičius, šeštas – senelis Mauša Kerbelis, septintas – tėvas Tevja Kerbelis, aštunta – teta Ševa Joselovičienė, devinta respondento mama Rachilė Kerbelienė, pirmas vaikas iš kairės respondento pusbrolis Leiba Joselovičius, antras vaikas – Sania Kerbelis, gale per vidurį–dėdė Giršas Kerbelis šalia paminklo Holokausto aukų vietoje Biržuose.*[494]

[494] Ibid.

Nuotrauka nr. 12. *Respondento S. Kerbelio močiutė Dveira Bezmenmacherytė-Kerbelienė šalia paminklo Holokausto aukų vietoje Biržuose.* [495]

Nuotrauka nr. 13. *Respondento S. Kerbelio senelis Mauša Kerbelis šalia paminklo Holokausto aukų vietoje Biržuose*. [496]

[495] Ibid.
[496] Ibid.

Nuotrauka nr. 14. *Atminimo eisena į žudynių vietą Riešės miške Utenoje 1965 m.* [497]

[497] Nuotraukų kolekcija, YV 3785/167.

Nuotrauka nr. 15. *Atminimo eisena į žudynių vietą Riešės miške Utenoje 1965 m.*[498]

[498] Nuotraukų kolekcija, YV 4085/4.

Nuotrauka nr. 16. *Vienas iš pirmųjų išgyvenusios žydų bendruomenės narių bandymų iš karto po karo paminėti 1800 nužudytųjų žydų Varnikų miške Trakuose*[499].

[499] Nuotraukų kolekcija, YV 1925/1.

Nuotrauka nr. 17. *XX a. 5 deš. pradžioje Sovietų valdžios pastatytas paminklas „Fašizmo teroro aukoms“ (kairė nuotrauka). 2015 m. rugpjūtį Romų visuomenės centro, Vaikų dienos centro Kirtimuose ir tuometinio Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorikų iniciatyva pastatytas alternatyvus atminimo ženklas simbolizuojantis vežimo ratą, romų aukoms, sušaudytoms Paneriuose atminti, 2018 m. spalio 31 d. Atminimo ženklo vieta buvo pasirinkta romų bendruomenės – priešais paminklą „Fašizmo teroro aukoms“ (dešinė nuotrauka)* [500].

[500] N. Latvytės asmeninė kolekcija.

Nuotrauka nr. 18. *Išgyvenusiųjų Holokaustą ir Žydų muziejaus Vilniuje darbuotojų pastangomis 1948 m. žydų masinių žudynių vietoje pastatytas paminklas su užrašais jidiš ir rusų kalbomis, žydų aukoms, kurį sovietinė valdžia 5 deš. pradžioje nugriovė, postamentą pritaikydama paminklui „Fašistinio teroro aukoms“*[501].

[501] VGŽIM. VŽM 1824-1.

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 15 egz.